

**T.C.**  
**KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI**



**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**GÖZETİM TOPLUMUNUN TARİHSEL SÜREÇTEKİ**  
**DÖNÜŞÜMÜ VE GÖZETİM TOPLUMU BAĞLAMINDA**  
**MAHREMİYET SORUNLARI**

**SÜHEYLA OĞUL**

**Danışman : Doç. Dr. Deniz KUNDAKÇI**

**Jüri Üyesi : Prof. Dr. Sefa ÇETİN**

**Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Osman KARACAN**

**KASTAMONU-2025**

## TAAHHÜTNAME

*Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.*

Süheyla OĞUL

## ÖZET

### YÜKSEK LİSANS TEZİ

## GÖZETİM TOPLUMUNUN TARİHSEL SÜREÇTEKİ DÖNÜŞÜMÜ VE GÖZETİM TOPLUMU BAĞLAMINDA MAHREMİYET SORUNLARI

SÜHEYLA OĞUL

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI  
DANIŞMAN: DOÇ. DR. DENİZ KUNDAKÇI

İnsanlığın varoluşundan bu yana “gözetim”, “denetim” ve “kontrol etme” gibi kavramlar insanlık kadar eski bir tarihe sahip olmuş ve gözetim uygulamaları, tarih boyunca bir toplumsal denetim mekanizması olarak işlev görmüştür. İşlevsel olarak gözetim algısı belirli evrelerden geçerek farklı boyutlara evrilmiştir. Bu evreleri etkileyen faktörler ise toplumların sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel gelişmeler göstermesine bağlanmaktadır. Toplumların gösterdiği bu gelişmeler, değişim ve dönüşümü de beraberinde getirmektedir. Yaşanan bu değişim ve dönüşümlerle gözetim algısı da farklı biçimlerde kendini göstermeye başlamıştır. İlk olarak; bir metafora dönüştürülüp toplumsal denetimin sağlanması konusunda, Jeremy Bentham tarafından ortaya atılan *Panoptikon* tasarımı dikkat çekmektedir. Bu tasarım, kurumsallaşmış olan gözetimin mekânsal yansımasıdır.

*Panoptikon* tasarımı, değişen ve dönüşen toplum yapısıyla birlikte yerini, mekânsal gözetimin dışına bırakmıştır. Mekânsal sınırların kaldırılmasında ise en büyük etken gelişen teknoloji olmuştur. Bilgi ve enformasyon teknolojileri sayesinde sınırları aşan gözetleme faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Modern dönemde gözetim altında olmak, bireyler için yadsınan bir durumken; postmodern dönem ile birlikte gözetim, gönüllülük esaslı bir hâl almıştır. Gönüllülük esaslı gözetim anlayışı ise insanlarda mahremiyet anlayışının da değiştiğini gözler önüne sermektedir.

Bu tez çalışmasında gözetim faktörünün öncelikli olarak kuramsal yapısı incelenmiştir. İkinci bölümde gözetimin geçirdiği evreler geniş bir açıdan tarihsel süreçte ele alınmış, son aşamada ise gözetim ile birlikte mahremiyet olgusunun sosyal ağlar ile gerçekleşen dönüşümü üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

**ANAHTAR KELİMELER:** Gözetim, Gözetim Toplumu, Panoptikon, Bilgi ve Enformasyon Teknolojileri, Mahremiyet

Nisan 2025, 135 Sayfa

## **ABSTRACT**

### **MSC THESIS**

#### **THE TRANSFORMATION OF THE SURVEILLANCE SOCIETY IN HISTORICAL PROCESS AND PRIVACY PROBLEMS IN THE CONTEXT OF THE SURVEILLANCE SOCIETY**

**SÜHEYLA OĞUL**

**KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE  
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC  
ADMINISTRATION**

**SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. DENİZ KUNDAKÇI**

Concepts such as “surveillance”, “control” and “controlling” have a history as old as humanity and surveillance practices have functioned as a mechanism of social control throughout history. Functionally, the perception of surveillance has evolved to different dimensions through certain phases. The factors affecting these phases are attributed to the social, economic, political and cultural developments of societies. These developments in societies also bring about change and transformation. With these changes and transformations, the perception of surveillance has started to manifest itself in different ways. First of all, the Panopticon design put forward by Jeremy Bentham, which was transformed into a metaphor to ensure social control, draws attention. This design is the spatial reflection of institutionalized surveillance.

With the changing and transforming social structure, the *Panopticon* design has been replaced by spatial surveillance. The biggest factor in the removal of spatial boundaries has been the developing technology. Thanks to information and information technologies, surveillance activities that cross borders have emerged. In the modern period, being under surveillance was a deniable situation for individuals; with the postmodern period, surveillance has become voluntary. The understanding of voluntary surveillance reveals that the understanding of privacy has also changed in people.

In this thesis, the theoretical structure of the surveillance factor is first analyzed. In the second chapter, the phases of surveillance are discussed in a broad historical process, and in the last stage, the transformation of the phenomenon of privacy with surveillance and social networks is tried to be emphasized.

**KEYWORDS:** Surveillance, Surveillance Society, Panopticon, Information and Information Technologies, Privacy

April 2025, 135 Page

## TEŞEKKÜR

Çalışmamı yürüttüğüm esnada 01.08.2024 tarihinde Kastamonu ilinde görevini yerine getirdiği sırada kahramanca şehitlik mertebesine ulaşan meslektaşım, Şehit Polis Memuru Ahmet Şahan'ı ve tüm şehitlerimizi rahmetle ve minnetle anıyor, tüm gazilerimize şükranlarımı sunuyorum. Bu çalışmamda bilgi, öneri ve tecrübeleriyle yardımlarını esirgemeyerek ve yanımda olduğunu hissettiren danışman hocam Sayın Doç. Dr. Deniz KUNDAKÇI'ya, her daim desteklerini gördüğüm değerli eşim Salih OĞUL ve aileme, çalışmam boyunca akademik bilgi ve tecrübeleriyle katkıda bulunan kardeşim Öğr. Gör. Dr. Sevtap KABALI'ya, tez çalışmamın farklı safhalarında emeği olan değerli öğrencim Büşra COŞKUN'a ve yüksek lisans öğrenimim boyunca katkıları bulunan tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Süheyla OĞUL

Kastamonu, 2025

## İÇİNDEKİLER

### Sayfa

|                                                               |     |
|---------------------------------------------------------------|-----|
| TEZ ONAYI .....                                               | ii  |
| TAAHHÜTNAME .....                                             | iii |
| ÖZET.....                                                     | iv  |
| ABSTRACT .....                                                | v   |
| TEŞEKKÜR .....                                                | vi  |
| İÇİNDEKİLER .....                                             | vii |
| ŞEKİLLER VE GÖRSELLER DİZİNİ.....                             | ix  |
| TABLolar DİZİNİ .....                                         | x   |
| SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ .....                          | xi  |
| 1. GİRİŞ.....                                                 | 1   |
| 2. GÖZETİMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE GÖZETİMİ                  |     |
| AÇIKLAMAYA İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR.....                           | 6   |
| 2.1 Gözetim Kavramı .....                                     | 7   |
| 2.2 Gözetimin Tarihi .....                                    | 9   |
| 2.3 Gözetimi Açıklamaya Yönelik Kuramsal Yaklaşımlar .....    | 12  |
| 2.3.1 Jeremy Bentham: Panoptikon Model.....                   | 13  |
| 2.3.2 Karl Marx'ın Gözetim Olgusu .....                       | 16  |
| 2.3.3 Max Weber'in Gözetim Olgusu.....                        | 17  |
| 2.3.4 George Orwell'in "Büyük Birader"i.....                  | 19  |
| 2.3.5 Michel Foucault: "Hospital General", Büyük Kapatılma ve |     |
| Panoptikon Model.....                                         | 21  |
| 2.3.6 Zygmunt Bauman'ın Gözetim Olgusu.....                   | 25  |
| 2.3.7 Gary T. Marx Perspektifinde Gözetim Olgusu .....        | 28  |
| 2.3.8 Anthony Giddens Perspektifinde Gözetim Olgusu.....      | 31  |
| 3. ENFORMASYON TOPLUMUNUN OLUŞUMU VE MODERN                   |     |
| GÖZETİM TOPLUMU .....                                         | 34  |
| 3.1 Bilgi ve Enformasyon Kavramları.....                      | 36  |
| 3.2 Enformasyon Toplumunda Gözetim Olgusu.....                | 43  |
| 3.2.1 Enformasyon Teknolojilerinde Yaşanan Gelişmeler .....   | 47  |
| 3.2.1.1 Bilgisayar ağı ile gözetim .....                      | 50  |
| 3.2.1.2 Uydu sistemleri ile gözetim .....                     | 55  |
| 3.2.1.3 Biyolojik gözetim.....                                | 60  |
| 3.2.2 Dünyadaki Gözetleme Sistemleri .....                    | 64  |
| 3.2.2.1 Truva atı .....                                       | 66  |
| 3.2.2.2 Promis .....                                          | 67  |
| 3.2.2.3 Echelon.....                                          | 68  |
| 3.3 Postmodern Gözetim Kavramları .....                       | 70  |
| 3.3.1 Panoptikon'dan Süperpanoptikon'a.....                   | 72  |
| 3.3.2 Sinoptikon.....                                         | 74  |
| 3.3.3 Omniptikon .....                                        | 77  |
| 4. SOSYAL AĞLAR VE MAHREMİYET SORUNU .....                    | 80  |
| 4.1 Sosyal Medyanın Kavramsal Çerçevesi .....                 | 83  |
| 4.2 Türkiye'de Sosyal Medya Kullanımı .....                   | 86  |
| 4.3 Mahremiyet Kavramı.....                                   | 88  |

|                  |                                                    |            |
|------------------|----------------------------------------------------|------------|
| 4.4              | Sosyal Ağ Platformları ve Mahremiyet Olgusu .....  | 92         |
| 4.4.1            | Facebook ve Mahremiyet.....                        | 95         |
| 4.4.2            | Instagram ve Mahremiyet .....                      | 99         |
| 4.4.3            | X ve Mahremiyet .....                              | 101        |
| 4.4.4            | Alışveriş Siteleri ve Mahremiyet .....             | 104        |
| 4.4.5            | Diğer Sosyal Medya Platformları ve Mahremiyet..... | 107        |
| 4.5              | Dijital Dünyada Mahremiyet Sorunsalı.....          | 111        |
| <b>5.</b>        | <b>SONUÇ VE ÖNERİLER .....</b>                     | <b>116</b> |
| <b>KAYNAKLAR</b> | <b>.....</b>                                       | <b>125</b> |



## ŞEKİLLER VE GÖRSELLER DİZİNİ

|                                                                        | <b><u>Sayfa</u></b> |
|------------------------------------------------------------------------|---------------------|
| Şekil 2.1 Panoptikon hapishanesi.....                                  | 15                  |
| Şekil 3.1 ENIAC ilk bilgisayar .....                                   | 52                  |
| Şekil 3.2 TÜRKSAT 1B .....                                             | 57                  |
| Şekil 3.3 TÜRKSAT 6A .....                                             | 58                  |
| Şekil 3.4 İMECE Uydusu.....                                            | 59                  |
| Şekil 4.1 Türkiye’de sosyal medya kullanımına genel bakış .....        | 87                  |
| Şekil 4.2 Türkiye’de en çok kullanılan sosyal medya platformları ..... | 88                  |
| Şekil 4.3 Facebook profil ara yüzü .....                               | 97                  |
| Şekil 4.4 Facebook gizlilik ilkesi .....                               | 99                  |



## TABLÖLAR DİZİNİ

### Sayfa

|                                                                        |    |
|------------------------------------------------------------------------|----|
| Tablo 2.1 Ugarit tablet verileri.....                                  | 32 |
| Tablo 3.1 Enformasyon teknolojilerinin avantaj ve dezavantajları ..... | 45 |



## SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

### Kısaltmalar

|              |                                                                                               |
|--------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>ABD</b>   | : Amerika Birleşik Devletleri                                                                 |
| <b>CD</b>    | : Compact Disc (Yoğun Disk)                                                                   |
| <b>CEO</b>   | : Chief Executive Officer (En Üst Düzey Yönetici)                                             |
| <b>DNA</b>   | : Deoksiribo Nükleik Asit                                                                     |
| <b>EMF</b>   | : Electromotive Force Voltage (Elektromanyetik Alan)                                          |
| <b>ENIAC</b> | : Elektronik Numesical Integrator and Computer (Elektronik Sayısal Entegratör ve Hesaplayıcı) |
| <b>FBI</b>   | : Federal Bureau of Investigation (Federal Soruşturma Bürosu)                                 |
| <b>IBM</b>   | : International Business Machines (Uluslararası İş Makineleri)                                |
| <b>IOS</b>   | : Iphone Operating System (Iphone Mobil İşletim Sistemi)                                      |
| <b>İHA</b>   | : İnsansız Hava Aracı                                                                         |
| <b>KGYS</b>  | : Kent Güvenlik Yönetim Sistemi                                                               |
| <b>MÖ</b>    | : Milattan Önce                                                                               |
| <b>MSB</b>   | : Milli Savunma Bakanlığı                                                                     |
| <b>NASA</b>  | : National Aeronautics and Space Administration (Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi)            |
| <b>NSA</b>   | : National Security Agency (Ulusal Güvenlik Ajansı)                                           |
| <b>NW3C</b>  | : National White Collar Crime Center (Ulusal Beyaz Yaka Suç Merkezi)                          |
| <b>ODTÜ</b>  | : Orta Doğu Teknik Üniversitesi                                                               |
| <b>PC</b>    | : Personal Computer (Kişisel Bilgisayar)                                                      |
| <b>PKK</b>   | : Kürdistan İşçi Partisi                                                                      |
| <b>PTS</b>   | : Plaka Tanıma Sistemi                                                                        |
| <b>RNA</b>   | : Ribonükleik Asit                                                                            |
| <b>SSCB</b>  | : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği                                                      |
| <b>TDK</b>   | : Türk Dil Kurumu                                                                             |
| <b>TRT</b>   | : Türkiye Radyo Televizyon Kurumu                                                             |
| <b>TSK</b>   | : Türk Silahlı Kuvvetleri                                                                     |
| <b>TT</b>    | : Trend Topic (Gündem Konusu)                                                                 |
| <b>TUSAŞ</b> | : Türk Havacılık ve Sanayi Anonim Ortaklığı                                                   |
| <b>UETA</b>  | : Uzaktan Erişim Truva Atı                                                                    |

## 1. GİRİŞ

Gözetim kavramı günümüzde en çok tartışılan konulardan biri haline gelmiştir. İnsanlık kadar eski bir kavram olan gözetim; değişen ve dönüşen dünya pratikleriyle beraber farklı çağ ve dönemlerde evrimsel süreç yaşamıştır. Yazının icadıyla resmî bir boyut kazanan gözetim olgusunun iktidarlar tarafından kullanılması, gözetimin sistematik olarak uygulanmasını sağlamıştır. Yazının, ilk icat edildiği dönemlerde devlet bilgilerinin kayıt altında tutulması amacıyla kullanıldığı bilinmektedir (Giddens, 2008: 237). Kayıt altına alınmasındaki amaç ise; vergilerin kontrollü olarak alınması, göçebe yaşamda kontrolün sağlanması, askerlik işlemlerinin kayıt altında tutulması ve nüfus sayımı yapılarak devletin sınırları içinde bulunan vatandaşların sayısının bilinmesidir. Bu bağlamda yazının kullanılmasındaki amaçlar dikkate alındığında, gözetim pratiklerinin sistematik olarak uygulanmaya başladığı söylenebilir.

Din, siyaset, ekonomi ve teknoloji gibi toplumla iç içe geçmiş bu alanlar, gözetim kavramının farklı boyutlara ulaşmasını sağlayan etkenlerin başında gelmektedir. Gözetim kavramının temelinde kontrol ve denetim mekanizmaları yer almaktadır. Bu nedenle toplumlar gözetim altında tutulmuştur. Öte yandan gözetim; dinler tarihi açısından yaratıcının gözetleyici gücünün yanı sıra, yazının bulunmasından önceki dönemler ve sonraki dönemler için önemli bir yere sahip olmuş ve özellikle modernite öncesi dönemlerde iktidar ve egemenlik arasındaki bağları düzenleyen bir kavram olarak hep var olmuştur. Zamanla modernizmin önemli bir özelliği haline gelen gözetim pratiği, sanayileşme ile Karl Marx, Max Weber, F. W. Taylor gibi isimlerin kuramlarında da yer bulmuştur. Gözetim pratiği, enformasyon çağıyla birlikte bilgi teknolojileri ve tüketim toplumunun tüm alanlarında kendini gösterir bir form içerisine girmiştir. Tez çalışmasında gözetim kavramının literatür taramalarında gözetimin kontrol mekanizması olarak kullanılması; kitlelerin kapatılarak ıslah edilmesi ve kontrol edilmesi, iş gücünün kontrol altına alınarak artı değerın üretilmesi ve fabrikalarda isyanların çıkmaması, iktidarlar ve dini temsilcilerin halkı kontrol altında tutma isteği doğrultusunda ele alınmıştır.

Gözetim pratiğinin, modern dönemin bir getirisi olarak ortaya çıktığı da söylenebilir. Öyle ki 1785 yılında gözetim faaliyetlerinin, Jeremy Bentham ve Samuel Bentham kardeşler tarafından tasarlanan *Panoptikon* gözetim modeli ile mimari bir yapıya dönüştüğü bilinmektedir. Mimari düşüncesi Samuel Bentham'a ait olan *Panoptikon* yapının iç sistemleri ise Jeremy Bentham'a aittir. Tasarlanan bu yapı çok hücreli bir özelliğe sahiptir. Hücrelerinde sadece bir kişinin kalabileceği bir tasarım yapılmıştır. Ayrıca yapı içerisinde tüm hücreleri görebilecek bir de gözetleme kulesi bulunmaktadır. Hücrelerde bulunan mahkûmlar gözetleme kulesinde bulunan gözetmeni güneş ışınlarının etkisiyle fark edemese de gözetmen, her daim mahkûmları kontrol edebilmektedir. Modernite döneminin devamında yine *Panoptikon* gözetim modelini, günün hapisane koşullarını dikkate alarak yeni bir hapisane modeline dönüştürmek isteyen Michel Foucault ise bu modeli *Panoptikon* hapisane modeli olarak tasarlamıştır.

Modernizm sonrası ortaya çıkan postmodern dönemde “sosyal medya” veya diğer adıyla “yeni medya” ile gözetim pratiği, farklı bir boyutta yaygınlık göstermiştir. Gözetim toplumu, geleneksel yöntemden çıkarak “dijital gözetim toplumu” denilen yeni bir toplum yapısına evrilmiştir. *Panoptikon*, *Süperpanoptikon* ve *Sinoptikon* gibi evrelerden geçen gözetim toplumu, *Omnipoptikon* seviyesine ulaşmış, yani herkesin herkesi gözetlediği bir yapıya dönüşmüştür. Yeni gözetim teknolojilerindeki bu dönüşüm, internet teknolojisinde yaşanan büyük gelişmelerden beslenmiştir. İnternet teknolojisi insanların toplumsal alışkanlıklarını hızlı bir şekilde değiştirmesinin yanında, yeni gözetim tekniklerinin yapısında da etkili dönüşümlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Postmodern dönemle birlikte internet; sağlıktan alışverişe, eğlenceden eğitim faaliyetlerine gibi birçok alanda kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle internet kullanımındaki çeşitlilik, gündelik işlerin birçoğunun internet aracılığıyla yapılmasını sağlamıştır. Bu ortamda gerçekleşen gözetleme işi; kamu kurumları, şirketler, sosyal ağ kullanıcıları gibi özneler tarafından farklı amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilir hale gelmiştir. Şirketler, sosyal ağları veya enformasyon teknolojilerinin imkânlarını kullanarak daha fazla gelir elde etmeyi planlarken, kamu kurumları ise toplumu kontrol etmek ve güvenliğini sağlamak için gözetim faaliyetlerini gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Sosyal ağlar ve paylaşım alanlarını kullanan bireylerin amacı ise;

sosyalleşme, bilgi edinme, merak, kendini gerçekleştirme, haz ve başkalarını kontrol etme arzusu gibi kişisel nedenlerle gözetleme faaliyeti gerçekleştirmektedir.

Enformasyon teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, sosyal medya ve internetin yaygın olarak kullanılmasında önemli bir yere sahiptir. Enformasyon teknolojilerinin etkinliği ile günümüz gözetim faaliyetleri hiç olmadığı kadar genişlemiştir. Üstelik günümüz gözetim teknikleri geleneksel gözetim teknikleri ile kıyaslandığında daha az belirgin ancak, daha sistematik ve profesyonelce yapılmaktadır. Bu kapsamda yeni teknolojiyle birlikte mahremiyet olgusunun da korunması ve sınırlarının çizilmesi güç bir hale dönüşmüştür. Bu doğrultuda mahremiyet kavramının da gözetim kavramı gibi insanlık kadar eski bir tarihe sahip olduğu söylenebilir. Geçmişten bu yana da insanoğlu için mahrem olan alanlar her zaman var olmuştur. Yalnız değişen ve dönüşen dünya sistemi ile mahremiyet olgusunun zaman içerisinde evrim geçirdiği söylenebilir. Özellikle, enformasyon teknolojilerinin insan hayatına girmesiyle birlikte mahremiyetin büyük bir dönüşüm yaşadığı bilinmektedir. Modern öncesi dönemde insanların gözetim ve kontrol temelli yaşadıkları mahremiyet ihlalleri yer alırken, enformasyon teknolojilerinin varlığı ile bireylerin kendi mahremiyetlerini dışarıya açar hale gelmesi, hem nicelik hem de nitelik bakımından mahremiyet ihlallerinin çok farklı boyutlara ulaşmasını sağlamıştır. Bu kapsamda günümüz mahremiyet algısı, insanların kendini gerçekleştirme ve var olma isteği sebebiyle kendi erişimine bırakılmış durumdadır.

Öte yandan ABD’de 2001 yılında yaşanan 11 Eylül saldırıları ile güven duyguları sarsılan bireylerin yarınından endişe duyması ve bir paranoya haline gelen düşüncelerinden dolayı özel alanını güvenlik temelli olarak iktidarların ulaşımına sonuna kadar açması, gözetim pratiğinde mahremiyet ihlallerini daha da arttırmıştır. Yapılan saldırılarla birlikte bireylere güvenliğin sağlanacağı temennisi verilerek terör eylemlerinden korunmaları hasebiyle özgürlüklerin kısıtlanacağına dair yasalar düzenlenmiştir. 11 Eylül saldırıları her ne kadar ABD’de yaşanmış olsa da diğer ülkeler de küresel dünya şartlarında bu durumdan oldukça etkilenmiş durumdadır. Bunu anti-terör yasaları ve geliştirilen birçok izleme yöntemleri ile hâlihazırda görmek mümkündür (Dolgun, 2005: 214).

Gelişen yeni teknolojiler ile insanların dış dünya ile iletişim kurması ve bilgiye ulaşımı açısından özgürlükçü bir ortamda bu gereksinimlerini gerçekleştireceği düşüncesi yatmaktadır. Çalışma, bu amaç doğrultusunda ele alınmakla birlikte yeni dönemin bu gereksinimleri karşılamada tam aksine beklentilerin de altında kaldığı ve gözetleme faaliyetlerinin oldukça yüksek seviyelere ulaşması, neden/sonuç ilişkisi bağlamında açıklanmaya çalışılmıştır. “Özgürlükler çağı” olarak adlandırılması gereken çağdaş toplum, gözetimin giderek derinleştiği bir toplum yapısına dönüşmeye başlamıştır. Bu kapsamda mahremiyet ihlalleri hem kamusal hem de özel alanda belirgin olarak kendini göstererek teknoloji temelli yeni otorite yapılarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, gözetim olgusu ve gözetim toplumu kavramı kavramsal çerçevede ele alınıp gözetim olgusuna dair kuramsal yaklaşımlar tarihi literatür çerçevesinde incelenecektir. Gözetim pratiğinin modernizm öncesinde ortaya çıkışı yazının icadıyla irdelenmesinin ardından geleneksel gözetim anlayışının yanında Bentham kardeşlerin modern dönemin getirisi olarak ortaya koyduğu *Panoptikon* model aktarılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda gözetim kavramı hakkında doğrudan çalışmaları olmayıp gözetim kavramını kendi sosyolojik bakış açılarıyla ele alan kuramcılar ve doğrudan gözetim kavramı ile çalışmalar ortaya koyan kuramcılar üzerinden gözetim pratiğinin kuramsal yapısı açıklanmaya çalışılacaktır.

İkinci bölümde gözetim kavramının “postmodern” olarak adlandırılan çağdaş pratiklerine yönelik tartışmalar ele alınacaktır. Bu bölümde, enformasyon teknolojilerinin özelliklerine ve bu teknolojilerin gözetim pratiklerine sunduğu zemin incelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikle enformasyon ve bilgi arasındaki fark ön plana çıkarılarak kavramsal çerçeve ele alınacaktır. Sonrasında ise enformasyon teknolojileri ile Soğuk Savaş döneminde ve onu takip eden 11 Eylül saldırıları ile birlikte ulusal güvenlik kaygısı içine giren devletlerin/iktidarların gözetim faktörünü devreye soktuğu formüller ele alınacaktır. Bu formüller arasında istihbarat servisleri ile insanların gözetim altında tutulmasının yanında; bilgisayar ağları, uydu sistemleri, biyolojik yöntemler ve dünyada küresel pazar oluşturan gözetleme sistemleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca postmodern dönemle değişime

uğrayan gözetim kavramının *Süperpanoptikon*, *Sinoptikon* ve *Omnipoptikon* şeklinde kavramsal yapısının dönüşüme girmesi açıklanacaktır.

Üçüncü bölüm içerisinde ise enformasyon teknolojilerinin getirisi internet teknolojisi sayesinde, geleneksel kitle iletişim araçlarının yerini enformasyon temelli sosyal medya ağlarının yer aldığı bir toplum yapısının oluşmaya başladığı üzerinde durulacaktır. Bireylerin mekân ve zamandan bağımsız bir şekilde iletişim halindeyken aynı zamanda gözetim altında oldukları yeni bir çağın özelliklerine değinilecektir. “Sosyal medya” veya “yeni medya” araçlarıyla birlikte insanlar, gündelik yaşamlarının tüm alanlarında gözetim ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Üyelikleri bulunan sosyal medya platformlarına, kişisel bilgileri hakkında veriler yükleyerek gözetlendiklerinin farkında olmadan veya umursamadan gözetim toplumunun bir parçası haline gelmiş durumdadırlar. Bu kapsamda incelenecek olan sosyal medya platformları; *Facebook*, *Instagram*, *X* (2023 yılına kadar Twitter olarak adlandırılan platform), *alışveriş siteleri* ve *diğer sosyal medya platformları* olacaktır. Sosyal ağlar neticesinde kullanılan bu platformların bireyleri gözetleme ağının içine çekebilmesi; sağlamış oldukları sosyalleşme olanakları, kendini ispatlama (var olma), pazarlama, bilgiye hızlı ve kolay erişim gibi imkânlar dâhilinde incelenmeye çalışılacaktır. Öte yandan tüm bu durumlar beraberinde mahremiyet olgusunun da ihlaline yol açmaktadır. Bu kapsamda mahremiyet kavramının dijital medya aracılığıyla dönüşüm geçirmesi irdelenecektir.

Sonuç bölümünde ise, gözetim toplumunun tarihsel süreçteki dönüşümünün, mahremiyet bağlamında ele alınması ile ilgili ortaya çıkan yeni durumlar değerlendirmeye alınacak olup; gözetim pratiklerinde mahremiyet ihlallerinin azaltılabilmesi için alınabilecek tedbirlerle ilgili bazı öneri ve sonuçlara değinilecektir.

Bu tez çalışmasında yerli ve yabancı literatür taraması yapılarak; makale, kitap, tez, dergi yayınları, bildiri gibi kütüphane kaynakları ve internet kaynaklarından yarar sağlanmış olup, ilgili konuya dair güncel bir çalışma örneği mukayeseli bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

## 2. GÖZETİMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE GÖZETİMİ AÇIKLAMAYA İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR

İnsanların bir arada topluluklar şeklinde yaşamaya başlamasıyla birlikte, birbirleriyle olan iletişimleri gelişmiş, gözetim olgusu da geçmişten bu yana hayat bulmaya başlamıştır. Böylece toplumlar halinde yaşayan insanlar için gözetim denildiğinde akla gelen anlamlar; insanları “etkilemek”, “yönetmek”, “yönlendirmek” ve “kontrol altında tutmak” şeklinde sıralanabilir. Benzer şekilde insanlık tarihine bakıldığında, devletlerin de birbirlerinden etkilendikleri, geçmişte ve günümüzde hâlihazır olan durumlarından farklı olarak birbirleriyle etkileşim halinde oldukları ve kendi yönetim kültürlerine yönelik gözlemlerde bulundukları söylenebilir.

İnsanların gerek yararına gerekse zararına olan ve insan eliyle ortaya konulmuş bir güç aygıtı olan iktidar ise gözetim tekniğini kendi hegemonyasını sürdürebilmek için uygulamıştır. İktidar ilişkileri bakıldığında aslında güç ilişkileridir. Her iktidar denetimini, kendi çağının teknolojileri çerçevesinde “gözetim” üzerinden kurmaya çalışır. Toplumsal yapıda bütün alanlar, iktidarın gözü tarafından denetim altına alınmaktadır. İktidar burada yani toplumlar üzerinde denetimini gerçekleştirebilmek için denetleme sistemlerini kullanmaktadır (Balcı ve Kocaman, 2022: 38).

Gözetim olgusu geçmişten günümüze, zamanın şartlarına göre değişiklikler ve dönüşümler geçirmiştir. Geçmişte iktidarın baskısı ve şiddet tekeli ile oluşan gözetim, bilişim ve teknolojilerinin gelişmesiyle gönüllülük esasına dayanmaya başlamıştır. Bu nedenle bazı belirleyici dönüşümler elbette Aydınlanma Çağı, Fransız Devrimi, Sanayi Devrimi ve Enformasyon Çağı ile ortaya çıkmıştır.

Bu bölümde gözetim olgusu, geleneksel ve modern bir bakış açısıyla kavramsal çerçevede ele alınmaya çalışılacak ve gözetimin tarihsel sürecine değinildikten sonra bazı kuramcılarının da konu üzerindeki değerlendirmeleri yine tarihsel bir perspektif üzerinden tartışılacaktır.

## 2.1 Gözetim Kavramı

Gözetim, sözlükte “gözetme işi; nezaret” anlamlarına gelecek şekilde kullanılmaktadır (URL-16, 2024). Sözlükte isim olarak kullanılan diğer bir anlamı ise “gözaltıdır”. Gözetim kelimesinden türeyen “gözetmek” fiili ise; “korumak, bakmak, özen göstermek; himaye etmek, önem vermek, göz önünde bulundurmak, ayrı tutmak, kovmak, kollamak, beklemek, bir sonuca giderken bütün ayrıntı ve etkenleri dikkate almak, kayırmak” anlamlarına gelmektedir (URL-16, 2024). Oxford İngilizce sözlüğüne göre ise gözetim; “suç işlediğinden şüphelenilen bir kişiyi veya suçun işlenebileceği bir yeri dikkatle izleme eylemi” olarak tanımlanmıştır (URL-15, 2024).

Gözetim (*surveillance*), kelimesi etimolojik olarak Fransızca kökenli bir sözcüktür. İlk defa 18. yüzyılın sonlarında, bir insanın hareketlerini, yönelişlerini yakından takip etmek anlamında kullanılmıştır (Kesim Güven, 2007: 64). Ayrıca gözetim kavramı hem olumlu hem olumsuz tanımların odağı durumundadır. Gözetim kavramının sözlükteki anlamları genelde olumsuz ifadeler içerse de bazı kuramcılar gözetimin görüldüğü kadar olumsuz anlamlar taşımadığına dikkat çeker.

Örneğin, David Lyon’a göre genel anlamıyla gözetim kelimesi, kişisel işlerde casusluk ve gizli takip edilen bir olayı çağrıştırmış olsa da; aslında gündelik durumlara işaret eden doğrudan çağrışımları da kapsamaktadır (Alkan, 2018: 6). Gözetim çalışmalarıyla tanınan ünlü sosyolog David Lyon’a göre gözetim; “temel sav olarak ilk solukta etkileme, koruma, yönlendirme gibi amaçlarının yanında kişisel enformasyona dönük, odaklı, sistemli ve düzenli” bir etkinliktir (Lyon, 2013: 30-31). Lyon’un bu tanımı esasında anne veya babaların kendi çocukları için kaygı duymaları, onları koruma/kollama içgüdüleri ile hareket etmeleri şeklinde açıklanabilecek bir olguya işaret etmektedir.

Brian Martin de gözetim olgusunun düşünüldüğü gibi kötü çağrışımlar içermediğine değinir. Bu doğrultuda yakından izlenmek, gözetim altında olduğunu hissetmek insanlara kötü çağrışımlarda bulunsa bile çocukların kendilerine zarar vermesinin önlenmesi, hasta kişilerin sağlık sorunlarının takip edilmesi yönünde gözetimin iyi bir durum olduğunu savunur (Alkan, 2018: 6).

Gary T. Marx ise gözetimle alakalı olarak gösterilen bu tanımların, günümüzün gözetim kavramını karşılamada oldukça yetersiz kaldığını savunmaktadır. Örnek verilecek olursa yukarıda da bahsedildiği gibi Oxford İngilizce sözlüğü içinde belirtilen gözetim tanımında, “şüpheli konumunda bulunma” durumunun dikkatle vurgulanmasının günümüz gözetim tanımıyla çok da örtüşmediğini söylemektedir (Kesim Güven, 2007: 64). Bu durum Marx’a göre bugünkü gözetim ile ilgili teknolojilerin geneli, bir şüphelinin veya sanığın yakalanıp sorgulanması için değil, genel anlamlar taşıyarak ve bunları kategorize ederek uygulanmalıdır. Marx’a göre değişime uğrayan gözetim olgusunun salt anlamıyla ilgili göze çarpan diğer bir yenilik ise, gözetimin yalnızca daha öncesinden bilinen bir kişiye karşı değil, aynı zamanda da coğrafi olarak alanlara, belirtilen zaman dilimlerine, sistemlere ve insan kategorilerine, şebekelere de uygulanabilir bir yapıya sahip olmasıdır (Marx, 2002: 10).

Gözetim, anlam olarak zengin bir yapıya sahiptir, çünkü insanlık tarihinin oluşumundan günümüze kadar hep var olagelmıştır. Toplumu oluşturan insanlar, birbirleriyle olan ilişkileri ve yine birbirleriyle yaptıkları paylaşımlar sayesinde birbirlerinden bilgi edinmiş olurlar. Örneğin kişinin bir iş yerinde işten erken ayrılacağını birlikte çalıştığı çalışma arkadaşına bilgi vererek oradan ayrılması, o kişi hakkında bilgi edinmeyi sağlar. Yalnız buradaki durum yakın çevreyle ve güç eşitliğinin olduğu bireylerle bilgi paylaşımı olmasından kaynaklı gözetimden bahsedilemez. Gözetimin oluşabilmesi için taraflar arasında güç farkının olması gerekmektedir (Martin, 1998: 64).

Gözetim kavramıyla ilgili tanımlamalara bakıldığında olumsuz anlamların yanında olumlu anlamların da çıktığı görülmektedir. Daha öncede belirtildiği gibi gözetim konusu dünyada yeni çıkan bir olgu değildir. İnsanlık kadar eski bir tarihsel geçmişe sahiptir. Yalnız “*gözetim toplumu*” kavramına bakıldığında oldukça yeni bir terim sayılmaktadır. Bu terimi enformasyon teknolojileriyle birlikte, modern toplumların gözetim toplumuna dönüşmeye başladığını söyleyerek, 1985 yılında yayımladığı “Gözetim Toplumu: 1984 Tarzı Tekniklerin Tehdidi” adlı makalede ilk defa Gary T. Marx kullanmıştır (Eşitti, 2013: 36). İnsan ilişkileriyle doğrudan ilgili olan bu

terimlerin ayırt edici anlamlarına ulaşmak için elbette ki gözetim ve gözetim toplumunun oluşma aşamaları, tarihsel süreçte incelenmesi gerekmektedir.

## 2.2 Gözetimin Tarihi

Gözetim kavramının insanlık kadar eski bir tarihsel geçmişe sahip olmasının, yazının resmi olarak bulunmasından kaynaklı olduğu ileri sürülmektedir. Yazının bulunması ile birçok gelişme yaşanırken, gözetimin de işlevsel olarak mümkün hale gelmesi sağlanmıştır. Yazının bulunmasıyla “kayıtlama”, “kayıt altına alma” gibi resmi işlemler gözetimin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Giddens, 2008: 66). Söz gelimi Anthony Giddens’a göre yazı tarih boyunca, çetele tutmak veya bilgilerin kayıtlarını kaydetmek amacıyla idari işler açısından “araç” olarak kullanılmıştır. Bu nedenle yazı, devlet aygıtının insanlar ve nesnelerin üzerinde idari denetimin kullanılması konusunda depolama görevini üstlenmiştir. İktidarların vergilendirme, nüfus sayımları ve askere alım gibi işlemler yoluyla hem kayıt hem de depolama ile listeleme tekniklerine başvurmaları, gözetimin geçmişte de etkin bir şekilde kullanıldığına örnek gösterilebilir. Bu nedenle kayıt altına alma aracı olarak yazının ortaya çıkması ve egemenlik ilişkileri bağlamında gözetim faaliyetlerinin tarihsel bir bağlantısı söz konusudur (Dolgun, 2005: 29).

15. yüzyılda Batı coğrafyasında, gözetimde egemen olan etken faktörler; kilise ve bunun yanında din adamlarının gözetim faaliyetleriydi. Bu faktörler güçlü ve baskın bir gözetimi ifade etmekteydi. Kilisenin ise bireyler üzerindeki baskısı oldukça katıydı. Bu süreç, kilise öğretisinin temel akideleri karşısında “kâfir”, “şeytan” ve “cadı” olarak adlandırılanların takip edilmesinin yanında, dini bilincin ve örf gibi çeşitli ritüellerin (örneğin evlilik, zina vb.) kontrolünü içermekteydi. Dini işleri yürüten kurumlar (kilise) ayrıca; ölümlerin, doğumların, vaftiz edilenlerin ve evlilerin kayıtlarını tutma işini yapmaktaydı.

Benzer tarihsel dönemlerde hem yerleşik uygarlıklar (Batı) hem de göçebe toplumlarda (Doğu) gözetimin farklı yansımaları var olmuştur. Batı toplumlarında karşılaşılan gözetim faktörlerine benzer katı gözetim mekanizmaları, Doğu toplumlarında da uygulanmaktaydı. Öte yandan, Doğu toplumlarında toprağın

sahibinin yaratıcı olduğu inancı ve yaratıcının gözetimi ile kullarının birbirini gözetimi, din faktörünün gözetim için kullanılan en önemli etken olduğunu ortaya koymaktadır. Doğu'da bunun en karakteristik örneklerine Hindistan ve Çin uygarlıklarında rastlanmaktadır (Dolgun, 2005: 30). Hindistan'da katı bir kast uygulaması söz konusuydu. Kastın zirvesinde savaşılar ve soylular yer alırken; rahipler, köylüler ile tüccarlar onlardan sonra gelmekteydi. Köle statüsünde bulunan yerli halk ise herkes tarafından hor görülen ve üzerinde baskı kurulan bir sınıf konumundaydı. “Veda” isimli kutsal kitabı okumaları dahi yasak olan bu kesim için bilgiye ulaşım da engellenmiş bulunmaktaydı. Gözetim açısından bilginin saklanması, alt tabakadaki kişiler üzerinde etkinlik ve kontrol kurmak için önemli bir faktördü. Çin'de ise edip-bürokratlar olarak isimlendirilen Konfüçyüs sistemiyle eğitilmiş bu kitlenin toplumun üzerini kuşatarak sıkı bir gözetleme faaliyeti yürüttüğü görülmektedir. Çin'de bulunan bu edip-bürokratlar dinsel öğretinin yanında, politik otoriteyi de ellerinde bulundurmaktaydı. Böylelikle ortaya bir toplumsal gözetim çıkmaktadır (Alkan, 2018: 10). Ayrıca Batı coğrafyasında din ile politikanın birbirini destekler nitelikte olması, yerleşik halde yaşayan insanlara müdahalede bulunabilecek göçebe toplumların tehditlerine karşı ciddi bir koruma sağlamıştır.

Moderniteye geçiş sürecinde Batı toplumlarında “kapatılma pratikleri” ağırlığını ortaya koymuştur. Bentham'ın *Panoptikon* tasarımından etkilenen Foucault, 17. yüzyılda “büyük kapatılma” olarak isimlendirdiği devrimsel bir dönüşümü ortaya koymuştur. Paris'te 1656'da çıkartılan kararnameyle “Genel Hastane (Hospital General)” adıyla bilinen bir hastane kurulmuş ve yüzlerce kişi burada gözetim altında tutulmuştur (Foucault, 2020: 15). Bu hastanenin işleyişinde herhangi bir tıbbi müdahale bulunmamaktaydı. Buradaki amaç; belli kesimden kişilerin denetimlerinin sağlanması ve bu bireylerin mevcut sistemin içinde eritmeye çalışılması ile kontrol altında tutulmasıydı.

16. yüzyıla gelindiğinde hem farklı ve yeni ihtiyaçların doğması hem de gelişim gösteren bilgiyi toplayıp bunu kullanma kapasitesi gösteren ulus-devletlerin oluşmasıyla birlikte, siyasi gözetim de dini gözetime benzer bir şekilde önemini oldukça artırmaya başlamıştır. 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılda ise, devletlerin ve ekonomik alana nüfuz etmiş çeşitli aktörlerin çok daha geniş sosyo-kültürel alanları,

coğrafi ve zamansal bölgeleri kontrol altında tuttuğu “polis devleti”ne geçiş döneminin başladığı görülmektedir (Marx, 2005: 1).

Modern dönemin gözetim pratiklerinde ulus-devletin iç ve dış tehlikelere karşı korunması, kapitalist işletmelerin sayılarındaki artış, sanayi kentlerinin artışı, bürokratik yapılanma gibi faktörler etkindir (Dolgun, 2005: 61). Modern dünyada kullanılan gözetim pratikleri, genellikle üretkenlik ve bu doğrultuda verimliliğin artırılması amacıyla yayılım göstermiştir. Bu dönemde gözetim olgusunun tüm alanlara yayılmış olması ve “yönetim” denilen bilimsel uygulamalarla desteklenmiştir. Gözetim olgusunun geleneksel dönemi, sosyal bilimler açısından modern anlamda ulus-devletler ile ilişkilendirilmiş olsa da; tarihsel olarak ilk zamanlardan bu yana hem dinlerin hem de kabilelerin geleneksel devlet yapılarının, toplumsal denetimi sağlamak amacıyla kullandıkları bir denetim mekanizması olagelmıştır (Eşitti, 2013: 36).

Gözetimin olgusu ile ilgili tarihsel süreci Lyon, gözetim tekniklerini üç döneme ayırarak incelemektedir. Lyon’a (2013: 113-114) göre;

Yapay olarak belirlenen tarihsel dönemlerin aralarında herhangi bir çakışma ya da akış bulunmayan kapalı geçici mekânlar olduğu düşünölemeyeceğine göre, modern öncesi, modern ve postmodern dönemlerdeki gözetim tekniklerini saptamak mümkündür. Ancak, bir dönemin yerini diğeri bir dönemin aldığı gibi yanlış varsayıma kapılma tehlikesi dolayısıyla, gözetim ilişkisi türleri arasında temelde bir ayırım olduğunu düşünmek en mantıklısıdır. Birincisi, modern öncesi olarak adlandırdığımız doğrudandır, “yüz yüzedir”; örneğin, iş yerinde ustabaşının işçileri gözetlemesidir. Şimdiki zaman ön plandadır, mekân koordinatları yereldir. İkincisi, yani modern gözetim yöntemleri daha karmaşık dolayimli, bugün ve geçmiş yönelimli, yerel ve ulusal olup muhasebe yöntemleri ve dosyaya dayalı koordinasyondan yararlanarak gerçekleştirilir ve kapsayıcılığı, aynılığı, birönekliği, tektüreliliği özendirme eğilimindedir. Üçüncüsü ise postmodern olarak anılan yöntemler dijital aracılıdır, davranışsal ve biyometrik özelliklere dayalıdır, gelecek yönelimlidir, mikro (beden) ve makro (dünya) odaklıdır ve ayrımcı olma eğilimindedir.

Gözetim olgusu hakkında derinlemesine incelemeler ve çalışmalar yapan Dolgun ise gözetim faaliyetlerinin tarihsel sürecinin üç evrede gerçekleştiğini söyler. Dolgun’a göre (2005); bu evreler dönemlerine göre “pastoral nitelikli gözetim”, “teknik gözetim” ve “enformatik gözetim” şeklinde bir sınıflandırmaya tabidir. Modernlik öncesi döneme denk gelen pastoral nitelikli gözetim evresinde, toplumu yöneten kurumlara veya bir güce biat edilmektedir. Elinde yönetim erkini bulunduran bu kurum veya güçler ise; kilise, feodal bey, imparator gibi erklerden oluşmaktadır. Toplumun modern döneme geçmesinin ardından ortaya çıkan teknik gözetim evresinde ise ulus-

devlet ile kapitalist sistemin etkin olduğu örgütlenmeler neticesinde sistematik bir izleme söz konusudur (Marx, 2005: 2). Sistematik izlemenin yapıldığı faaliyetler içerisinde otoriteyle ilgili dokümanların bürokratik yapı gereğince kayıt altına alınması, saklanması ve depolanması yapılmaktadır. Bunun yanında yine faaliyetler kapsamında kapitalist işletmelerde çalışan emek gücünün belirli kriterler uygulanarak gözetim altına alınması, otoritenin ve ekonominin gücünü destekleyen bir araç olarak gözetimin etkin olarak kullanılması söz konusu olmuştur. Günümüzde enformasyon teknolojileriyle birlikte etkinlik gösteren son aşama, enformatik gözetim aşamasıdır. Bu aşamada gözetim, yüksek teknolojik araçlarla ve karakteristik bir özellik gösteren totaliter iktidarlarla ilişkilendirilmektedir.

Tarihsel süreçte gözetim olgusunun geleneksel dönemi, hapishanelerin oluşturulmasına kadar süregelen bir zamanı kapsamaktadır (Alkan, 2018: 8). Sonrasında ise kapatılma olgusuyla birlikte gözetim kavramının kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda *Panoptikon* model, Jeremy Bentham ve Michel Foucault'un kuramlarıyla birlikte toplumsal denetimi sağlamadaki çalışmaların başını çekmektedir. Sanayi devriminin başlamasıyla gözetim olgusunu elen alan kuramcılar ise modernite döneminin gözetim çalışmalarını ulus-devlet, bürokrasi, kapitalizm gibi bağlamlarla açıklamaya çalışmaktadır. Günümüz postmodernizm toplum yapısında gözetim pratiklerini açıklamak için ise akışkan bir gözetime yer verilmektedir (Bauman ve Lyon, 2020: 25). Elbette ki çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak irdelenecek olsa da, gözetimin akışkan hale gelmesi, enformasyon teknolojileri ile yakından ilişki içerisinde olmasıyla birlikte mümkün hale geldiği söylenebilir.

### **2.3 Gözetimi Açıklamaya Yönelik Kuramsal Yaklaşımlar**

Gözetim konusu ile ilgili çalışmalara bazı önemli kuramcılar veya filozofların eserlerinde rastlanmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde; Jeremy Bentham, Karl Marx, Max Weber, George Orwell, Michel Foucault, Zygmunt Bauman, Gary T. Marx ve Antony Giddens gibi kuramcılarının, gözetim olgusunu kuramsal bir bakış açısıyla ele aldıkları tarihsel süreç irdelenecektir.

### 2.3.1 Jeremy Bentham: Panoptikon Model

Gözetim konusundaki ilk analizler, Samuel Bentham ve Jeremy Bentham kardeşlerin ortaya koyduğu “*Panoptikon*” modele dayandırılmaktadır. Bu nedenle gözetim çalışmaları tarihsel geçmişte, *Panoptikon* kavramı ile incelenmeye başlamıştır. Bentham kardeşler gözetim olgusuna, ütöpik bir mimari ile dikkat çekmektedir. Rus Prensi Grigori Potemkin’in 18. yüzyılda otoritesini kontrol altında tutmak ve işçilerin denetim altında olmasını sağlamak amacıyla, Rusya’nın Cricheff kentine ziyarete giden Bentham kardeşlerden bir proje hazırlamalarını istemiştir (Eşitti, 2013: 44). Bu doğrultuda Bentham kardeşler *Panoptikon* modelin tasarımı için hazırlıklara başlamışlardır. *Panoptikon* adı verilen bu yapının mimarisini Samuel Bentham tasarlariken, yapının iç sistemlerini ise Jeremy Bentham tasarlamıştır.

İngiltere’nin Middlesex kentinde yeni bir ıslahevi inşa edileceğine dair haberlerden etkilenen Jeremy Bentham, iç sistemlerini tasarladığı *Panoptikon* yapının buradaki ıslahevi projesinde hayata geçebileceğine dair düşüncelerinin yer aldığı mektupları, İngiliz hükümetine verilmesi için arkadaşı ve babasına göndermiştir (Eşitti, 2013: 44). Arkadaşı George Wilson ve babası Jeremy Bentham’a gönderdiği bu mektuplar “saçma ve hatta delice” görüldüğü için mektupların basılması uygun görülmemiştir. 1790’a dek mektupların basılmasıyla ilgili bir gelişme yaşanmamıştır. O tarihten sonra İrlandalı Maliye Bakanı, Sir John Parnell, Jeremy Bentham’ın *Panoptikon*’u ile ilgilenmeye başlamıştır. Mektupların Dublin kentinde basılması için gerekli düzenlemeleri yapmaya başlamıştır. 1791’de ise 21 mektuptan oluşan “*Panoptikon Mektupları*” ve ek metinler basılmıştır (Pease-Watkin, 2008: 79).

Kelime anlamı “bütünü gözetlemek” olan *Panoptikon* kavramı, “pan” ve “optikon” sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır. “Pan” kelimesi, bütün demektir, “optikon” kelimesi ise “gözlemlemek” anlamına gelmektedir (Bentham, 2019: 11). Bütünün gözetimi, anlamını taşıyan *Panoptikon* kavramı esasında işçilerin denetlenmesini sağlayacak bir bina inşası için kullanılmıştır. Ancak bu bina modelinin sadece işçiler için değil, bunun yanında, ahlaksız olanları ıslah etme, sanayideki veya iş gücünün olduğu birimlerde ıslah edilemeyen çalışanları cezalandırma, acizlere bakma, akıl sağlığı olmayanları denetim altında tutma, tembel olanları çalıştırma, şüphelileri

hapsetme, hastalığı olanları tedavi etme, gönüllüleri yönlendirme ve gelecek nesli eğitime amacıyla kullanılması planlanmıştır (Bentham, 2019: 12). Planlanan bu *Panoptikon* yapı; hapishanelerin, nezarethanelerin, ıslahevlerinin, eğitim kurumlarının, imalat yapan işletmelerin, akıl hastanesi ve diğer hastaların tedavi edildiği normal hastanelerin amaçlarına uygulanabilir niteliktedir (Foucault, 1992: 251).

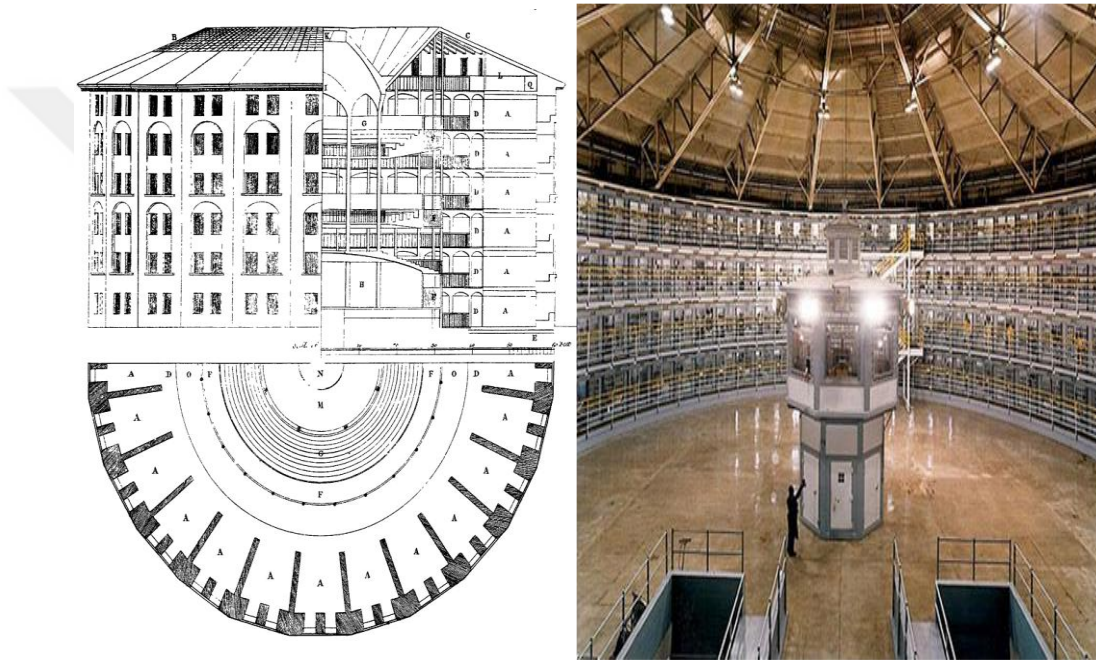
Jeremy Bentham, *Panoptikon* modelin mimari tasarımından oldukça etkilenmiştir. Bu projeyi “gözetim evi” olmasının ötesinde hapishane gibi birçok insanın kontrol altında tutulabileceği bir tasarıya dönüştürmek istemiştir (Balcı ve Kocaman, 2022: 40). O dönemlerde hapishane koşulları oldukça kötü durumdadır. Hapishanelerde suç niteliği fark etmeksizin her türlü mahkûm bir arada kalmaktadır. Bunun yanında koşullar çok kalabalık ve pislik içindedir. Tasarımı yapılan ve bir hapishaneye benzeyen bu proje ile öncelikle mahkûmların ıslah edilebileceği, hijyen koşullarının sağlanabileceği, sanayinin canlanabileceği, ekonomik faaliyetlerin düzenlenebileceği ve nihayet yoksulların himaye edilebileceği şeklindeki birçok problemin çözüme kavuşabileceğine inanılmaktadır.

Bentham’ın *Panoptikon* modelinin tasarımını Foucault şu şekilde anlatır (Foucault, 1992: 251; Şekil 2.1);

Çevrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır. Çevre bina hücrelere bölünmüştür; bunlardan her biri binanın tüm kalınlığını kat etmektedir. Bunların biri içeri bakan ve kuleninkilere karşı gelen, diğeri de dışarı bakan ve ışığın hücreye girmesine olanak veren ikişer pencereleri vardır. Bu durumda merkezi kulede tek bir gözetmen ve her bir hücreye tek bir deli, bir hasta, bir mahkûm, bir işçi veya bir ilkokul çocuğu kapatmak yeterlidir. Geriden gelen ışık sayesinde, çevre binaların içindeki küçük silüetleri olduğu gibi kavramak mümkündür. Ne kadar kafes varsa, o kadar küçük tiyatro vardır, bu tiyatrolarda her oyuncu tek başınadır, tamamen bireyselleşmiştir ve sürekli olarak görülebilir durumdadır. Görülmeden gözetim altında tutmaya olanak veren düzenleme, sürekli görmeye ve hemen tanımaya olanak veren mekânsal birimler oluşturmaktadır. Sonuç olarak hücre ilkesi tersine döndürülmekte veya daha doğrusu onun üç işlevi kapatmak, ışıktan yoksun bırakmak ve saklamak, ters yüz edilmektedir; bunlardan yalnızca birincisi korunmakta ve diğer ikisi kaldırılmaktadır. Tam ışık altında olma ve bir gözetmenin bakışı, aslında koruyucu olan karanlıktan daha fazla yakalayıcıdır.

Tasarımı yapılan bu model (Şekil 2.1) tarihsel süreçte hiçbir zaman ve hiçbir ülkede gerçekleşip uygulama imkânı bulmamıştır. *Panoptikon* modelde kulede bulunan gözetmen, sürekli olarak hücreleri gözetleyebilirken hücredekiler ise onu hiçbir zaman

göremez. Bu durum hücrede bulunanlarda sürekli gözetlendikleri hissini yaratır; ancak bir gözetleyicinin olduğunun farkına varamazlar. Bunun sebebi de yine *Panoptikon* modelin tasarımıyla ilgilidir. Hücrelere güneş arka pencereden ve doğrudan vurduğu için hücredekilerin kulede birinin olup olmadığını anlaması imkânsız hale gelmektedir. Gözetlenen insanlar, hangi zamanlarda gözetlenip gözetlenmediklerinin farkına varamadıkları için tüm zamanlarda gözetleniyormuş gibi hareketlerine dikkat etmek zorundadırlar. Böylelikle gözetlenen kişiler davranışları kısıtlandığı için disiplin anlayışını da içselleştirmektedirler (Gücüyener, 2021: 16).



Şekil 2.1 Panoptikon hapishanesi (URL-23, 2024)

Gözetlenen kişilerin, kendilerinin daima gözetim altında olduklarını hissetmeleri, *Panoptikon*'da en çok önem verilen noktalardandır (Balcı ve Kocaman, 2022: 39). Burada dikkat edilmesi gereken durumlardan bir diğeri ise mümkün olduğunca geniş zaman dilimi içerisinde insanların gözetim altında tutulmasıdır. Bu şekilde gözetim işi yapılırken ortaya çıkabilecek muhtemel problemler en minimum seviyeye indirilebilecek; ayrıca maksimum seviyede ıslah işi gerçekleşmiş olacaktır (Bentham, 2019: 23).

Gözetim çalışmalarına doğrudan bir katkısı bulunmamış olsa da Karl Marx'ın da bu konuda görüşleri tarihsel açıdan önem taşımaktadır. Gözetim kavramıyla ilgili

mekânsal kontrolün sağlanmasını *Panoptikon* metaforuyla ele alan Jeremy Bentham'ın yanında, gözetimi bu perspektifte ele alan bir diğer kuramcı da Marx olmuştur.

### 2.3.2 Karl Marx'ın Gözetim Olgusu

Tarihsel açıdan bakıldığında emek ve sermaye arasındaki çelişkiyi açığa çıkaran ve ekonomi alanındaki önemli çalışmalarıyla tanınan ünlü Alman filozofu Karl Marx'ın, gözetim konusunda doğrudan çalışmaları olmamakla birlikte, gözetim kavramını kapitalist dünya sistemi içinde konu aldığı görülmektedir. Marx'a göre (2003) kapitalist dünya sisteminde, gözetim olgusunun tespiti, emek ile sermaye arasındaki ilişki doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Kapitalist üretim sisteminde en belirgin amaç, mümkün olduğunca fazla artı değerın üretilmesidir. Yani amaç, başka bir deyişle gerekli veya zorunlu olandan çok daha fazlasını üretebilmektir. Bu amacın gerçekleştirilmesi ise Marx'a göre, iş gücünü sağlayan işçi sınıfın (proletarya) emeğinin, en büyük ölçekte sömürüye uğratılması ile mümkün hale gelmektedir.

Kapitalist dünya sisteminde yöneticiler, her koşulda daha çok üretim yapılması ve başka firmalarla rekabet içinde olunması için emek gücü üzerinde düzenli olarak kontrolü sağlamak durumundadır. Marx'a göre kapitalist üretim tarzında, işçilerin hem düşük maliyetlerle çalışıp hem de daha fazla üretim yapmalarını sağlamak için, onları iş yerlerinde gözetlemek, disiplin ve kontrol altında tutmak ve böylelikle boyun eğmelerini sağlamak gerekmektedir (Eşitti, 2013: 39). Yöneticiler ise, üretimin artırılması ve işçilerin en az maliyetle çalışabilmeleri için kendi çalışanlarını sürekli kontrol ederek onların gözlem altında tutmalarını bir zorunluluk olarak hissetmişlerdir (Alkan, 2018: 17). Marx, işçi sınıfının düzenli olarak gözetlenip denetim altında tutulmasını şu şekilde belirtir;

...elbirliği yapan işçi sayısı arttıkça, sermayenin egemenliğine karşı direnmeleri de artar ve bununla birlikte, sermayenin bu direnmenin üstesinden gelmesi için karşı-baskı gereği de fazlalaşır. Kapitalistin uyguladığı denetim, yalnızca, toplumsal emek sürecinin niteliğinden doğan ve bu sürece özgü özel bir işlev değildir. Aynı zamanda bu toplumsal emek sürecinin sömürülmesi işlevidir ve kökleri, sömürücü ile onun sömürdüğü canlı ve çalışan hammadde arasındaki kaçınılmaz uzlaşmaz karşıtlıkta bulunur (Marx, 2003: 292).

Marx, kapitalist işletmelerdeki kuralların uygulanması aşamalarının, askeri disiplin içerisinde bulunan ordu kuralları ile benzerlik gösterdiğini dile getirmektedir. Bu işletmelerde çalışan işçilerin elbirliği arttıkça bunların gözetim ve denetimini sağlayacak profesyonel yöneticilere ihtiyaç duyulacağını ileri sürmektedir. Marx da bu durumu, ordu içinde bulunan yöneticilerin, yani astsubay ve subayların konumuyla ilişkilendirir. Kapitalist sistem içindeki orduyu yöneten bu komuta mekanizması, işletmedeki işlerin yürütülmesinde kapitalist adına işçileri denetlemektedir. Marx (2003: 293) Söz konusu bu komuta mekanizmasına ilişkin düşüncelerini şu şekilde dile getirir:

Elbirliğinin boyutları büyüdükçe, bu zorbalık da kendisine özgü biçimlere girer. Tıpkı başlangıçta, sermayenin gerçek anlamında kapitalist üretime başlayabileceği asgari miktara ulaştığı anda, kapitalistin elini fiilen çalışmadan çekmesi gibi, şimdi de, işçilerin ve işçi topluluklarının doğrudan doğruya ve devamlı denetimini, bu tür ücretli bir kimseye bırakır. Bir kapitalistin komutası altında sanayi işçilerinden kurulmuş ordu, gerçek bir ordu gibi subaylara (yöneticilere) ve astsubaylara (ustabaşı, postabaşı) gereksinme gösterir ve bunlar, işin yapılması sırasında, kapitalist adına bu orduya komuta ederler. Denetim ve gözetim işi, bunların yerleşmiş ve özel görevleri olur.

Marx’a göre kapitalist işletmelerde emek gücü ile üretim yapılırken bir yandan da uysal ve sisteme ayak uyduran yararlı bireyler oluşturulmalıdır. Bu anlamda disiplin ise Marx’a göre, bedenleri uysal hale getiren ve gözetim faaliyetlerini sorunsuz işleten bir faktördür (Marx, 2003: 550). Üretim faaliyetlerinde verimliliğin artması adına sadece emek gücünü fabrikalarda toplayıp makineleri düzenli çalıştırmak yeterli değildir. Bununla birlikte emek gücünü gözetime tabi tutarak emeğin de disipline edilmesi sağlanacaktır. Marx’ın bu düşüncelerinden yola çıkarak gözetim konusunda Bentham’ın, *Panoptikon* modelinin kapitalist işletmelerdeki uygulama biçimi hakkında yorum yapılabilir. Her ne kadar *Panoptikon* modelde bahsedildiği üzere tek hücrelerdeki gözetim, kapitalist işletmelerde mümkün görünmese de toplu halde çalışan emek gücü üzerindeki kapitalist işletmelerin amacı; verimliliğin artırılması ve artı değerın çoğaltılması için emek gücüne karşı gözetimi yoğunlaştırıp disiplini devamlı hale getirmektir.

### 2.3.3 Max Weber’in Gözetim Olgusu

Gözetim kavramını kuramsal olarak ele alan diğer bir Alman sosyolog ise Max Weber’dir. Weber de, tıpkı Marx gibi “gözetim” kavramını doğrudan ele almamış olsa

da; kamu bürokrasisi/bürokratlar üzerinde yapmış olduğu önemli çalışmalarından gözetim olgusuyla ilgili çeşitli çıkarımlar yapılabilir. Weber, esasında gözetim olgusunu, bürokrasinin bir unsuru olarak değerlendirmiştir. Ona göre rasyonel modern dünyada katı bürokratikleşme süreci, gözetimi belirgin bir unsur haline getirmiştir.

Weber için bürokrasi, modern devlet yapısının en temel özelliğidir. Devlet ise, Weber’e göre, meşru fiziksel güç ve şiddet kullanımı üzerinden tanımlanır. Buna göre, devlet aygıtı; “belirli bir toprak parçası üzerindeki meşru güç yapısı” olarak ifade edilebilir (Gökçe, 2016: 44-45; Alkan 2018: 20). Weber gözetim olgusunu, devletin meşru şiddet tekeli uygulayabilmesinde önemli bir unsur olan bürokrasi mekanizması ile birlikte ele almıştır. Bürokratik yapının gücünü belirleyici unsurlardan en önemlisi ise, bu yapının diğer yapılara göre daha teknik bir üstünlük içinde bulunmasından kaynaklı olmasıdır (Kesim Güven, 2007: 69). Bu teknik üstünlük, örgütler içinde doğruluk, sürat, mutlaklık, dosya bilgisi, devamlılık, gizlilik, birlik ve beraberlik, tam bağımsızlık ile kişisel ve maddi anlamda maliyetlerin azaltılabilmesi halidir (Weber, 2005: 307). Bürokratlar veya bürokratik örgütler ülke içinde yaşayan tüm vatandaşları sürekli kayıt altında tutar. Böylece hastaneler, okullar, kiliseler ve ordular gibi kayıt sistemi kullanan birimler bu sistemin işlemesine yardımcı olur.

Weber (2005), güç (*macht*) ve disiplini şu şekilde tanımlar: “güç; bir sosyal ilişki içinde bir aktörün hangi temele dayanırsa dayansın, direnmeyle karşılaşsa bile istediğini yapabilme konumunda olma ihtimalini” ifade ederken; disiplin ise, “belli bir grup insanın kazanılmış bir alışkanlık sonucu, anında, kendiliğinden ve kalıplaşmış bir şekilde itaat etme ihtimalidir”. Tanımlamalara bakıldığında Max Weber, bürokratik yönetimlerde kontrollerin sağlanabilmesi için bürokratik gücün bilgiye ihtiyaç duyduğuna dikkat çekmektedir. Weber’e göre bürokrasinin olduğu yönetim şekli, aslında bilgi temelli bir denetim anlamına gelmektedir. Bu faktör dikkate alındığında bürokratik yönetimin daha akılcı (rasyonel) olduğu ortaya çıkmaktadır. Bahsedilen bilgi, yönetime olağan dışı güç sağlamaya yeterli olan teknik bilgidir. Bürokratik kuruluşlar veya bürokratik kuruluşları kullanan güç sahipleri, hizmet bilgisine bağlı olarak güçlerini daha fazla artırma eğilimindedirler (Kesim Güven, 2007: 70). Dolayısıyla bürokratik yönetimin altında kurumlar ve bireylere dair bilgi toplamaya

yönelik bir gözetim anlayışı bulunmaktadır. Bürokratik gözetimin temeldeki amacı ise, hem disiplini hem de kontrol mekanizmasıyla denetimi sağlayarak bürokratik iktidarı kurmaktır.

Öte yandan Weber, denetim ve gözetim ilişkisini, modern toplumun genel bir niteliği olarak değerlendirir. Bu konu Weber'in terminolojisinde önemli bir yere sahip olan “*demir kafes*” metaforuyla hayat bulmuştur (Kundakçı, 2016: 59). Bu metafor, formel akıl ve rasyonalite ile irrasyonel özelliğe sahip olan değerler arasındaki ilişkinin bir gerilimi yansıtması açısından, bu çalışma için de oldukça önem taşımaktadır. Max Weber, formel rasyonalitenin temsili olan bürokrasinin egemenliği ile kapitalizmin iktidarın merkezine yerleşmesi ve bunun da formel bir hukuk sistemi sayesinde olanak bularak görevlerine bağlı “uzman”lar ordusunu ortaya çıkardığını ifade eder. İnsanoğlunu tamamen sarmalayan bu rasyonel kurumsallaşma düzeni, modern toplumun genel bir niteliği olagelmıştır. Gözetim algısı bu doğrultu da “*demir kafes*” metaforuyla ilişkilendirildiğinde, insanoğlunun tüm yaşam alanlarına sirayet etmiş ve insanları buna mahkûm etmiş durumdadır. Weber, “*demir kafes*”in teknik ve ekonomik zorunluluklar gereği vazgeçilemez bir hal almasından ise şikâyetçidir. Ayrıca kafesin “demir” kavramıyla birlikte anılması da bu düzenin artık karşı konulamaz bir noktaya ulaştığının göstergesidir.

#### 2.3.4 George Orwell’in “Büyük Birader”i

20. yüzyıl İngiliz edebiyatının önde gelen isimlerinden George Orwell, 1949 yılında yayımladığı ve 1984 adını verdiği romanı ile büyük bir ilgi toplamıştır. Bu eser, bilimkurgu ve distopya türünde klasik bir örnek olmasının yanında, gözetim çalışmaları açısından da önemli bir çalışma olarak değerlendirilebilir.

Geleceğe yönelik bir felaket senaryosu sunan bu romanda, George Orwell’in “*büyük birader*” olarak isimlendirdiği devasa bir güç, insanları “tele-ekran” vasıtasıyla 7/24 denetim altında tutmaya çalışır. “*Büyük birader*” ayrıca ülkede iktidarda bulunan partinin de başıdır. Bu nedenle partiyle farklı düşüncelerde bulunmak mümkün olmadığı gibi, olanlar da yok edilme (buharlaştırılma) tehdidiyle karşı karşıyadır (Orwell, 2002: 10). Romanın distopik yapısında, totaliter bir partinin yönetim merkezi,

vatandaşları her an denetleyerek korku yaratmaktadır. “Parti, vatandaşlar için en iyi olanı düşünür” düşüncesi hâkimdir. Partinin dikte ettiği düşüncelerin doğruluğu tartışılmazdır.

Partinin yönetim aygıtı dört bakanlık tarafından yürütülmektedir. Haberler, eğlence, eğitim ve güzel sanatlara bakan Gerçek Bakanlığı; savaşlarla ilgilenen Barış Bakanlığı; yasa ve düzeni sağlayan Sevgi Bakanlığı ve ekonomi işlerinden sorumlu Varlık Bakanlığı’dır. Ayrıca “yenisöylem” olarak ifade edilen ve partinin çıkarmış olduğu kelimelere yeni anlamlar katarak revize ettiği bir sözlük de bulunmaktadır. Vatandaşların ise bu sözlükteki kelimeleri bilmesi gereklidir.

Parti; insanları çalışırken, dinlenirken, yemek yerken hatta uyurken bile tele-ekranlar ile izlemektedir. Şehrin her yerinde “Büyük Biraderin Gözü Üstünde veya Büyük Birader Seni İzliyor” yazılı dev posterler asılıdır. Bu şekilde büyük biraderin varlığının bir an olsun bile unutulması engellenmiş olunmaktadır. Roman, “*Winston Smith*” adlı bir bakanlık çalışanı üzerinden kurgulanır. Romanın kahramanı *Winston Smith*, Gerçek Bakanlığı’nda çalışan bir parti üyesidir. Yaptığı iş, insanlara ait kayıtların yer aldığı evraklardan her bilginin silinmesini sağlamaktır. Bu şekilde buharlaştırılan kişiler zaten hiçbir zaman var olmamış kabul edilir. *Smith*, Parti’nin gözetiminin farkındadır ve bu düşüncelerini kimseyle paylaşamayacağı için de bir günlük tutup kendi içinde partiye karşı beslemiş olduğu düşüncelerini yazmanın peşine düşer. Ancak, bu bile yasaklı bir davranıştır. Romanda gözetimden sorumlu Düşünce Polisleri ne yapar eder “düşünce suçu” işleyenleri yakalamakta ve alışılmış deyimle tüm kayıtlardan silerek buharlaştırmaktadır (Orwell, 2002: 132).

Tele-ekranların kapatılmasına izin verilmez ve hiç kimse bu televizyonların kayıtlama yaparken verilerin nasıl bir amaç veya araç olarak kullanılacağına dair bilgi sahibi değildir. Tele-ekranlarda belli aralıklarla uyulması gereken komutlara da yer verilmektedir (Kesim Güven, 2007: 83). Böylelikle tele-ekran yoluyla sadece salt gözetim olgusuna başvurulmadığı, aynı zamanda komutlar verilmesi yoluyla kontrolün sağlanmaya çalışıldığı ileri sürülebilir. Orwell, 1984 yapıtıyla gözetim ile kontrolün iç içe geçtiği yaratıcı bir tasarıma işaret etmektedir. Bu tasarımda Parti, yaşamın her alanında denetim sağlamak ve tekdüze bir yaşantıyı inşa etmektedir.

Orwell’a göre bu durumun en büyük dayanağı ise insan doğasının bu gözetime uyum sağlayan içsel yeteneğidir (Orwell, 2002: 146).

Orwell’ın distopik eserinde bahsedilen parti yönetimine benzer bir iktidar gözetimi henüz uygulama şansı bulmamış olsa da günümüzde gelişen teknolojik olanaklar, gözetim araçlarının hızla yaygınlaşmasına imkân sağlamakta ve Orwell’ın kaygılarını giderek daha fazla gündeme getirmektedir. Öte yandan günümüzde gözetim pratiklerinin romanda ele alındığının aksine çoğunlukla baskıcı ve zorlama yoluyla değil de; sembolik de olsa rızaya dayalı bir şekilde tesis edildiği söylenebilir.

### **2.3.5 Michel Foucault: “Hospital General”, Büyük Kapatılma ve Panoptikon Model**

Fransız filozof Foucault, Jeremy Bentham’ın *Panoptikon* modelini modern toplumlarda yaşanan iktidar ve disiplin ilişkileri bağlamında yeniden ele alarak gözetim olgusunun iktidarın en önemli denetim mekanizmalarından biri haline geldiğini, güncel gönderimleriyle birlikte tekrar vurgulamıştır. Foucault, mevcut iktidarın işleyişini dile getirirken sadece yönetici sınıfa değil; devletin hegemonya sorununa ve bunun yanında hegemon kastlar sorununa da değinmiştir. Ayrıca insanların gündelik davranışlarından, tüm bedenlerine kadar nüfuz etmiş olan ve gün geçtikçe daha çok incelen mikro düzeyde de olsa tüm iktidarlar dizisine gönderme yapmaktadır (Foucault, 2014: 48).

Foucault gözetimi; disiplin, iktidar ilişkileri ve bireyler üzerindeki sosyal kontrol ve bilgi süreçleri bağlamında incelemiştir. Onun için otorite mücadelesinin olduğu bütün durumlarda iktidar ve bilgi arasındaki karşılıklı ilişkinin önemi hiçbir suretle yadsınamaz (Ateş Burç, 2021: 1294). Foucault’a göre iktidar bilgiye, bilgi de iktidara devamlı eklemlendiği ve iktidarın işleyiş biçimini bilgiden oluşan metalar ortaya çıkardığı için bilgi hayati öneme sahiptir. Foucault, bu metalar sayesinde iktidarın, “enformasyon” denilen bilgi akışını sağlayıp, haberleşme ağını oluşturduğu ve bunları da iktidarını temellendirmek için kullandığını ileri sürmektedir (Foucault, 2014: 35). Foucault, iktidarı sadece siyasi olarak otoriter bir güç, siyasi bir yapı, toplumsal bir sınıf veya bir hükümet biçimi olarak değerlendirmez. İktidarın, eşit olmayan sosyal

ilişkilerde de ortaya çıktığını ileri sürer. Foucault iktidarın genel çerçeve ve olanaklarını şu çarpıcı ifadelerle dile getirir (Foucault, 2014: 235);

İktidardan söz edildiği zaman, insanların aklına hemen bir siyasi yapı, bir hükümet, hâkim bir toplumsal sınıf, kölenin karşısındaki efendi, vb. gelir. “İktidar ilişkileri” terimini kullandığımda düşündüğüm şey bu değil. Demek istiyorum ki, ne olursa olsun bütün insan ilişkilerinde -ister şu anda birlikte yaptığımız gibi sözlü bir iletişim sağlama, ister bir aşk ilişkisi ya da kurumsal veya ekonomik bir ilişki söz konusu olsun- iktidar hep vardır: Bir kişinin başkasının davranışlarını yönlendirmeye çalıştığı ilişkiyi kastediyorum. Bunlar, dolayısıyla farklı biçimler altında farklı düzeylerde rastlanabilecek olan ilişkilerdir: bu iktidar ilişkileri hareketli ilişkilerdir, yani değişikliğe uğrayabilirler, kesin ve değişmez biçimde verili değillerdir.

Foucault, iktidarların tarih boyunca farklı uygulamalarla halka olan davranışlarında değişiklikler gösterdiğini ileri sürmektedir. 18. yüzyıldan önce Batı camiasında baskıcı ayrıca şiddetin ve cezalandırma sistemlerinin ağır olduğu bir iktidar yapısı varken, 18. yüzyıldan sonra bu anlayışın yerini kontrol mekanizması daha yüksek ve disiplinci bir iktidar yapısının yer aldığını belirtir. Foucault, 18. yüzyıl öncesinde henüz yeterince kurumsallaşamamış bir iktidar aygıtının, ağır cezalar söz konusu olduğunda nasıl bir yol izlendiğini şu şekilde anlatır (Foucault, 1992: 3);

Damiens, 2 Mart 1757’de, Paris kilisesinin cümle kapısının önünde suçunu herkesin karşısında itiraf etmeye mahkûm edilmişti; buraya elinde yanar halde bulunan iki libre ağırlığındaki bir meşaleyi taşıyarak, üzerinde bir gömlekten başka bir şey olmadığı halde, iki tekerlekli bir yük arabasında götürülecekti. Sonra aynı yük arabasıyla Greve meydanına götürülecekti ve burada kurulmuş olan darağacına çıkartılarak memeleri, kolları, kalçaları, baldırları kızgın kerpetenle çekilecek; babasını (kralı) öldürdüğü bıçağı sağ elinde tutacak ve kerpetenle çekilen yerlerine erimiş kurşun, kaynar yağ, kaynar reçine ve birlikte eritilen balmumu ile kükürt dökülecek, sonra bedeni dört ata çektilerle parçalatılacak ve vücudu ateşle yakılacak, kül haline gelecek ve küller rüzgâra savrulacaktı.

Foucault’ın cezaların nasıl uygulandığına dair betimlemiş olduğu bu dehşet uyandırıcı sahne, halkın gözleri önünde gerçekleşmektedir. Burada halkın gözü önünde tatbik edilen cezalandırma yönteminin aslında amacı; halka “gözdağı” vermektir ve böylece cezanın ifşa etme yoluyla uygulandığı anlaşılmaktadır (Eşitti, 2013: 47). İfşaya dayalı bu cezai uygulamalardaki temel arayışın, halkın iktidarı devirmeye kalkışmaması, aksine onun buyruklarını yerine getirmeye zorlanmasıdır. Aksi takdirde iktidarın emir ve talimatlarına uygun hareket etmeyen tüm suçluları benzer bir akıbetin beklediği mesajı verilmektedir (Ateş Burç, 2021: 1297). Halkta korku yaratma yoluyla uyandırılan cezalandırmaya dayalı bu sistemin 19. yüzyıla kadar başarıyla uygulanmış olduğu söylenebilir. Bu iktidar anlayışı 19. yüzyıla birlikte değişmiş ve bu tarih

itibariyle Batı toplumlarında iktidarın asıl amacı; kişilerin davranış olarak gösterdiği hareketler ıslah edilerek, disiplin ve kontrol sağlanıp farklı bir uygulama biçimine dönüşmüştür. Buna göre iktidarın yeni yönetimi “her şeyi koşulsuz kabullenen, belirtilen kuralları uygulayan, uyumlu ve otoriteye karşı boyun eğerek otoriteyi kendi içinde içselleştirmiş insanlar yaratmak” şeklinde bir anlayışa dönüşmüştür (Eşitti, 2013: 48). Foucault, disiplini içselleştiren halkın bunu nasıl gerçekleştireceğini de şu şekilde ele alır (Foucault, 1992: 251-252);

Sonuç olarak, hücre ilkesi tersine döndürülmekte veya daha doğrusu onun üç işlevi - kapatmak, ışıktan yoksun bırakmak ve saklamak- tersyüz edilmektedir, bunlardan yalnızca birincisi korunmakta, diğer ikisi kaldırılmaktadır. Tam ışık altında olma ve bir gözetmenin bakışı, aslında koruyucu olan karanlıktan daha fazla yakalayıcıdır. Görünürlük bir tuzaktır. Hücre içinde olanlar yan hücrede kimin ne yaptığını görememektedir. Buradaki gözetimin esası görünür olma, ama görememektir. Görünmezlik düzenin güvencesidir. Bu sayede nerede gözetim yapılıyorsa orada kuralların dışında hareket edilmeyecektir. Örneğin eğer kapalı tutulanlar mahkûmlarsa, komplo, toplu kaçış girişimi, yeni suç işleme tasarıları, karşılıklı kötü etkileşim tehlikeleri olmayacaktır; eğer söz konusu olanlar delillerse, karşılıklı şiddet kullanma tehlikesi olmayacaktır; eğer çocuklar söz konusuysa, kopya çekme, gürültü, gevezelik, dalgınlık tehlikesi olmayacaktır. Eğer kapatılanlar işçilerse, kavga, hırsızlık, anlaşma, işi geciktiren, onu daha az nitelikli hale getiren veya kazalara yol açan dalga geçmeler olmayacaktır. Sonuçta ise gardiyanın bakış açısına göre bu kalabalığın yerine, sayılabilir ve denetlenebilir bir çoğulluk geçmiştir; kapalı tutulanların bakış açısından ise, kapalı kapılar ve bakışlar altındaki bir yalnızlık geçmiştir.

Son dönemin önemli sosyal bilimcilerinden Zygmunt Bauman da Foucault’un bu saptamalarını destekler nitelikte, modern yaşamda askeri kışlaların, okulların, iş yerlerinin, hastanelerin, fabrikaların, psikiyatri kliniklerinin ve hapishanelerin işlevselliğinin rastlantı olmaktan çıkıp yerini kurallara ve normlara bırakan “düzen fabrikaları” haline dönüştüğüne dikkat çekmektedir (Bauman, 2001: 145). Bauman, bu mekânlarda denetlenebilen bir mekanizma oluşturulduğunu söyler ve bu mekanizma ile belirsizlikten kurtulmanın modern hayat düzeninde oldukça önemli olduğunu söyler. Böylelikle Bauman da Foucault’a benzer düşüncelerle iktidarların, norm (kural) dışı davranışlar gösteren bireyleri kapattıktan sonra bu bireylerden ancak kapatılma sayesinde kurtulabilecekleri üzerinde durur. Bu kapsamda iktidar açısından faydasız olarak görülen davranışları sergileyen bireyler Foucault’ın “*büyük kapatılma*” metaforuyla açıklamaktadır ve ona göre kurumların bu yönde oluşturulması gerekmektedir (Foucault, 2020: 251).

Michel Foucault, 17. yüzyılın Avrupa'sında gözetim tartışmaları açısından büyük bir değişiklik olduğunu "Deliliğin Tarihi" adlı eserinde "*büyük kapatılma*" metaforu üzerinden ele alır (Foucault, 2020: 11). Foucault, kapatılma merkezlerinde inceleme alanı yapabilmek adına, 1656 yılında Paris'te kurulmuş *Hospital Generali (Genel Hastane)* seçer. Kurulan bu kurumda, kısa süre içinde Paris nüfusunun göz ardı edilemeyecek kadar büyük bir bölümünün kurumda gözetim altında tutulduğuna değinir. Bu hastanenin kuruluş amacında hiçbir tıbbi müdahale düşüncesi yatmamaktadır. İnsanların kapatılma sebebi monarşik iktidarın ve burjuva sınıfının bu düzeni lehine kullanabilmesinden kaynaklanır. Bununla birlikte aynı yıllarda Avrupa'nın birçok yerinde resmi kurumlarda benzer kapatılma tecrübeleri yaygınlaşmıştır. Kapatılan kişiler; deliler, hastalar, eşcinseller ve fakirler gibi değişik kesimlerin oluşturduğu çok farklı gruplardan oluşmaktadır (Kesim Güven, 2007: 88). Bu farklı grupların ortak özelliği ise bedenlen engelli olmalarından veya başka sebeplerden dolayı çalışamayan ya da çalışmayı istemeyen, düzenli bir işi ve barınabileceği bir yeri bulunmayan yersiz yurtsuz kişilerden oluşmasıdır. Foucault, kapatılan insanlardan (Foucault, 2020: 104); "bu dönemde, hiç bir ayırım olmadan yaşlılar, engelliler, çalışamayan veya çalışmayı istemeyen kişiler, eş cinseller, akıl hastalığı olanlar, israf yapan babalar, hayrı olmayan evlatlar hepsi bir arada aynı yer içerisine kapatılırdı" diye bahseder.

Foucault, modern kapatılma kurumları olarak nitelediği hastanelerin ve hapishanelerin 17. yüzyıla kadar bulunmadığına dikkat çeker. Ayrıca bu kurumlar oluşmadan önce deliler, hastalar, suçlular, çalışamayacak durumda olanlar veya çalışmak istemeyenler aynı yer içerisine kapatılmışlardır. Ancak Foucault'a göre büyük kapatılma girişiminin en önemli sebebi, ekonomik ve siyasi etkenlerdir (Foucault, 2020: 12). İktidar açısından sorun oluşturacak kapatılan bu kişilerin Foucault, iktidara ekonomik etkisinin daha az maliyetli olacağını savunmaktadır. Böylece bir yerde kapatılan kişilerin toplumdaki uzaklaştırılması da sağlanmış olacaktır. Siyasi etki bağlamında ise başkaldırma, isyan gibi hareketlenmelere önlem alınmış olunacaktır. 17. yüzyılda yaygın olan kapatılma pratiği büyük bir değişimle birlikte Fransız Devrimi'ni takip eden yıllardır. 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında kapatılma pratiği yerini farklı bir uygulamaya bırakmış, kapatılan insanlar sınıflandırılarak birbirlerinden

ayrıştırılmıştır. Bu yeni süreçle birlikte suçlular hapishaneye, akıl hastalığı olanlar akıl hastanelerine (tımahane), gençler ise ıslahevlerine yerleştirilmiştir.

Foucault, hapishanelerin insanları ıslah ederek dönüştürmek için kurulduğunu söyler. Suçluların daha insanca muameleye tabi tutulduğu ve böylelikle gözetim olgusu bağlamında ıslah çalışmalarının yapıldığını savunur. Ancak bu kez de hapishanelerde suça eğilimin artmaya başladığı gözlemlenmiştir. Foucault hapishanelere suçlu olarak girenlerin suç işleme eğilimlerinin arttığını ve bu mekânlarda yeni suç türlerini öğrenmeye başladıklarını ileri sürmüştür (Bozok ve Kılıçparlar, 2023: 126). Bu nedenle Foucault, disiplinin içselleştirilmesini Jeremy Bentham'ın *Panoptikon* kavramında bulur. *Panoptikon* modelde mahkûmlar kendisini gözetleyenleri görmedikleri için her an gözetleniyor hissi içerisindeyler (Eşitti, 2013: 51). Gözetlendiklerinin bilincinde olan veya sanan mahkûmlarda hareketlerine dikkat edip davranışlarını bu doğrultuda sınırlandırmaktadır. Bu noktada Foucault, *Panoptikon* model ile disiplinin içselleştirileceğini savunur. Hatta bu hapishane modelinin diğer kurumlarda da uygulanması gerektiğini vurgular. Bu durum iktidarlar açısından ekonomik, verimli ve etkin bir şekilde disiplin anlayışının yürütüleceğinin bir göstergesidir (Kesim Güven, 2007: 89).

Kapitalizmin ve burjuvazinin ihtiyaç duyduğu disiplin aslında delilerin, hastaların, suçluların vb. kişilerin bir arada kapatılması değil; bu tür kapatmalarda kullanılan teknikler ve prosedürlerdir. Bu nedenle Bentham tarafından iç yapısı dizayn edilen *Panoptikon* modelin, Foucault tarafından bir hapishane modeli olarak düşünülen “*Panoptikon* hapishaneler” hiçbir zaman inşa edilmemiş ütöpik bir mimari yapı olarak kalmıştır (Foucault, 2020: 19).

### 2.3.6 Zygmunt Bauman'ın Gözetim Olgusu

Çağdaş sosyolojinin önemli isimlerinden ve postmodernizm üzerine çalışmalarıyla tanınan Zygmunt Bauman, gözetim olgusunu güncel gönderimleriyle birlikte değerlendirmiştir. Bauman erken dönem modernitenin katı koşullarının günümüzdeki kırılganlığına dikkat çekmek için “akışkan” adını verdiği toplumsal dinamikleri, gözetim kavramı ile birlikte ele almıştır (Canbek, 2017: 3). Bauman, “akışkan

modernite”nin yükselişine dikkat çekmek istercesine “akışkan gözetim” kavramsallaştırması üzerinden 21. yüzyıl gözetim ilişkilerine farklı bir perspektif getirmeye çalışmıştır.

Bauman’a göre, küresel dünyada hızla değişen teknoloji, küreselleşmenin de katkısıyla birlikte toplumsal koşulların köklü değişimine etki eden önemli unsurlardan biri halini almıştır. Kültürel unsurların da içinde bulunduğu bu değişim pratikleri, gözetimi erken modern dünyanın hayal dahi edemeyeceği düzeyde yaygınlaştırmıştır. Günümüz gözetim pratikleri ile özellikle geleneksel dünyadaki gözetim olgusu kıyaslandığında, geleneksel gözetimin; yasal düzenin devam edebilmesi için yapılması gerekenleri, devlet hazinesine de oldukça fazla masraf çıkararak yaptığı söylenebilir. Oysa günümüz akışkan modern dönem koşulları içinde gözetim, geniş ağ ve veri tabanlarının kullanımıyla birlikte giderek daha az maliyetli ve daha erişilebilir bir noktaya ulaşmıştır.

Erken (katı) modernite, insanları kontrol altında tutma işini; onları sürekli denetleme ve izlemeyle disipline edip panoptik bir güçle gerçekleştirmiştir. *Panoptikon*’un buradaki temel amacı, insanların sürekli gözetlenmesi ve hiçbir şeyin gözden kaçırılmamasını sağlamaktır (Bauman, 2016: 37). Bu dönemin iki gözetim sacayağı bulunmaktadır. Bunlar; “*Panoptikon*” ve “*büyük birader*” metaforlarında kendini göstermektedir (Çimen ve Alanka, 2023: 49). Michel Foucault ve George Orwell bu dönemde, görünmeden görmenin üstünlüğünü yansıtan söylemlerini betimlemeye çalışmışlardır. Bu denetçi metaforlar barış, sakinlik, disiplin ve düzeni sağlarken; denetlenen bireyler de ne özgür ne de denetçiden üstündür. Zygmunt Bauman (2018: 26) söz konusu durumu şu sözlerle ifade eder:

... denetçinin özgürlüğü, mahkûmların yaptığı ya da dilediğinden bağımsız hareket edişine ve mahkûmlara kendi iradesinin nesneleri gibi davranabilme yetisine, yani mahkûmların eylemlerini etkileme ve değiştirme, davranışlarının belirleyicisi olarak onların iradelerinin yerine kendi iradesini koyabilme yetisine dayanır. Onlardan bağımsızlık ve onlar üzerindeki hareketin kombinasyonu denetçilerin mahkûmlar karşısındaki özgürlüğünü oluşturur.

Bauman’a göre (2005) modern dünyada yöneten ve yönetilenler sürekli olarak birbirlerine karşı sorumlu durumdadır. Bu nedenle Bauman’a göre erken (katı) modernitede kurallara uymak zorunluluktur, farklılıklar yaşanamaz ve sistem

değişimlere kapalıdır. Bu şekilde herkesin her an kontrol altında olduğu bir yönetim hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Bauman, 2005: 87). Akışkan modern dönem ise erken modernite ile yollarını ayırmış bir modernlik anlayışı sunar. Yönetim (iktidar) ise bu evrede toplumu çok yakından takip eder, ancak iktidar bunu yaparken gözden uzakta yapar.

Bauman, postmodern dönemden söz ederken bu dönemi *Panoptikon* sonrası olarak nitelendirir (Bauman, 2016: 23). Bu bağlamda postmodern dönem, geç ya da akışkan modernite olarak da tanımlanmaktadır. Erken modern dönemde, George Orwell'ın *büyük birader* metaforu ile iktidar tek yönetim aygıtı ve tek kontrol mekanizmasıdır. Her şey tek bir iktidar partisinin elinde toplanmıştır. Yine Michel Foucault'un *panoptik* hapisanesinde mahkûmlar gardiyanlar tarafından sürekli olarak gözetlenir, öte yandan gözetleyenlerin nerede oldukları bilinmez. Her iki durumda da görüldüğü gibi denetleyenler ile denetlenenler arasında bir bağlantının olduğu söylenebilir. Akışkan gözetimde ise denetmenler ulaşılamaz durumdadır. Denetlenenlerin, denetmenlere karşı bağımlılıkları söz konusu değildir (Bauman ve Lyon, 2020: 23).

Akışkan gözetim, güvenlik ve özellikle gelişen teknoloji ile birlikte her alanda yaygınlaşmaktadır. İnsansız hava araçları (İHA), arı kuşları, mikro gözetim cihazları, bilgisayarlar, akıllı ve kameralı cep telefonları, akıllı ev araçları gibi yeni nesil teknolojik araçlar ile görünmeden gözetlenmeyi ve insanların bu gözetimden kaçabilecekleri başka bir ortamın kalmadığı söz konusu olmaktadır (Çimen ve Alanka, 2023: 51). Akışkan dönemin insanları sürekli gözetim altında oldukları için çevrim içi durumdadırlar. Onlara ulaşmak ise oldukça kolaylaşmıştır. Ayrıca erişilebilir olmayı kendi rızaları ile kabul ettiklerinden, erişilebilirliğin garantisini de yine kendileri vermektedirler. Öte yandan geleneksel (katı) modernitede olduğu gibi gözetleme kulelerine ihtiyaç yoktur. Çünkü bireyler gönüllü olarak gözetime/gözetilmeye açık hale gelmişlerdir. Salyangozlar nasıl ki evlerini sırtlarında taşıyorlarsa; Bauman'a göre akışkan modern dünyanın içinde yaşayan insanlar da kendi kişisel *Panoptikon* 'larını kendi vücutlarında büyütmek ve taşımak zorundadırlar (Bauman ve Lyon, 2020: 73).

Sonuç olarak çağdaş dönemde Bauman, gözetim olgusunun akışkan gözetime dönüşmesiyle, insanların 7/24 gözetlediğinin farkında olmalarına vurgu yapmaktadır

(Bauman, 2012: 40). Mevcut sistemin de zaten bu durumu özgürlükle ilişkilendirerek; gözetleme gerekçesini meşrulaştırma çabası içerisine girdiği söylenebilir. Gözetimin akışkanlığı sürekli olarak değişen ve gelişen dünyadan beslenir. Günümüz insanları gözetlendiğinin farkındadır; ancak bu duruma son derece kayıtsızdır. Bunun en büyük nedenlerinden biri de değişen dünyada güvenlik olgusunun oluşturduğu kaygılardan kaynaklanmaktadır. Bu yüzden akışkan modern dünyada güvenlik gibi yaşamsal bir unsur ile özgürlük ve mahremiyet alanlarına müdahale eden gözetim konusu iç içe geçmiş durumdadır.

Akışkan modern dünya, modern öncesi ve erken modern dönemlerden farklı olarak toplumu devamlı olarak sosyal ağlarda çevrim içi tutmaya çalışılır. Toplumdaki insanlardan sürekli olarak ulaşılabilir olmaları beklenir. Bu talep gündeme getirilirken, bunu sağlayan en önemli aracın şüphesiz sosyal medya kanalları olduğu göz ardı edilmemelidir. Sosyal medyada görünür olmak bu dönemin en belirgin özelliğidir. Öyle ki sosyal medyada görünür olmamak veya kendini ve yaptıklarını paylaşmamak “var olmamak” gibi ontolojik bir sorgulamayı beraberinde getirmektedir (Canbek, 2017: 6). Akışkan modern dünyada, insanlar sürekli yenilenmeye ve değişim göstermeye zorlanırlar. Gerekeni yapmayanlar geri kalmış kabul edilir ve sonucu toplumdan dışlanmaya kadar gitmektedir.

### **2.3.7 Gary T. Marx Perspektifinde Gözetim Olgusu**

Amerikan ünlü sosyologlardan Gary T. Marx, gözetim çalışmalarıyla literatür içerisinde önemli bir yere sahiptir. Marx, gözetim toplumu kavramını tanımlarken, günümüz enformasyon teknolojileri ile bütünsel bir ilişki içerisinde kullanmaya çalışmıştır. Marx, geçmişten beridir kullanılan, denetim ve kontrolü ifade eden gözetim kavramının toplumlar üzerinde uygulandığına dikkat çekerek, bu kavramı ilk kez “gözetim toplumu” şeklinde kullanmıştır. Gözetim toplumu kavramına 1985 yılında yayımladığı “Gözetim Toplumu: 1984 Tarzı Tekniklerin Tehdidi” başlıklı makalesinde yer vermiştir.

Gary Marx, gözetim toplumuyla birlikte toplumsal sınıf ayrımı veya kamusal alan ile özel alan arasındaki tarihsel ve klasik liberal ayrımın bile zamanla ortadan kalktığını

öne sürmüştür. Marx’a göre çağımızda yaşanan teknolojik gelişmelerle birlikte bilgisayar, telefon ve tüm akıllı cihazların bütünsel bir gözetim ilişkisi yarattığı savunulabilir. Marx’a göre gözetim toplumunda gelişen ve ilerleyen iletişim teknolojilerinin ortaya çıkması, toplumsal denetimin önündeki tüm engellerin ortadan kalkmasını sağlamıştır (Üstün, 2020: 60). Marx’ın bu düşünceleri incelendiğinde “gizlilik” ve çalışmanın son bölümünde değinilecek olan “mahremiyet” ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği ileri sürülebilir.

Marx’a göre (2002) gözetim, otorite sahibi iktidarların kendi egemenliklerini ilan edebilmeleri ve kendi otoritelerini koruyup sağlamlaştırabilmeleri için kullandıkları bir araçtır. İktidar bu konuda kendisine hizmet eden bireylerin aklını, birer “araçsal akıl” olarak kullanmaktadır. Araçsal akıl ile iktidar, bireylere sadece ulaşılmasını istediği bilgilerin önünü açmakta; ancak iktidarın kendisi ile ilgili bilgilere ulaşılmasını ise sansürlemektedir. Modern çağda eleştirilen bu kavram, rasyonel aklın önüne geçmeye çalışan bir argüman olarak görülmüştür; çünkü iktidar, araçsal aklın kullanılması ile bireylerin kendisine yönelik eleştirel düşüncelerini giderek daha çok eritmeye başlamıştır. Hâlbuki araçsal akıldan farklı olarak modernitenin mirası olan “rasyonel aklın” kullanılması durumunda ise, bireylere genel olarak iktidarın çerçevesini çizdiği tüm olguları bir bütün halinde düşünme, eleştirme ve yargılama yeteneği kazandırdığı söylenebilir. Bu yönüyle iktidarlar, rasyonel akıl yerine, araçsal akıl ön plana çıkarmak suretiyle kendilerine yönelik tepkileri manipüle etme yeteneği kazanmışlardır. Uygulamaya konulmuş olan gözetim pratikleri iktidarların devamlılığına hizmet etmesinden kaynaklı araçsal akıl, Marx tarafından eleştiri toplamıştır (Üstün, 2020: 62). Marx, gözetimin bireyler üzerinde etkisinin azaltılabilmesini rasyonel aklın kullanılmasıyla mümkün olacağını savunmaktadır. Bu kapsamda modernlik düşüncesinin temelinde yatan rasyonel aklın, araçsal akıl karşısında eritilmesi, gözetim pratikleri kullanılarak kapitalizmde yeniden üretilmesine imkân vermektedir.

Marx, gözetimin; suç ve ulusal güvenlikle olan popüler ilişkisinin çok ötesine geçtiğine değinir. Ona göre insanoğlu meraklıdır, bu nedenle bilgi elde etme sınırını aşabilir. Ulaşılması zor ve imkânsız olan bilgi türlerinin bile peşine düşüp onu açığa çıkarabilir. Marx’a göre ayrıca insanoğlu bir yandan da gözetlenmeye karşı korunmaya

çalışmaktadır. Yalnız iktidarın bilgi edinmek için kurduğu gözetim mekanizması bu durumla örtüşmemektedir. Bu nedenle Marx, gözetim toplumu hakkındaki düşünceleriyle özel hayatın gizliliği konusunda tehlikenin büyüklüğüne de dikkat çekmektedir (Marx, 2002: 12). Bu bağlamda gündelik hayat içinde en küçük detayların dahi izlenip gözlendiğine değinmektedir. Marx bu ayrıntılardan şu şekilde bahseder (Marx, 2002: 12-13);

- Bir anne veya babanın çocuklarını televizyon benzeri bir merkez ağı bağlanarak denetlemesi,
- İşverenler için iş başvurusu yapanların form doldurmaları ile bunların veri tabanlarına kaydedilmesi,
- Bir alışveriş merkezinde kişilerin yüzlerini tanıyan ekranların müşterileri şüpheli veya hırsızlarla karşılaştırılması,
- Çalışanların e-posta ve cep telefonlarını kontrol eden bir yönetici/işveren,
- Çalışanların nerede ve ne yaptıklarını bildiren sinyalli rozetler,
- ATM cihazlarındaki gizli görüntüleme cihazları,
- Tuş vuruşlarının adetini izleyen veya tuş arayan bir bilgisayar programı kelimeler veya kalıplar,
- Caddenin karşısındaki evin dış cephesini hedef alan bir termal görüntüleme cihazı,
- Uyuşturucu kullanımının belirlenmesi için saç, tırnak analizi,
- Kişinin kendisinin ölçebileceği alkol seviyesini çıkartan testler,
- Cep telefonu iletişimini belirleyecek kablosuz bir tarayıcı,
- DNA örneği zorunlu verilmesi,

- İnsanların yalan söylediklerinin anlaşılabilmesi için beyindeki dalgaları izleyen cihazlar,
- Telefonda arayan kişinin kimlik bilgileri veya numarasının görünmesi.

Marx'ın yukarıda belirtmiş olduğu açıklamaların büyük bir kısmının günümüz toplumunda gerçekleştiği söylenebilir. İlerleyen teknoloji ile birlikte toplumunun “yüksek güvenli toplu” anlayışıyla gözetim işinin günlük hayatta artık yadsınamaz bir hal aldığı görülmektedir. Marx'ın üzerinde durduğu gözetim ilişkileri ve günümüzde yaşanan birçok gözetim argümanı Marx'ın düşüncelerini destekler nitelikte hayat bulmaktadır. Bu sürecin özel hayatın gizliliği açısından, birey ve toplum yaşamında güvenliğin sağlanması için var olduğu ve olacağı da bir gerçektir.

### **2.3.8 Anthony Giddens Perspektifinde Gözetim Olgusu**

Gözetim ile ilgili görüşleriyle dikkat çeken bir diğeri düşünür ise İngiliz toplumbilimci olan Anthony Giddens'tır. Yakın zamanlarda yapmış olduğu değerlendirmelerle gözetim kavramını farklı bir perspektifte değerlendiren Giddens, insanlık kadar eski bir tarihe sahip olan gözetim olgusunun, yazının bulunmasıyla ilişkili olduğunu anımsatarak, gözetimin daha çok tarihsel gönderimlerine dikkat çeker (Alkan, 2018: 37).

Giddens'a göre modern öncesi devletlerde yazının bulunmasıyla birlikte, halkın üzerindeki denetim ve gözetim faaliyetlerinin arttığı söylenebilir. Bu kapsamda bireyler davranışlarını sergilerken, yazının da gözetim mekanizması olarak örgütlenmeler (devletler) tarafından kullanıldığı göz ardı edilmemelidir. Giddens'a göre gözetimin tarihi hiç şüphesiz matbaanın keşfiyle birlikte çok farklı bir boyut kazanmıştır (Giddens, 2008: 237). Matbaa, ucuz ve kolay ulaşılabilir olması yönüyle devletin mutlakiyet sahasını oldukça arttıran temel bir araç konumunda olmuştur.

Giddens'a göre yazı, konuşma ile eş anlamlara gelen bir temsil için değil, çetele, listeleme veya kayıt altına almak için başvurulmuş idari otoritenin “not alma/etme” biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Burada bahsedilen kayıtlama; yazının bir metin şeklinde düzenlenmesi ve sunulması değildir. Giddens'a göre “yazılı metin” kavramı

metnin yazarının birçok düşüncesini aktaran ve okuyucuya sözlü iletişimden çok daha fazlasını vermeyi planlayan bir yapıdadır. Bu anlamda metnin anlatmak istediği şey, yazarın anlatmak istediğinden daha fazla bir anlam taşımaktadır. Giddens, kayıt için oluşturulan ve liste biçiminde kullanılan yazılı tabletlerin metinsel anlamlar taşımadıklarını vurgular (Giddens, 2008: 63).

Giddens, “Ulus, Devlet ve Şiddet” isimli kitabında Jack Goody’nin kayıtlama üzerindeki düşüncelerine de yer verir. Goody’e göre liste halindeki notlar, yazının gelişim aşamasında metinlerden daha önce gelmektedir. Bu sebeple idari anlamı bulunan bu listeler, metinsel anlam taşıyan sözcüklerden daha eskidir. Goody, antik bir liman kenti olan Ugarit’te kazılardan çıkarılan taş tabletlerin, yerel düzeydeki Sami dili ile sınıflandırmasını sağlamıştır (Giddens, 2008: 65). Toplamda 508 belgenin sınıflandırılması aşağıda belirtilmiştir.

Tablo 2.1 Ugarit tablet verileri

| KATEGORİLER                                                                             | TABLET SAYISI |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|---------------|
| 1)Edebi Metinler                                                                        | 33            |
| 2)Dinsel ya da Törenselsel Metinler                                                     | 31            |
| 3)Mektuplar                                                                             | 80            |
| 4)Sitayişler                                                                            | 5             |
| 5)Hippic Metinler                                                                       | 2             |
| 6)İdari, İstatistiksel, Ticari Belgeler;                                                |               |
| a) Kotalar(askere alma, vergilendirme, yükümlülükler, tayinler, malzeme, ödemeler vb. ) | 127           |
| b) Envanterler, çeşitli listeler ve makbuzlar                                           | 28            |
| c) Lonca ve Mesleki Listeler                                                            | 52            |
| d) Hane İstatistikleri ve Nüfus Sayım Kayıtları                                         | 6             |
| e) Kişisel ve/veya Coğrafi İsim Listeleri                                               | 59            |
| f) Arazi Kayıt ve Bağışları                                                             | 16            |
| g) Satın Almalar ve Maliyet ya da Kıymet Bildirimleri                                   | 5             |
| h) Borçlar, Garantiler ve Vaatler                                                       | 7             |
| 7)Etiketler, Damgalar ya da Diğer Mülkiyet Göstergeleri                                 | 18            |
| 8)Diğer                                                                                 | 31            |

Bu belgelerin içinde ağırlıklı olarak askeri ve örgütsel materyallerin yer alması ve tabletlerde yazının kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Tabloda belirtilen notların çok azının konuşulan metinleri temsil ettiği iddia edilmektedir (Giddens, 2008: 67). Buradan anlaşıldığı üzere liste halinde bulunan yazılı notlar, metinsel anlamları bulunan yazılardan önce gelmektedir. Listeleme yöntemi devlet aygıtına hem nesneler

hem de kişiler üzerinde uyguladığı idari denetimin kapsamını genişleterek bir şifreleme bilgisi sağlamaktadır.

Yukarıda gözetim faktörü kuramcılarının düşünceleri üzerinden tarihsel perspektifte ele alınarak, gözetimin geleneksel ve modern dönemde var oluşu incelenmiştir. Gözetim faktörünün enformasyon teknolojilerinin yaygın kullanımı ile detaylandırılacağı ikinci bölümde ise kontrol ve denetimin ulaştığı boyutlar üzerinde durulacaktır. Özellikle dünyada küresel bir pazar haline gelen bu faaliyetlerin olumlu ve olumsuz yönleri değerlendirilecektir.



### 3. ENFORMASYON TOPLUMUNUN OLUŞUMU VE MODERN GÖZETİM TOPLUMU

Bu bölümde, çalışmaya ilişkin bilgi ve enformasyon teknolojilerinin kavramsal açıklamalarıyla bir çerçeve çizilmesinin ardından, modern ve postmodern dönemin farklı gözetim pratikleri ele alınmaya çalışılacaktır. 1960'lı yıllardan önce yaşamın ivme kazanması tarihsel süreç içinde rastlanılmış bir durum değildi. Gelişen ve değişen dünya düzeni, bireyler için hız ve yoğunluk içinde bulunmayı gerekli kılmıştır. Bu yüzden hem devletler hem bireyler bilgi ve teknoloji alanlarında köklü değişimler yapmış ve bu alanları geliştirme yoluna gitmişlerdir. Bu ülkeler içerisinde başta Amerika ve Japonya örnek verilebilir (Dolgun, 2005: 103).

Sanayi devrimi sonrası yaşanan büyük değişimler ile birlikte modern toplumun dinamiklerini anlamlı kılmak için Bauman'ın "akışkan toplum" kavramsallaştırmasına benzer şekilde, yeni tanımlamalara başvurulduğu görülmektedir. Bu tanımlamalar içerisinde en yaygın kabul görenler arasında, Daniel Bell'in "sanayi sonrası toplum"u, Peter Drucker'in "bilgi toplumu" ve Yoneji Masuda'nın "enformasyon toplumu" kavramları bulunmaktadır (Dolgun, 2005: 104). Bu üç araştırmacının farklı kavramsallaştırmalarla da olsa enformasyon toplumu hakkındaki benzer değerlendirmeleri ele alınmaya çalışılacaktır.

Daniel Bell'e göre, toplumlar zaman içerisinde geçirmiş oldukları toplumsal gelişmelerle sanayi toplumu aşamasından, sanayi sonrası toplumu aşamasına geçmiştir (Bell, 1973: 44). Bu gelişmeye en büyük etken bilimsel çalışmaların, nitelik ve niceliği bakımından ilerleme göstermesidir. Bu çalışmalar neticesinde yeni teknolojiler ortaya çıkmış ve geliştirilmiştir. Sistematik bir gelişmeyle birlikte kuramsal anlamda bilginin yayılması ayrıca organize bir şekilde kullanılması beraberinde olmuştur. Bell'e göre bilginin bu kadar hızlı yayılmasının sebebi; iletişim teknolojilerinin ve bilgisayar sistemlerinin birlikte kullanılmış olmasıdır. Öte yandan Daniel Bell, toplumları tarihsel süreç içerisinde sınıflandırırken; sırasıyla "sanayi öncesi toplum", "sanayi toplumu" ve "sanayi sonrası toplum" şeklinde üç farklı aşamada ele almıştır (Bell, 1973: 126-129).

Sanayi öncesi toplumda; tarım, ormancılık ve madencilik gibi emek yoğun faaliyetlerin egemen olduğu ve bu nedenle de insan gücüne dayalı bir toplum yapısının varlığından söz edilmektedir. Bu dönemde coğrafi şartlar toplumsal gelişim üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. İnsanlar doğadaki tüm varlıklar ile mücadele etmek zorundadır. Bu nedenle ekonomik gelişmeler yavaştır ve verimlilik oldukça düşüktür.

Sanayi toplumuna geçildiğinde ise, ekonomi üzerindeki en önemli gelişmenin insan gücüne ikame olarak, makinelerin kullanımına başlanmış olmasıdır. Bu toplum yapısına bakıldığında “mal” üretimi gerçekleştiren bir toplum modeli görülmektedir (Çakır, 2018: 26). Makineleşme ile ticari mal üretiminde hem verimlilik artmış hem de zamansal tasarruf yaşanmıştır. Diğer bir gelişme ise ekonomi de uzmanlaşmanın başlamış olmasıdır. Örneğin işçi-mühendis ayrımı ile birlikte mesleki farklılaşma da ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda sanayi toplumunda uzmanlaşmanın getirisi, hiyerarşi ve bürokrasi olmuştur. Hiyerarşik bir bürokratik yapı içinde bireylerden sağlanmak istenen amaç; en yüksek (maksimum) seviyede üretimin arttırılmasıdır (Marx, 2003: 292).

Bell’e göre, son olarak sanayi sonrası toplum ise aynı zamanda “hizmet toplumu” olarak adlandırılabilir. Bell’e göre, bu toplum yapısında önemli olan ne insan gücü ne de makine gücüdür. Burada öne çıkan temel unsur enformasyondur. Sanayi sonrası toplumun önceliği özellikle hizmetin sunumudur. Artık bireyden ziyade toplumun kendisi önemlidir. Bu anlamda en gelişmiş ve ileri düzeyde bir toplumsal dönüşüm söz konusudur (Kesim Güven, 2007: 24).

Yeni toplum yapısında hızlı gelişen teknolojik gelişmelerin, hizmet ve üretim alanında nasıl ve ne derece kullanılacağını yine gelişen teknolojik gelişmeler belirlemektedir. 1960’lardan bu yana gelişen teknolojiler insanların ve kurumların hayatına hiç sorgulamadan dâhil olmuştur. Bu nedenle yeni teknolojilerin toplumda ne tür değişiklikler ve nasıl etkiler yarattığının önemi büyüktür. Yaşanan değişim sadece teknoloji alanında değil, toplumsal yapı üzerinde de belirleyici etkiler oluşturmaktadır. Tüm kurumların ve bireylerin yaşam tarzlarını içine alan bu değişim, geri dönüşü olmayan bir hale bürünmektedir. Bell, bu durumu şu sözler ile ifade etmektedir (Bell, 1973: 488);

İnsanlık tarihinin büyük bir bölümü açısından, gerçeklik alanı doğaydı; insanlar, şiir ve imgelemde, benliklerini doğal dünya ile ilişkilendirmeye çalıştılar. Sonra gerçeklik; teknoloji, yani insanlar tarafından yapılan alet ve eşyalar oldu. Günümüzde ise gerçeklik esas olarak doğa ya da eşyalar değil, toplumsal dünyadır. Kaçınılmaz şekilde sanayi sonrası toplum, hem mühendislik alanında hem de insan duygularının değişimiyle bağlantılı bir şekilde ortaya çıkan alanda yeni bir ütopyacılığa neden olmaktadır. İnsanlar yeniden oluşturulabilir veya özgür bırakılabilir; davranışları koşullandırılabilir ya da bilinçleri değişime uğratabilir.

Bell'in bu düşüncelerinden hareketle, yenedünyada yeni gözetim araçlarının ortaya çıkacağı ve karanlık bir dünya ile karşılaşılabilirliği ileri sürülebilir. Öte yandan günümüzde Bell'in söylemlerini destekler nitelikte genetik mühendisliği alanındaki çalışmalar veya enformatik gelişmeler, toplumun yeniden şekillendirilmeye ve gözetim altında tutulmaya çalışıldığını göstermektedir.

Bilgi ve enformasyon toplumu kavramları bilinenin aksine birbirinin yerine kullanılabilen veya aynı anlamları taşıyan kavramlar değildir. Birçok tartışmaya konu olan bu iki kavram arasında ayrışma söz konusudur. Her iki kavramın da kendine özgü farklı anlamları ortaya çıkmaktadır.

### **3.1 Bilgi ve Enformasyon Kavramları**

Birçok bilim insanı tarafından bilgi ve enformasyon kavramları birbirlerinin yerine kullanılıyor olsa da, aralarında kavramsal ve içerik olarak bir ayrışmanın varlığı söz konusudur. Bilgi toplumu kavramı, teknoloji ile birlikte yoğun bir kullanım alanı bulmaktadır (Bell, 1973: 98). Günümüzde ise enformasyon teknolojilerine sahip olma, bu teknolojileri kullanma ile eş bir anlama tabi tutulmaktadır. İşte, bilginin de tam olarak ne olduğu burada açıklığa kavuşmaktadır. Bilgi aslında enformasyon teknolojilerinin kullanımı hakkında malumata sahip olmaktır. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken detay, bilginin sadece günümüze ait bir kavram olmadığı gibi geçmişten bu yana insanlık tarihi kadar eski bir tarihe sahip olmasıdır. Enformasyon kavramı ise 1960'lı yıllardan sonra ortaya çıkan yeni bir oluşuma işaret eder (Dolgun, 2005: 105).

Bu iki kavramın ne anlamlara geldiğini ve aralarındaki farkın ne olduğunu daha iyi kavrayabilmek için sözlük anlamlarının neyi ifade ettiklerini bilmek yararlı olabilir. Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğüne göre bilgi (URL-3, 2024); “insan aklının

erebileceği gerçeklerin öğrenme, araştırma ya da gözlem ile elde edilmesi, malumat, vukuf, haber” anlamına gelmektedir. Oxford İngilizce sözlüğüne göre ise bilgi (URL-10, 2024); “belirli bir gerçek, konu ya da olayla ilgili olarak iletilen, tecrübe ile elde edilmiş beceri ile bilinenlerin toplamı ya da hakkında haber sahibi olunan şey, istihbarat” şeklinde ifade edilmektedir.

Enformasyon kavramının Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğündeki anlamına bakıldığında, “haber alma, verme, danışma ve tanıtma” olarak ifade edildiği görülmektedir. Yine Oxford İngilizce sözlüğünde ise enformasyon; “öğrenilmiş veya edinilmiş bilgi, haber veya gerçek, belirli sürelerle sunulmuş veya taşınmış imge, tepki” şeklinde ifade edilmiştir. Bilgi ve enformasyon arasındaki anlam karmaşıklığının sebeplerinden biri de aslında enformasyonun İngilizcesi olan “information” kelimesinin Türkçe anlamının “bilgi” şeklinde çevrilmesinden kaynaklıdır. Yukarıda sözlük anlamlarından da anlaşıldığı kadarıyla bu iki kavramın birbirlerine yakın, ama farklı anlamları ifade ettikleri ortaya çıkmaktadır.

Günümüz açısından nüfus oldukça kalabalıklaşmakta ve bununla birlikte nüfus hareketliliği de sürekli bir artış içine girmektedir. Dünyada yaşanan bu yoğun yaşantının ise sistematik bir şekilde ilerleyebilmesi için kayıtlar yapılarak, kurallar konularak ve örgütler kurularak belgelenmesi ve kayıt altında tutulması zorunlu hale gelmiştir. Aynı şekilde yapılan bu işlemlerin de yoğunluğu artış göstermektedir. Enformasyon, bu noktada yaşanan yoğunluğun kayıtlanmasında yardımcı teknolojik gelişmeleri ifade eder (Dolgun, 2005: 106). Dünyada yaşanan bu dolaşımın bilgi olarak tanımlanması mümkün değildir. Çağdaş toplum yapısını “sanayi sonrası toplum”u olarak betimleyen Daniel Bell’in bilgi ve enformasyon sözcükleri arasındaki ilişkiye dair görüşleri dikkat çekmektedir. Bell’e göre enformasyon ile işaret edilen şeyler; istatistiksel verileri olan, raporlanabilen, mahkeme kararları veya haberlerdir. Bell’e göre bilgi ile kastedilen ise, “şey”leri belirleyip bir kavrama oturtma ve bunları yorumlama, kavramsallaştırma, geliştirme ve şerh etmektir (Bell, 1973: 97). Bell’e göre bilgi, kolektif bir üretdir; bir kez üretildikten sonra karakteristik özelliğinden dolayı herkese açık olmak zorundadır.

Kavramsal olarak bilgi ve enformasyonun farklılıklarına dikkat çekildiğinde; bilginin insanın kendi aklıyla elde edebileceği bir gerçeklik olduğu söylenebilir. İnsan bilme etkinliğini gerçekleştiren yani bilendir. Burada bilen şey öznedir. Öznenin (insan) bilme etkinliği ile bildiği şey ise nesnelerdir. Özne ve nesnenin (objenin) gerçekleştirdiği bu bilme etkinliği sonucunda ise bilgiye ulaşılmaktadır (Kesim Güven, 2007: 24). Görüldüğü gibi, bilgi kişiselleşmiş ve insani yetkinliğe sahip bir durumdur. Enformasyon ise bağımsız ve kendisine has özellikleri bulunan karakteristik bir durum sergiler. Bilgi için “kim bilebilir?” sorusu yöneltilirken; enformasyon için “nereden ulaşabilirim?” sorusu yöneltilir. Aralarındaki bir başka farklılık ise bilginin kişisellik içermesinden kaynaklı olarak bireylerle bağlantısını koparmanın, enformasyonla olan bağlarını koparmaktan çok daha zor olduğudur. Enformasyon insanların verileri sakladığı, istatistiksel olarak veri tabanlarına eklediği, saydığı, derlediği ve biriktirdiği bir yer olduğu için kendi başına bir şeydir. Bu durumda enformasyona sahip olan birinin başka birine bunu vermesi, iletmesi veya göndermesi istenebilirken bilgi için bunları istemek bu kadar kolay gerçekleşemez (Dolgun, 2005: 109).

Bilgi ve enformasyonun aralarındaki dikkat edilmesi gereken diğer bir fark da, bilgiye sahip olan kişinin o bilgiyi anlamasının zorunlu olmasıdır. Enformasyon için aynı şey geçerli değildir, çünkü “biliyorum ama anlamıyorum” ya da “bilgim var ama ne anlam ifade ettiğini anlamıyorum” gibi söylemler mantığa ters durumlardır. Enformasyon için, “enformasyonu aldım ama kullanamıyorum veya anlamıyorum” söylemi kullanılabilir.

Değinilmesi gereken diğer bir fark ise, enformasyonun maddi değer taşımasıdır. Bilişim ve ağ teknolojileri yoluyla piyasada meta olarak kullanılmasından kaynaklı olarak enformasyonun aktarımı kolaydır ve maddi bir değere sahiptir. Ancak bireylerin akıllarındaki bilginin aktarımı veya dağıtımı enformasyonda olduğu gibi kolay görünmemektedir. Öte yandan günümüzde bu durumun zamanla değişeceği ve bilginin de maddi bir değere sahip olacağını düşüncesi giderek anlam kazanmaktadır. Bilgi, artık bazı kuramcılar tarafından entelektüel özelliklere sahip değildir. Enformasyon teknolojileri sayesinde kullanılıp metaya dönüştürüldükten sonra, ortaya çıkan yeni durum topluma; hammadde veya üretim faktörü olarak geri döndürüleceği

iddia edilmektedir (Dolgun, 2005: 109). Bu kapsamda Drucker'ın bilgi toplumunun dönüştüğü şekil bakımından düşünceleri şu yöndedir (Drucker, 1993: 68);

Bilgi kelimesinin anlamında 250 yıl önce başlayan değişiklik, toplumu da ekonomiyi de değiştirmiştir. Formel bilgi, hem kişisel bir kaynak olarak hem de kilit ekonomik kaynak olarak görülmektedir. Günümüzde bilgi, anlamlı tek kaynaktır.... Geleneksel bilgi geneldi. Şimdi bilgi dediğimiz şey ise, ihtiyaç gereği, son derece ihtisaslaşmış bir şeydir.... O kendini eylemle kanıtlamaktadır. Bugün bilgi dediğimiz zaman kastettiğimiz şey, eylemde etkin olan enformasyondur. Sonuçlar kişinin dışındadır, toplumda/ekonomide ya da bilginin daha ilerletilmesindedir.

Bell'den sonra “sanayi sonrası toplum” kullanımı yerini giderek “bilgi toplumu” veya “enformasyon toplumu” şeklindeki yeni yakıştırmalara bırakmıştır. Manuel Castells, Alvin Toffler, Yoneji Masuda ve Peter Drucker gibi isimler yeni toplum yapısı hakkındaki çalışmalarında özellikle bilgi toplumu veya enformasyon toplumu kavramlarını kullanmışlardır. Bu kapsamda 1960'lı yıllardan sonraki toplumsal süreçleri özgün değerlendirmeleriyle ele alan bir diğer araştırmacı ise Manuel Castells'tir. Castells, söz konusu dönemi “ağ toplumu” olarak nitelendirir. Castells'e göre bilgi (2005); mantığa dayanan bir yargı veya bilimsel bir deney ile sonuç sunan, başkalarına sistemli bir şekilde iletişim sonucunda aktarım sağlanan olguların veya düşüncelerin örgütlenmiş hali”, enformasyon ise; “örgütlenme ile istatistiksel bulgular elde edilebilmiş veridir”. Bell ve Castells'in bilgi ile enformasyon tanımlarına bakıldığında birbirlerine yakın ifadeler kullandıkları dikkat çeker. Bell de benzer şekilde enformasyonu bir veri olarak ifade etmiştir.

Castells'in yukarıdaki düşüncelerinden hareketle; Daniel Bell, Yoneji Masuda ve Alvin Toffler gibi “sanayi sonrası toplumu” değerlendiren kuramcıların üzerinde anlaşma sağladıkları konu, enformasyon toplumunun oluşmasında en büyük etkenin bilgisayar ve bununla sağlanan teknolojiler olduğu söylenebilir (Kesim Güven, 2007: 30). Ancak bilgisayarın sağladığı ağ teknolojisi sayesinde enformasyon çağı bu kadar gelişebilmiş ve hızlı yayılabilmiştir. Kuramcılara göre, bu hız ve yaygınlık zamanla giderek daha fazla kullanım alanı bulacak ve değişiklikler her geçen gün artacaktır.

Toffler'da Bell gibi aynı iyimser düşüncelerle yeni toplum yapısına yaklaşmış bir sosyal bilimcidir. Toffler, “Üçüncü Dalga” adlı kitabında gelişen dünya düzeninin iletişim teknolojileriyle birlikte sanayi toplumunun daha ilerisinde bir toplum aşamasına ulaştığını tartışmaya açmıştır (Görgün Baran, 1992: 60). Toffler'a göre

toplumlar üç dalgada birbirinden ayrılır; buna göre yüzyıllar önce tarımsal faaliyetlerin bulunmasıyla I. Dalga, sanayi devriminin başlamasıyla II. Dalga ve günümüz toplumunun özelliklerini yansıtan III. Dalga toplumu bulunmaktadır (Toffler, 1981: 27).

Toffler'a göre I. Dalga toplumu bir tarım toplumudur. Bu toplumun geçmişi M.Ö. 8000'li yıllara kadar dayanmaktadır. Bu dönemde insanların çoğu göçebe bir hayat tarzı içindedir. Geçim kaynakları ise avcılık, meyve toplama ve hayvancılıktır. Tarımsal faaliyetlere geçilmesiyle birlikte toplumun yaşam tarzında da bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Örneğin göçebe yaşam alışkanlığı terk edilmiş toprakların işlenmesiyle yerleşik yaşam yaygınlaşmıştır.

II. Dalga toplumu ise bir sanayi toplumudur. 17. yüzyıldan itibaren sanayinin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan gelişmeler tarımın terk edilip sanayi sektörünün gelişmesini sağlamıştır. Demir-çelik fabrikaları, dokuma atölyeleri ve demiryolu tesisleri gibi klasik sanayi kolları toplumlarda yaygın iş kolu haline gelmiştir. 1950'li yıllardan sonra sanayi toplumu devamlılığını günümüze kadar sürdürmüş olsa da 1960'lı yıllardan sonra artık klasik sanayi kolları yerini daha modern sanayi alanlarına bırakarak devamlılığını sürdürmektedir.

Toffler, III. Dalga toplumundan bahsederken bu toplumun teknolojik olarak ileri bir toplum yapısına sahip olduğundan ve bilimsel temele dayalı sanayinin yaşandığı bir toplumun oluşturduğundan söz eder. Bu dönemde bilgisayar teknolojisi ve iletişim teknolojileri iç içedir. Bu nedenle Toffler; özel ve kamu kurumlarının, evlerin, alışveriş yerlerinin, üretim yapılan sektörel alanların ve hatta aile yapısının bile değişikliğe uğrayacağı bir dönemi işaret etmektedir.

Günümüz toplum yapısını “bilgi toplumu” olarak tanımlayan Peter Drucker ise konu ile ilgili şu düşünceleri dile getirir (Drucker, 1993: 66-71):

Bilgi kelimesinin anlamında 250 yıl önce başlayan değişiklik, toplumu da ekonomiyi de değiştirmiştir. Formel bilgi, hem kişisel bir kaynak olarak, hem de kilit ekonomik kaynak olarak görülmektedir. Günümüzde bilgi, anlamlı tek kaynaktır. ...Geleneksel bilgi geneldi. Şimdi bilgi dediğimiz şey ise, ihtiyaç gereği, son derece ihtisaslaşmış bir şeydir. ...O kendini eylemle kanıtlamaktadır. Bugün bilgi dediğimiz zaman kastettiğimiz şey,

eylemde etkin olan enformasyondur, sonuçlara odaklanmış olan enformasyondur. Sonuçlar kişinin dışındadır, toplumda/ekonomide ya da bilginin daha ilerletilmesindedir.

Peter Drucker’ın de bahsettiği bu dönüşümler bilgi ve enformasyonun gitgide birbirine yaklaştığını açıklar niteliktedir. Drucker’ın buradaki ifadeleri “bilgiden bilgiye geçiş” evresinin yaşandığı yönündedir (Dolgun, 2005: 110). Drucker’e göre (1993) böyle bir toplumda teorik bilginin, toplumda eğitimli ve ihtisas sahibi kişilerce kullanılması gerekmektedir. Dünya ekonomisi günümüzde hala kapitalist bir düzen içinde varlığını devam ettirmektedir. Günümüzde yaşanan durum artık enformasyon kapitalizmidir. Dünya ekonomisi günümüzde “enformasyon kapitalizmi” olarak da adlandırılan bir düzen içinde varlığını devam ettirmektedir. Drucker’in burada altını çizdiği önemli bir nokta ise, teorik bilginin artık enformasyonun üretiminde kullanılıyor olmasıdır. 1960’lı yıllardan önce bilgi klasik sanayi alanlarında kullanılırken, günümüzde ise gelişen ve değişen bilgiler, enformasyon teknolojilerinin işlemlerinde kullanılmaktadır. Bilgisayar yazılımları, ağ bağlantıları, mühendislik alanları, sağlık ve eğitim alanları gibi çok farklı alanlarda bilginin enformasyon teknolojileri ile yayılımı ve dağılımı söz konusudur.

Benzer şekilde ünlü Japon sosyolog Yoneji Masuda da “enformasyon toplumu” kavramıyla çağdaş toplumunun özelliklerine çalışmalarında yer vermiştir. Masuda’ya göre, enformasyon teknolojilerinin ileriki zamanlarda toplumun simgesel üretim merkezleri olan fabrikaların yerini alacağı söylenebilir. Bu iddiaya göre, enformasyondan elde edilen sermaye, fabrikalardan elde edilen sermayeden üstün konumda olacaktır (Masuda, akt. Dolgun, 2005: 112).

Japon bilgisayar teknolojilerindeki gelişmeleri de yakından takip eden Masuda’ya göre bilgisayarlar enformasyon teknolojileri açısından hayati özellikler taşırlar. Masuda, bilgisayarların kullanım alanlarının yaygınlaşacağı öngörüsünde bulunur ve bu teknolojilerin dönemsel olarak sınıflandırmasını yapar (Kesim Güven, 2007: 34). Masuda, bu durumu 1970’li yıllarda geliştirmiş olduğu, “*computopia*” kavramı ile adlandırmaktadır (Çakır, 2018: 36). “Computer” ve “utopia” kelimelerinin birleşimiyle oluşan bu yeni kavramsal dizge, “bilgisayar dünyası” olarak Türkçeye çevrilmiştir. Bu kuramın temel iddiası, gelecekte bilgisayarlar ile yönetilen bir toplum modelinin oluşacağı düşüncesidir. Buna göre, sanayi toplumunda iş gücü

önemli bir sermaye unsuruyken; enformasyon toplumunda ise bilgi en önemli sermaye aracı olarak görülmektedir. Masuda, günümüz toplumunu anlatırken “*computopia*” kavramını kullanmaktadır. Bu kavram, toplumu nitelendiren diğer kavramlar gibi günümüz toplumunu anlatan önemli bir kavram olagelmıştır. Masuda’nın da yaptığı kavramsallaştırmayla üzerinde durmak istediği asıl konu; bilgisayarın egemen olduğu ideal bir dünyanın var oluşudur.

Masuda’nın başvurmuş olduğu toplumsal sınıflandırmaya göre 20. yüzyıldaki enformatik gelişimin belli aşamalardan geçtiği söylenebilir (Kesim Güven, 2007: 35). Masuda’ya göre tecrübe edilen ilk aşama, “bilgi aşaması”dır. Bu aşama 1945 yılında ulusal projelerin planlaması kapsamında kullanılmıştır. İkinci aşama ise “yönetim aşaması” olarak adlandırılır. Bu aşamada kuruluşların yönetim sistemlerindeki kurumsallığına işaret eder. Üçüncü aşama “toplum aşaması”dır. Bilgisayarların bu aşamada eğitim ve sağlık gibi hizmet alanlarında kullanılmasıyla toplumsal fayda sağladığı söylenebilir. Dördüncü aşama ise 1975’li yıllardan günümüze kadar devam eden “kişisel aşaması”dır. Bu dönemden itibaren insanların bireysel bilgisayarlara sahip olması ve bilgisayarların bireysel kullanımının yaygınlaşmasıyla tanık olunmaktadır. Bu süreçte bilgisayarlar insanların günlük yaşamlarının her alanında kendini göstermektedir. Veri girişleri, ağ bağlantıları ve telekomünikasyon faaliyetleri kapsamında enformasyon teknolojisi olan bilgisayarlar vazgeçilmez bir konuma ulaşmıştır.

Toparlamak gerekirse “bilgi” ve “enformasyon” kavram çiftlerinin gündelik dilde birbirlerinin yerine kullanılması oldukça yaygın bir durum olmasına karşılık, çağrıştırdıkları anlamlarla birbirinden ayrıştıkları noktalar ortaya çıkmaktadır. Öte yandan günümüzde çağdaş toplumsal süreçleri adlandırmak için en yaygın kavram olarak “enformasyon toplumu” kullanılmaktadır. Bu durumun en önemli sebebi, yukarıda da ifade edildiği gibi, enformasyon teknolojilerinin giderek yaygınlaşması ve insan yaşamının her aşamasında geniş bir kullanım alanına sahip olmasıdır. Küreselleşen dünyada enformasyon teknolojileri ile bilgi çok hızlı bir şekilde çoğalıp yayılabilmektedir. Bu bağlamda ortaya konulması gereken temel problem, enformasyon toplumunun gelişimiyle birlikte gözetim olgusunda ne türden değişikliklerin yaşandığı ve toplum üzerinde ne tür ve nasıl bir etki yarattığı

tartışmasıdır. Çalışmanın bir sonraki başlıklarında bu tartışmaya dair genel bir perspektif çizilmeye çalışılacaktır.

### **3.2 Enformasyon Toplumunda Gözetim Olgusu**

Enformasyon teknolojilerinin kullanım alanlarının giderek yaygınlaşması, insanların hayatlarına büyük bir hız ve ivme kazandırmıştır. İlk bakışta bu sürecin olumlu bir gelişmeyi ifade ettiği düşünülse de; yakından bakıldığında kurumsal iktidarlar veya farklı otorite figürlerinin toplum üstündeki kontrollerini arttırmaya katkı sunması nedeniyle olumsuz çağrışımlar taşıdığı da düşünülmektedir. Çalışmanın bir önceki bölümünde Bentham, Marx, Weber, Orwell ve Foucault özelinde gözetim pratiklerine ilişkin ortaya konulan politik kaygılar, enformasyon teknolojileriyle birlikte içinde yaşanılan çağda daha da belirgin karakter kazanmaya başlamıştır.

Tüm bu sosyal bilimcilerin çalışmaları bir bütün olarak değerlendirildiğinde ortak özelliklerinin, iktidarların toplumu kontrol altında tutma tecrübelerini anlamlı kılma arayışlarını paylaşıyor olmalarıdır. Bu nedenle enformasyon teknolojileri ile birlikte iktidarların toplum üzerindeki egemenlik yetkileri ve denetim altında tutma idealleri daha anlamlı bir gerçeklik halini kazanmıştır (Gücüyener, 2011: 48).

Günümüzde gelişmiş ülkeler, enformasyon teknolojilerinin katkılarıyla elde ettikleri üretim fazlasını başka ülkelere ihraç ederek, küresel piyasalarda büyük bir avantaj sağlamaktadırlar (Dolgun, 2005: 127). Bu ülkeler ekonomik avantajlarının yanında küresel bir politik güç olma yolunda önemli mevziler elde edebilmektedirler. Enformasyon teknolojileri açısından yeterince gelişmemiş ülkeler ise, küresel piyasalar tarafından denetim altında tutulmaya çalışılmaktadır. Uluslararası rekabette geride kalan ülkelerin enformasyon teknolojilerini üretmek için nitelikli personel ve yeterli materyale sahip olması gerekmektedir. Öte yandan bu ihtiyaç, oldukça maliyetli bir iştir. Söz konusu ülkeler bu maliyetleri üstlenmek yerine, gelişmiş ülkelere ithal etmek gibi hem daha kolay hem de daha az maliyetli arayışlara başvurabilmektedirler. Kısa vadede karşılıklı olarak her iki taraf için de kârlı bir alışveriş olarak değerlendirilebilecek olan bu durum, uzun vadede gelişme düzeyini tamamlayamayan

Ülkelerin, gelişmiş ülkelerin denetimi altına girmelerini kolaylaştırmaktadır (Tümurtürkan, 2010: 14).

Enformasyon teknolojilerinin ülkelere sağladığı avantaj ve dezavantajlar ülkelerin kullandığı teknolojinin özelliğine göre değişebileceği gibi ülkelerin altyapısı, eğitim seviyesi, ekonomik durumu ve toplumsal yapısına göre de farklılık göstermektedir (Aydemir ve Birinci, 2021: 84). Küresel dünya düzeni içerisinde ülkeler enformasyon teknolojilerini kullanırken stratejik bir şekilde planlama yapmak zorundadır. Bu kapsamda ise enformasyon teknolojilerinin kullanımı hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için avantajların yanında dezavantajlar da sağlayabilmektedir. Özellikle 1980’lerden sonra küreselleşme hareketlerinin etkisiyle birlikte ülkelerin gelişmişlik seviyeleri için kalkınmada ekonomik büyüme ve buna dayalı olarak büyümeyi ifade eden GSYİH tek başına bir ölçüt olmaktan ıkmiş, bununla birlikte “insani gelişme” felsefesi gündeme gelmiştir (Bleakley, 2010: 285). Böylece lkeler için gelişme kavramı ekonomik göstergelerin yanında; okullaşma oranı, eğitim seviyesi, sağlık erişimi, sosyal ve kültürel gelişme gibi insani gelişmişlik endeksini gösteren kriterler ile de değerlendirilmektedir (Sezgin ve Budak, 2022: 85). Bu kapsamda enformatik gelişim düzeyi, yalnızca ekonomik kalkınmaya hizmet eden teknolojileri ifade etmemektedir.

Gelişmiş ülkelerde görülen gelişmiş altyapı düzeyi, sosyo-ekonomik büyüme, sağlık ve eğitim seviyesinin ve dijital okuryazarlığın yüksek olması; gelişmiş ülkeler açısından enformasyon teknolojilerini avantajlı kılmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler için ise düşük dijital okuryazarlık ve düşük eğitim seviyesi, ekonomi ve altyapıda yaşanan zorluklar enformasyon teknolojilerinin kullanımını dezavantajlı kılmaktadır. Aşağıdaki tabloda enformasyon teknolojilerinin hem gelişmiş ülkeler hem gelişmekte olan ülkeler açısından avantaj ve dezavantajlarına yer verilmiştir (akır, 2018; Aydemir ve Birinci, 2021; Sezgin ve Budak, 2022);

Tablo 3.1 Enformasyon teknolojilerinin avantaj ve dezavantajları

| GELİŞMİŞ ÜLKELER |                                                                       |                                                                                            | GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER |                                   |                                                                                                                                     |
|------------------|-----------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------|-----------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Ülke             | Avantaj                                                               | Dezavantaj                                                                                 | Ülke                    | Avantaj                           | Dezavantaj                                                                                                                          |
| ABD              | -Gelişmiş altyapı                                                     | -Güçler arası rekabet<br>-Yüksek maliyetler<br>-Bürokratikleşme ve yavaş karar alma süreci | Türkiye                 | -Hızla gelişen teknoloji          | -Altyapı eksiklikleri<br>-Düşük ve sınırlı internet erişim<br>-Ekonomik bağımlılık<br>-Yüksek maliyetler<br>-Politik istikrarsızlık |
| İsveç            | -Yüksek internet erişimi                                              |                                                                                            | Hindistan               | -Genç ve dinamik nüfus            |                                                                                                                                     |
| Almanya          | -Güçlü sanayi                                                         |                                                                                            | Nijerya                 | -Gelişmekte olan yazılım          |                                                                                                                                     |
| İngiltere        | -Yüksek mühendislik eğitimi                                           |                                                                                            | Brezilya                | -Yenilikçi eğitim sistemine geçiş |                                                                                                                                     |
| Japonya          | -Gelişmiş eğitim seviyesi<br>-Yüksek yazılım imkânı<br>-Küresel pazar |                                                                                            | Mısır                   | -Kamu ve özel sektör işbirliği    |                                                                                                                                     |

Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere ithal ettikleri enformasyon teknolojileri, bu ülkelerin denetim ve gözetim altına girmesini kolaylaştırmaktadır. Bu kapsamda ise hem gelişmekte olan ülkeler açısından hem de çalışma açısından önem arz eden gözetimin kapısı aralanmış olmaktadır. Enformatik gelişimin ileri düzeyde olduğu gelişmiş ülkeler; gelişmekte olan ülkeler üzerinde kontrol ve denetim mekanizmasını işletirken bu teknolojilerden fayda sağlamaktadır. Yaygınlaşan internet kullanımı ile de bu mekanizma ivme kazanmaktadır. Çağdaş toplumda enformatik teknolojiler üreten ülkeler ve çalışanlar toplumun en büyük grubunu oluşturmaktadır. Bu nedenle sanayi sonrasında oluşan toplum enformasyon toplumdur (Bell, 1973: 120). Bell, burada enformasyon toplumunun hızla ilerleme göstermesindeki sebebi, internetin hızlı erişim sağlamasından dolayı olduğunu ve her koşulda internetin iyi bir teknoloji olabileceğini savunmaktadır. Devasa boyutlara ulaşan enformasyon teknolojilerinin kullanımı; hızlı ve kolay erişimle birlikte devletlerin, iktidarların ve büyük şirketlerin denetim ve kontrol mekanizmasını oluşturmalarını ayrıca mekân algısını geride bırakmasını sağlamaktadır (Çakır, 2018: 27). Dolayısıyla enformasyon teknolojileri insanlık için büyük bir fırsat olma özelliğinin yanında, toplumlarda eşi benzeri bulunmayan ve bir kontrol mekanizması sunan gizli birer silahtır. Enformatik gözetimin sağladığı günümüz gözetim pratikleri ise; telefonlar, televizyonlar, kişisel

bilgisayarlar, akıllı ev aletleri, akıllı ev sistemleri, kameralar, internet veya bluetooth gibi erişim sağlanan aletlerdir (Alkan, 2018: 48).

İnternetin ortaya çıkması ve kullanımına başlanması ile beraber dünyanın neredeyse her yerinde insanlar birbirleri ile irtibat kurup fiziksel dokümanlar olmadan yazışmalar yapabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında internet, oldukça olumlu bir teknolojidir (Bell, 1973: 120). İnternet, klasik yazışma metotlarına göre maddi olarak hem daha ucuz hem de daha hızlıdır. Yeni gözetim sistemleri bir yandan toplumun ciddi bir kısmına farklı seçenekler sunarken, diğer yandan söz konusu topluma müdahale edebilme ve kendi kurallarını dikte etme imkânları da sunabilmektedir. Kullanıcılar ise bu yeni teknolojilerden daha fazla yarar sağlamak adına, sahip oldukları haklardan vazgeçmeye onay vermiş gözükmemektedir (Alkan, 2018: 47). Kullanılan enformasyon teknolojisi gerek telefon gerekse daha farklı bir cihaz olsun, hepsi bilgileri depolama ve veri tabanlarına kaydetme özelliklerine sahiptir. Buralarda toplanan verilerin üçüncü kişilerle paylaşılması söz konusu olabilir. Toplanan ve veri niteliği taşıyan bu bilgilerin de kimler tarafından kullanılabileceği ile ilgili yaygın bir belirsizlik süreci hâkimdir. Bu bilgiler toplum yararı düşüncesi ile egemen güç veya iktidarlar tarafından erişime açık hale getirilebilir.

Günümüzde yaşanan yazılım teknolojileri ile yukarıda belirtilen tüm cihazların gündelik yaşantı içinde sağladıkları katkılar şüphesiz göz ardı edilemez. Bireylerin günlük gereksinimlerini evden bile çıkmaya ihtiyaç duymadan enformasyon teknolojileri yardımı ile gidermeleri yaygın hale gelmeye başlamıştır. Bu teknolojiler ile insanlar tek tuşla yemek siparişi verebilir, alışveriş yapabilir, fatura ödeyebilir, hatta yüz yüze görüşme yapmadan arkadaşlıklar kurabilir, evlerinden internet aracılığıyla tüm dünyada gezintiye çıkabilir ve sayısız kişilerle iletişim kurup sosyalleşebilir (Tümurtürkan, 2010: 7).

Giderek gelişim gösteren enformasyon teknolojilerinin yaygınlaşmasının, yakın zamanda yaşanan ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını ile çok yakından bağlantısı vardır. Bu salgın, enformasyon teknolojilerinin hem daha fazla hizmet vermesi için gelişim göstermelerini sağlamış hem de bu teknolojiler ile sosyal yaşamda olumsuz etkiler yaratmıştır (Bulur, 2021: 488). Normal seyrinde gelişme gösteren

enformasyon teknolojileri, Covid-19 salgını ile zirve noktasına ulaşmıştır. Aslında yaşanan bu dönemin etkileri daha çok salgın sonrasında görülmüştür. Çünkü salgına yakalanan veya teması olan bireyler karantina sürelerinde en çok enformasyon teknolojilerine yönelmiş ve dış dünya ile iletişime kapalı hale gelmiştir. Değinildiği üzere salgın bitiminde ise bireylerin bu teknolojilerin etkisiyle birlikte, kendi aralarında etkileşimlerinin azalması, kendi iç dünyalarına çekilmeleri veya evden birçok işi halletme alışkanlığı edinmeleri yaşanan önemli sonuçlardır. İnsanların daha fazla enformasyon teknolojilerine maruz kalması, ev merkezli bir dünyada yaşamının kapılarını aralamıştır. Bu doğrultu da “Hayat Eve Sığar” isimli sosyal medya platformları da bu durumu destekler nitelikte bireylere sunulmuş olan enformatik bir gelişmedir (Bulur, 2021: 490). “Hayat Eve Sığar” uygulaması gibi işlevsel yönü olan fakat konum bilgisi gibi bilgileri zorunlu kılan uygulamaları indirme ihtiyacı kolaylık/gözetim ikileminin daha net hissedilmesine neden olmaktadır.

Yukarıda değinildiği üzere enformasyon teknolojilerinin büyük bir avantaj sunmaları, potansiyel bir tehdit unsuru da olabilmektedir. Foucault’un “panoptik” kapatılma pratikleri, ev merkezli kapanma ile yeniden hayat bulmuştur. İnsanların kendi istekleri ile bu kapatılma sürecine dâhil olması iktidarların işini kolaylaştırmıştır. Tüm bu durumlar perspektifinde incelendiğinde enformasyon artık soyut bir kavram olmakla kalmayıp, iktidarlar tarafından giderek teşvik edilen bir ideoloji haline dönüşmüştür.

Enformatik gözetimin başlangıcı olarak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren süregelen dönem işaret edilmektedir. Telefon dinlemeleri ile başlayan bu süreç bilgisayar/ağ teknolojileri ve telekomünikasyon teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla daha büyük bir devinim içine girmiştir. Günümüzde bu devinimin nerede ve nasıl son bulacağı bilinmemekle birlikte, son evrede genetik mühendisliği ve biyo-teknoloji alanlarında kendini göstermesi, insan türünün biyolojik sınırlarının ifşası sorununu gündeme taşımaktadır (Dolgun, 2005: 117).

### **3.2.1 Enformasyon Teknolojilerinde Yaşanan Gelişmeler**

Enformasyon teknolojileri, gözetim pratiklerine küresel anlamda hâkim olma yolunda ilerleme kat etmektedir. Mega (büyük) teknoloji de diyebileceğimiz bu teknolojiler

yazılım, lazer, fiber-optik ve birçok dijital platformlarda yaygın halde kullanılmakta ve gözetimin sağlanması için de en temel araçları oluşturmaktadır.

Enformatik gözetim; çok heyecanlı, renkli, güçlü, oldukça korkutucu ve tehlikeli bir hâl almıştır (Dolgun, 2005: 125). İnsanlar, bu teknolojilerin etkisiyle birlikte daha teknik düşünmeye başlamış, duygularla hareket etmekten uzak bir düşünce yapısına bürünmüştür. Gerek kamusal gerek de özel yaşamda enformatik gözetimin etkisi gitgide artmaktadır. Bunun sonucunda mahremiyet alanı da büyük ölçüde ihlal edilmektedir. İktidar veya egemen güç, görünmez ve belli belirsiz bir durumda hem kurumları hem de kişileri sistematik olarak kontrol altında tutabilecek bir erişime sahiptir. Üzerinde durulması gereken temel endişe noktası tam da buradan beslenmektedir. Enformasyon teknolojilerinin gözetim pratiklerine olumlu anlamda büyük katkısı vardır.

Günümüzde yerkürenin gözü kulağı diyebileceğimiz uydular ile bu uydulardan elde edilen verilerin işlenebilmesini sağlayan bilgisayarların, bir korelasyon içinde olması, enformasyonun inanılması güç boyutlara ulaşmasını sağlamaktadır. Bu noktada dikkat çeken kısım ise enformasyon teknolojilerinin birbirleri ile koordineli bir çalışma yürütmesi, bu teknolojilerin daha yaygın hale gelmesini sağlamaktadır. “Tümleşik sistemlere” dönüşen koordinasyonlar; teknolojilerin gelişmesini, gözetimin de yaygınlık ve kolaylık kazanmasını katlanarak arttırmaktadır (Dolgun, 2005: 143). Sistemin “tümleşik” olarak nitelendirilmesi, uydular ile yapılan gözetleme işinin bilgisayar ağlarına aktarılıp aralarında bağlantı kurulduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle gözetleme faaliyetlerine etkisi bulunan faktörler, gözetimin daha sistemli ve hızlı bir şekilde yapılmasını sağlamaktadır.

Bilgi de enformasyon teknolojilerinin gelişmesinde öncelikli role sahip olmuştur. Bu doğrultuda bilgi toplumunun değişim ve dönüşüm geçirmesindeki süreç enformasyon teknolojilerinin ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Bilgi hep var olan ve gün geçtikçe de üstüne yenilerinin ilave edildiği aktif sürece işaret eder. Yeni teknolojiler; demokrasiyi geliştirecek yeni ekonomik alanlar oluşturacak, toplumları sosyo-kültürel alanda dönüşüme zorlayacaktır (Çakır, 2018: 53). Bilgi sayesinde elde edilen ve enformatik

bir gelişme olan internetin varlığı ve gelişimi ile dijitalleşmenin artması, dönüşüm için önemli faktörlerdir.

Enformasyon teknolojilerindeki artış, gözetimin ana aktörlerinin yerini almıştır. Geleneksel gözetleme biçimleri terk edilmiştir. Bu anlamda ortaya enformasyon teknolojileri ile yapılan gözetimin hem çok karışık hem de daha çok çeşitliliğe sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle de birçok parçadan meydana gelmektedir, dolayısıyla komplekstir. ABD Teknoloji Değerlendirme Bürosu, enformatik gözetimi kategoriler halinde değerlendirmektedir (Lyon, 1997: 147-148). Bunlardan ilki işitsel gözetim; telefon ve gizli mikrofonlar gibi dinleme cihazlarını kapsayan telli sistemlerdir. İkincisi görsel gözetim; fotoğraflama ve görüntü almayı sağlayan uydu temelli cihazlardır. Bunlara; alışveriş merkezlerindeki veya sokaklardaki kameralar örnek verilebilir. Üçüncüsü veri gözetimi; dağıtılmış bilgi işlem, bilgisayar ağları, uzman sistemler ve örüntü tanıma gibi yazılımların o bildik zeminini kapsamaktadır. Ayrıca veri gözetiminin çeşitli türleri de vardır. Bunlar; manyetik, sismik, kızılötesi, mekanik gerilim ve elektromanyetik şeklindedir. Enformatik gözetimin uygulanmasında başka aygıtlar bunlar; taşıtların yerini saptama sistemleri, telsiz bantları, insan sesindeki psikolojik gerginliğin analizi, lazer ve konuşmaların kime ait olduğunun tespiti gibi yöntemler de kullanılmaktadır.

Önceden sadece insan beyni ile yapılan işlevlerin bilgisayar gibi elektronik bir cihaza ihtiyaç duyulmadan yapılması ve dönüştürülmesi söz konusuydu. Bu işlemlerin artık bir enformasyon teknolojisi olan bilgisayar ile mümkün hale geldiği görülmektedir. Uydu teknolojilerinde yaşanan gelişmeler sayesinde ise uzay çalışmalarında da büyük gelişmeler yaşanmaktadır. Uydular sayesinde gözetim mekanizması üst düzeyde sağlanmaktadır. Uzayın derinliklerine yerleştirilmiş halde bulunan uyduların, yerkürenin neredeyse her noktasına erişmesi ve kontrol etmesi söz konusudur. Enformasyon teknolojileri ile sağlanan diğer bir gözetim mekanizması ise biyolojik gözetimdir. Günümüzde biyo-teknoloji alanında trilyonlarca dolar yatırımlar yapılmaktadır. İnsanların genlerinin kopyalanması ve veri olarak işlenmesinden yola çıkılarak biyolojik gözetime de kapı aralanmaktadır. Aslında birçok bilimkurgu esere veya sinemalara konu olan bu durum, günümüzde gözetim mekanizması olarak

kullanımının yaygınlaşması, biyolojik gözetimin büyük bir tehlike oluşturabileceğinin sinyallerini yansıtmaktadır (Dolgun, 2004: 3).

Enformatik gözetimde yaşanan gelişmelere gerek ağ bağlantısı olan bilgisayar ağları ile gerek uydu korelasyonları gerekse de biyolojik yöntemler ile ayrı ayrı değinilse de, her bir aygıt kendi perspektifinde incelendiğinde olumlu ve olumsuz yönler ile karşılaşılacaktır. Bu teknolojilerin kullanım amaçlarına göre; nasıl, nerede ve ne için kullanıldıkları ise teknolojilerin tehdit boyutlarını ortaya koymaktadır.

Detaylı olarak başlıklar halinde değinilecek olan ve daha çok 21. yüzyıl gönderimleri içerisinde yer alan “bilgisayar ağı ile gözetim”, “uydu sistemleri ile gözetim” ve “biyolojik gözetim” tartışmalarına kısaca bu kısımda değinilecektir.

#### **3.2.1.1 Bilgisayar ağı ile gözetim**

Bilgisayar, günümüz toplumunda işlevsel gücü yüksek olan zaman ve mekân kavramının önemini azaltan ayrıca dünyanın birçok merkezindeki bilgi işlem ağları ile iletişimin kurulabilmesini sağlayan enformatik bir cihazdır (Dolgun, 2004: 5). Bilgisayar kısaca tanımlanacak olursa; kullanıcıdan aldığı verilerle, aritmetiksel ve mantıksal işlemler yapabilen, bu işlemlerin sonucunu hafızasında tutabilen, hafızasına depoladığı bilgilere istenildiğinde erişilebilen elektronik bir makinedir (Tümurtürkan, 2010: 15). Bilgisayarlar artık eskisi gibi sadece masaüstünde, evde veya işten erişim sağlanan teknolojik aletler değildir. Ebat olarak küçülerek, akıllı bileklik ve akıllı gözlük gibi giyilebilir düzeye kadar gelmiştir. Oysa bilgisayarın tarihteki ilk halleri kütlelerce ağırlığa sahip durumdaydı. Bilgisayar ağlarının gözetim pratiklerindeki rolüne geçmeden önce, tarihsel süreçte bilgisayarın hangi evrelerden günümüze nasıl bir gelişim gösterdiğine değinmekte fayda vardır.

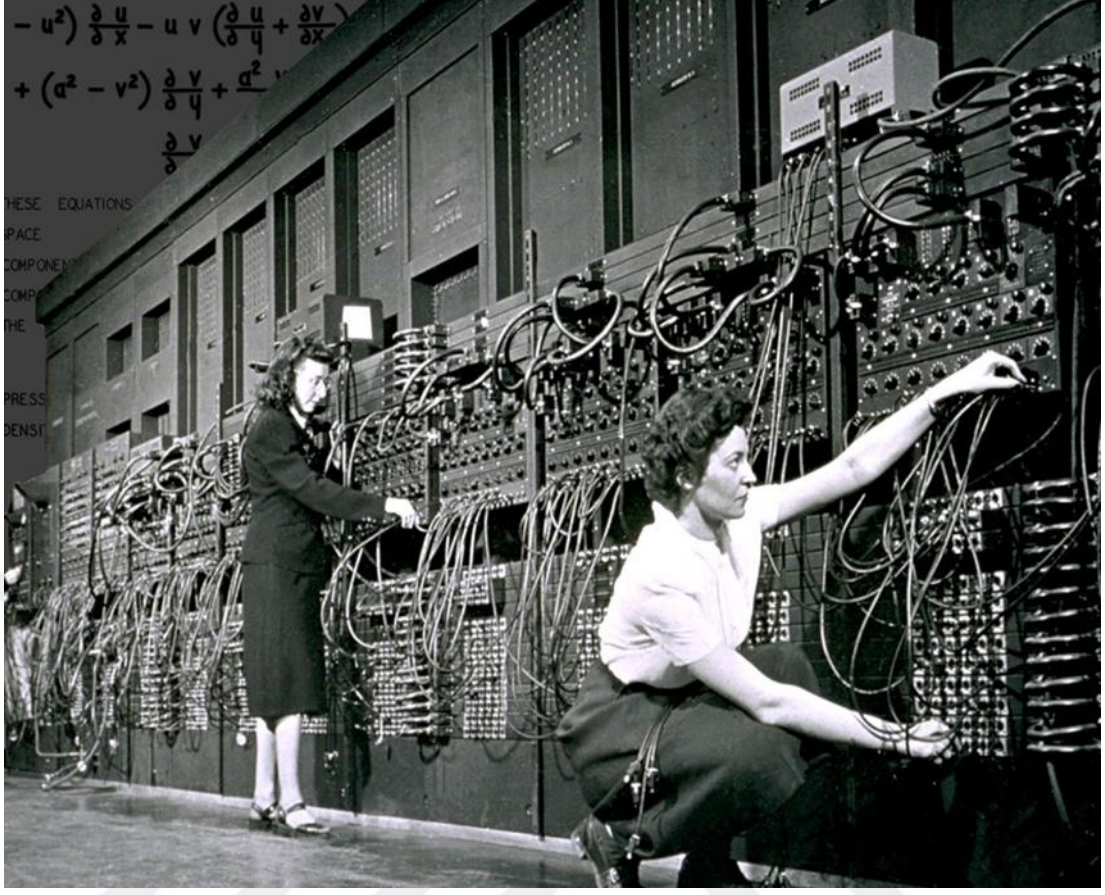
Elektrik 1780’de, telefon 1876’da, televizyon 1927’de ve hesap makinesi ise 1931’de keşfedilmeye başlanmış olsa da; bilgisayar olarak değerlendirilebilecek aletlerin keşfi de; 1940’lı yıllara denk gelmektedir (Kesim Güven, 2007: 31). Bu yıllardan sonra bilgisayarın belirli evrelerden geçmesi söz konusu olmuştur. 1946-1959 yılları arasında bilgisayarlar; Birinci Kuşak (vakum tüplü) Bilgisayarlar, 1959-1964 yılları arasında İkinci Kuşak (transistörlü) Bilgisayarlar, 1964-1970 yılları arasında Üçüncü

Kuşak (Entegre Devreli) Bilgisayarlar, 1970-1990 yılları arasında Dördüncü Kuşak (mikroişlemci) Bilgisayarlar ve son olarak 1990'dan günümüze Beşinci Kuşak (yapay zekâlı) Bilgisayarlar diye evrelerine göre çeşitli şekillerde sınıflandırılmış ve gelişim göstermişlerdir (Madran, 2013: 4). Dördüncü Kuşak ve Beşinci Kuşak bilgisayarların birbirleri ile eş zamanlı olarak ilerlediği ve mikroişlemcilerin yapay zekâ ürünü için kullanılan bilgisayarlar içinde büyük yer edindiği söylenebilir.

Bilgisayar icat edilmeden önce insanlar hesaplamalarını parmakları ile yapmakta ve parmaklarının yetmediği yerlerde taşlar kullanmaktaydılar. Nüfusun artması ve hesaplamaların karmaşıklaşması insanları çeşitli cihazlar geliştirmeye yöneltmiştir. Bunların başında gelen ilk alet abaküstür (URL-2, 2024). Çinliler tarafından geliştiren abaküsler günümüze kadar gelmiştir. Abaküsten sonra Pascal'ın "Hesap Makinesi" buluşu da bilgisayarın icadına zemin hazırlayan gelişmeler arasında sayılabilir. Yine sırasıyla Charles Babbage'nin "Fark Motoru" ve "Analitik Motoru", Herman Hollerith'in "Delikli Kartları" ve son olarak da ilk analitik bilgisayarların ortaya çıkışı da bilgisayara geçiş sürecini hızlandıran başkaca keşifler olmuştur (Madran, 2013: 1).

Howard Hathaway Aiken tarafından 1937'de ilk otomatik elektromekanik bilgisayarlar icat edilmiştir. Bu bilgisayarlar otomatik olarak çalışabilmekteydi. Konrad Zuse ise İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından gizli şifreler yazmak için ilk programlanabilen Z3 bilgisayarlarını geliştirmiştir (URL-2, 2024).

Modern anlamdaki ilk bilgisayar ise ENIAC (Elektronik Sayısal Entegratör ve Hesaplayıcı)'dır (Şekil 3.1). ENIAC, 2. Dünya Savaşı esnasında atılan bombaların nereye düşeceğini hesaplamak amacıyla Mancley ve Eckert tarafından 1940 yılında üretilmiştir (URL-2, 2024). Bombaların nereye düşeceği konusunda insanların yaklaşık yirmi saatine mal olan hesaplamalar, ENIAC ile otuz saniye içinde tamamlanmıştır. Öte yandan ENIAC, otuz ton kütleye sahipti. Çok geniş bir odayı kaplayıp, yine çok fazla enerji tüketmekteydi. Bu yüzden ENIAC devreye girdiği vakit çevredeki evlerin neredeyse tamamındaki elektrik voltajı düşerdi.



Şekil 3.1 ENIAC ilk bilgisayar (URL-4, 2024)

1950'lerden sonra bileşenleri küçük parçalardan üretilmeye başlandığı için bilgisayarların boyutları da küçülmeye başlamıştır. Ayrıca 1960'da iki metal tekerleği olan tahtadan yapılmış fareler oluşturulmuştur. Bunu; klavye, ekran, yazıcı, CD gibi donanımlar takip etmeye başladı. 1981 yılında ilk taşınabilir bilgisayar satışa sunuldu. Bu bilgisayar Adam Osborne tarafından geliştirilmiştir (Madran, 2013: 5). 1989 yılında internetin de icat edilmesiyle bilgisayarlar; cep telefonları, otomobiller, ev aletleri gibi birçok teknolojiye entegre bir hale getirilerek günlük hayatın her alanında yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.

Bilgisayarların tarihsel süreçteki gelişim serüvenine bakıldığında, bugünkü konumunu elde edebilmesi için uzun zaman geçmiştir. Benzer şekilde bilgisayar teknolojileri ile gerçekleştirilen gözetim pratikleri de gün geçtikçe katlanarak artış göstermektedir. Bilgisayar teknolojilerinin günümüzdeki işlevlerinden biri de enformasyon depolaması, sınıflandırması, veri kaydı girmesi ve bunların işleme alınmasıdır. Bu kapsamda altıncı kuşak olarak da nitelendirilen bio-bilgisayarların, bir sonraki

evresinin nano-teknolojileri kullanacağı öngörülmüştür (Dolgun, 2005: 128). Ayrıca yapay zekânın kullanılmasıyla insanların birçok işini evden tek tuşla halledebildikleri söylenebilir. Örneğin; Türkiye’de özellikle Covid-19 pandemisi döneminde evden çalışma sistemi bilgisayar ağları ile mümkün olmaktadır (Bulur, 2021: 490). Bilgisayarların bu derece yaygınlaşmasında kişisel bilgisayarların (PC) rolü oldukça büyüktür. Böylece insanlar, hem kamusal hem de özel alanda gözetim altında tutulabilmektedir. Bilgisayarların bir gözetleme aracı olarak ilk kullanımı 1970’li yıllardan sonra başlamıştır. 1990’lardan sonra ise gözetim konusundaki kullanım alanları giderek yaygınlaşmıştır. Söz konusu durum, bilgisayarların eşleştirmeleri ile mümkün olmaktadır. Bilgisayar sistemlerinin birçok kaynaktan topladığı ve farklı amaçlarla elde edilmiş veriler bilgisayar eşleştirmeleri yoluyla özellikle 1970’li yıllardan sonra devlet dairelerinde kullanılmaya başlanmıştır.

Çağdaş toplumda veri bankaları sayesinde insanlar daha fazla gözetime maruz kalmaktadır. Birçok insanın gündelik her ayrıntısı (sağlık kaydı, telefon ile yaptığı görüşmeler ve işlemler, ikamet, etnik kökeni, soy ağacı, eğitimi, çalışmaları, suç oluşturabilecek faaliyetleri, mal varlığı, DNA kayıtları vs. daha birçok şey) devlet daireleri, istihbarat örgütleri, kolluk güçleri ve büyük şirketler tarafından toplanmakta, işlenmekte, yorumlanmakta ve eşleştirme yapılabilmektedir (Gücüyener, 2021: 70). Örneğin FBI Ulusal Suç Bilgi Merkezi’nin veri bankasında yirmi milyon kadar kişisel kaydın bulunduğu ve günlük bir milyona yakın da işlemin gerçekleştirildiği iddia edilmektedir. Britanya Ulusal Polis Bilgisayarı’nda ise suçluların adları, aranan ve kaybolan kişiler, parmak izleri, sabıkalıların ve ehliyeti iptal edilmiş olan sürücülerde dâhil, elli milyon civarlarında kayıt bulunmaktadır (Lyon: 1997: 157). Bilgisayar eşleştirmeleri ile yıllık on bir milyon suçlu ve on üç milyon araç veri tabanına dayanarak denetlenmektedir.

Benzer şekilde Türkiye’de de Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde Bilgi Teknolojileri ve Haberleşme Daire Başkanlığı’nın bir projesi olan KGYS (Kent Güvenlik Yönetim Sistemi) ve PTS (Plaka Tanıma Sistemi) gibi uygulamalar sayesinde kent içindeki kamuya açık belli bölgelerde kurulu görüntüleme sistemleri ile görüntüye giren araç ve kişilerin veri tabanlarında yedeklenmesi ve istenen zaman diliminde ilgili kişilere ulaşım sağlanması mümkün olabilmektedir (URL-8, 2024).

Günümüzde bilgisayarlar başta elde etmiş olduğu verileri, tarama gücüne sahiptir. Ayrıca elde ettikleri bu veri parçalarını yapay zekâ sayesinde bir bütün haline dönüştürerek, anlamlı sonuçlar saptayabilmektedirler. Bilgisayarlar, saptama işini bir insanın yapabileceğinden daha hızlı ve pratik ayrıca doğru şekilde gerçekleştirebilmektedir. Görüldüğü üzere enformasyon teknolojisi olan makine yardımıyla insanlar kendi gözetimlerini sağlayabilirken, yine kendi yapmış oldukları hesaplamalardaki kuşkulu tahminler yerine, makinenin yaptığı hesaplamayı dikkate almaktadırlar. İnsanların işlerini kolaylaştırması, enformatik gözetimin yaygınlaşmasındaki temel unsur olarak değerlendirilebilir.

Bilgisayar teknolojilerinin yazılım sistemlerini kullanarak gözetim pratiklerini gerçekleştirirken nasıl tehlikeli bir hâl aldıklarının en güzel örneklerinden biri de, 1975'te Bill Gates ve Paul Allen tarafından kurulan ve çok uluslu bir bilgisayar teknolojisi şirketi olan "Microsoft" örneğidir. Microsoft şirketi hakkındaki şüpheler ilk kez resmi olarak Fransız İstihbarat Servisi ile Savunma Bakanlığı'nın hazırladığı "Bilgisayar Sistemleri Güvenliği: Bağımlılık ve Maruz Kalma" başlıklı rapor ile ortaya konulmuştur (Dolgun, 2005: 132). Söz konusu rapora göre bu programın "arka kapıları" olduğu ve bu kapılar ardında gizli bilgilerin Amerikan İstihbarat Servisleri'ne aktarıldığı değerlendirilmektedir. Yine 1998 yılında Kanada Hükümeti için çalışan bir enstitü, Windows programı içinde "NSA" harfleri kullanılarak gizli şifreleme ile kodlanmış bir durum tespit etmiştir. "Arka kapı" söylemlerinin ardından birçok ülke Microsoft konusunda tedbirler almaya başlamıştır. Örneğin Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, savunmaya ilişkin konularda askeri birliklerin Microsoft programlarını kullanmasını yasaklamıştır. Yine Almanya, Fransa ve Çin'de "NSA" ile Amerikan İstihbarat Servisi'ne gizli belgelerin aktarılması sebebiyle ordu ve savunma sanayinde, resmi dairelerdeki iş ve işlemlerde, bu işletim sisteminin kullanılmasını yasaklamıştır (Ersanel, akt. Dolgun, 2005: 132).

Bilgisayar teknolojisi üzerinden gerçekleştirilen bu gözetim faaliyetlerinin hukuksal boyutu için çalışmalar ne yazık ki arzu edilen boyutlarda değildir. Veri güvenliği ile alakalı hükümetler tarafından çıkarılacak yasaların da yine gözetim mekanizmasının dışında kalması mümkün görünmemektedir. Amerika'da 2001 yılında yaşanan 11 Eylül saldırıları sonrasında, Amerikan güvenlik politikalarının toplumsal denetimi

artırması ve küresel anlamda da gözetim mekanizmasına başvurması yukarıda bahsedilen tedbirlerin konulmasının sebeplerinden biridir. Öte yandan Amerika'nın bu dönemden sonra muhtemel terör faaliyetlerini bahane göstererek birçok alanda hukuk dışı mahremiyet ihlalleri gerçekleştirmesi söz konusu olmaya başlamıştır (Dolgun, 2004: 57).

### **3.2.1.2 Uydu sistemleri ile gözetim**

Enformasyon teknolojileri, çağımızda birçok bilim insanı veya araştırmacı için olağanüstü imkânlar sunmaktadır (Bozkurt, 2000: 80). Küresel olarak kullanılan ağlar ise bu durumda uluslararası bilgi akışının sağlanması için oldukça fazla fayda sağlamaktadır.

Bilgisayarlar, İkinci Dünya Savaşı döneminde askeri konularda veya hesaplamaların yapılması amacıyla kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan Soğuk Savaş'la birlikte bilgisayar teknolojilerinde sıçrama yaşanmıştır. Daha önce de değinildiği gibi enformasyon teknolojileri “tümleşik” bir yapıya sahiptir (Dolgun, 2005: 143). Öte yandan bilgisayar teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, doğal olarak uydu sistemlerinin de benzer şekilde gelişmesini sağlamaktadır. Ayrıca Dünya yörüngesine yerleştirilen uydular bilgisayarlar ile kontrol edilmektedir. Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu bir dünya sistemi ortaya çıkmış, bu iki kutbun başını ise Amerika ile Sovyetler Birliği çekmiştir. Bu ülkeler karşılıklı stratejiler ile uydu sistemleri kullanarak birçok istihbarat ve gözetim ağının uygulamaya geçmesini sağlamışlardır (Özgür Güven, 2014: 101).

Uydu sistemleri enformasyon teknolojilerinin gözetim mekanizması olarak kullandığı bir araçtır. Bu bağlamda genel bir tanım yapılacak olursa; uydu, “daha büyük bir nesnenin etrafında bir döngü (yörünge) içinde hareket eden küçük, uzay tabanlı nesne” anlamına gelmektedir (URL-5, 2024). Bu tanıma göre, birçok gezegenin bir veya birden fazla doğal uydusu vardır. Örneğin Dünya'nın Ay, Mars'ın Phobos ve Deimos gibi. Uydu kelimesi TDK sözlüğüne göre ise şu şekilde tanımlanmıştır; “türlü amaçlar doğrultusunda yerden fırlatılan ve özellikle kapalı yörünge çizerek yer çevresinde dolanan araç” (URL-3, 2024). TDK'ye göre tanımlanan araç sözcüğü ile insan yapımı

uydular kastedilmektedir. İnsan yapımı olan bu uydular kullanım amaçlarına göre sınıflandırılmıştır. Bunlar; gözlem uyduları, meteoroloji uyduları, biyoloji uyduları, haberleşme uyduları, gökbilim uyduları gibi bir ayrıma tabi tutulmuştur (N. Şimşek, 2019: 630). Gözetim pratikleri açısından üzerinde durulması gereken uydu oluşumları, haberleşme ve gözlem uyduları olacaktır. Bu uyduların özellikle de askeri ve istihbarat amaçlı olarak kullanılması bu tez çalışması açısından önem arz etmektedir.

Dünya'nın şeklinin sınırlarını aşabilmek için dünya ülkeleri, uzaya uydular göndermektedir. Haberleşmenin, navigasyonun veya ileri tarihli hava tahminlerinin sağlanması uydular sayesinde olmaktadır. Uydular daha yüksekte ve uzakta bulundukları için daha fazla alanı inceleyebilmekte ve daha fazla veri toplanmasını sağlamaktadır. Uydular her ne kadar Dünya'dan uzak olsalar da yeryüzündeki işlerin yürütülmesinde insanlara büyük kolaylık sağlamaktadır. Örneğin günümüzde en çok başvurulan navigasyon kullanımında Google'ın sahip olduğu Maps ve Earth uygulamaları, uydu görüntülerine göre yer tarifi yapabilmektedir.

Uydular kullanılarak küresel iletişimin sağlanabileceği fikrini ilk defa 1945 yılında İngiliz bilim insanı Arthur C. Clarke ortaya atmıştır. 1957 yılında ise SSCB tarafından uzaya ilk uydu gönderilmiştir. Uzaya gönderilen ilk uydu *Sputnik 1* olmuştur (Katlan Candan, 2022: 82). SSCB'nin ardından Amerika da uzaya uydu göndermeye başlamıştır. Bundan sonraki süreçlerde uzaya gönderilen uydular askeri amaçlı olarak da kullanılmıştır. Enformasyon teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte uzaya gönderilen askeri amaçlı uyduların yanı sıra, zamanla sivil amaçlar için de uyduların uzayda yer edinmeye başladığı görülmektedir.

Özelikle Soğuk Savaş döneminde askeri amaçla kullanılan uyduların keşif ve gözlem yaparak elde ettikleri veriler, istihbarat amaçlı kullanılmıştır. Elde edilen bilgiler ise uydu araçlarında bulunan kamera sistemleri ile gözetim sağlamaktadır. NASA, uydularda bulunan kameraların yüksek çözünürlük kullanarak yer fark etmeksizin fotoğraf çektiğine dikkat çeker. Bu doğrultuda Maxar Şirketi Amerika'nın %90 oran ile askeri ve sivil alanda istihbarat sağlayabildiğini ifade etmektedir (URL-9, 2024). Uydu görüntülerinden elde edilen veriler bir kanıt niteliği taşımaktadır. Ülkeler bu sayede uydu görüntülerinden gelen ihbarı değerlendirip kontrol mekanizmaları

oluşturabilmektedirler. Güncel bir örnek üzerinden değerlendirilecek olursa, 2022 yılında Rusya-Ukrayna arasındaki savaşta uydu görüntüleri ile ülkelerin askeri hareketlilikleri gözetim ve kontrol altında tutulabilmiştir (Katlan Candan, 2022: 84).

Türkiye ise ATS, INTELSAT ve TÜRKSAT adlarıyla sınıflandırılması yapılan uydu dizinleri içinden, 1968 yılında katılmış olduğu INTELSAT'ın uydularından 1979'dan itibaren yararlanmıştır (N. Şimşek, 2019: 634). 1986 yılında Ankara'da kurulan bir yer istasyonu ve 1987'de kurulan 83 merkezdeki istasyonlar sayesinde TRT televizyon yayınlarının ülkenin neredeyse her bölgesinde izlenebilmesi sağlanmıştır. Türkiye'nin uzay teknolojileri alanındaki asıl uydu serüveni, 1994'te TÜRKSAT 1B (Şekil 3.2) uydusunun uzaya gönderilmesi ile başlamıştır. TÜRKSAT, Türkiye için uydu teknolojisi alanında kritik bir proje olarak değerlendirilebilir.



Şekil 3.2 TÜRKSAT 1B (URL-20, 2024)

Türkiye hâlihazırda gelişen ve değişen dünya sisteminde, bir enformasyon teknolojisi olan uydu teknolojilerini kullanan ülkeler arasındadır. 1994'ten bu yana kendi uydularını çeşitli amaçlar doğrultusunda uzay yörüngesine göndermektedir. Günümüzde Türkiye'nin aktif olarak haberleşme ve gözlem amaçlı gönderilen dokuz adet uydusu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, haberleşme amaçlı gönderilen TÜRKSAT

1B'dir. Bu gelişmenin ardından; 1996'da TÜRKSAT 1C ve TÜRKSAT 2A, 2008'de TÜRKSAT 3A, 2014'te TÜRKSAT 4A, 2015'te TÜRKSAT 4B ve son olarak 2024'te ilk yerli haberleşme uydusu olan TÜRKSAT 6A (Şekil 3.3) uzay yörüngesine gönderilmiştir (URL-7, 2024). Haberleşme uydusu olan TÜRKSAT 1B, TÜRKSAT 1C ve TÜRKSAT 2A uyduları 2006 yılında kullanım ömürlerini tamamladıkları için şu an altı adet haberleşme uydusu uzay yörüngesinde işlevini sürdürmektedir.



Şekil 3.3 TÜRKSAT 6A (URL-19, 2024)

Bununla birlikte Türkiye'nin gözlem uyduları ise; 2012'de Göktürk-2, 2016'da Göktürk-1 ve 2023'te İMECE uzay yörüngesine gönderilen uydulardır. Gözlem uydusu olarak 2011'de uzaya gönderilen Rasat uydusu ise ömrünü tamamlayan bir gözlem uydusudur. Ayrıca Rasat, Türkiye'de tasarlanıp ilk "yer gözlem uydusu" olma özelliğine de sahiptir (URL-6, 2024).

Türkiye'nin kullanmış olduğu yer gözlem uydularının işlevlerinden kısaca bahsetmek, konunun daha anlamlı değerlendirilmesine katkı sunabilir. Kronolojik bir sıralama ile değinilecek olursa, 2011'de Rusya'dan fırlatılan ilk yer gözlem uydusu Rasat'tır. Rasat, dünyanın her yerinden görüntü alabilmekte ve bu görüntüler afet izleme, akıllı tarım, çevre ve şehircilik planlamalarında kullanılmıştır (URL-6, 2024). Rasat'ın ömrünü tamamlamasının ardından 2022'de görevini tamamladığı söylenebilir.

2012'de Çin'den fırlatılan diğer bir gözlem uydusu ise Göktürk-2'dir. Bu uydu Türk Havacılık ve Uzay Sanayi Anonim Ortaklığı (TUSAŞ) ve Milli Savunma Bakanlığı

(MSB) iş birliği ile geliştirilen yüksek çözünürlüğe sahip bir keşif ve gözlem uydusu olma özelliğine sahiptir (URL-2, 2024). Göktürk-2, kamu kurum ve kuruluşlarının savunma, çevre, tarım gibi alanlarda ihtiyaçlarını karşılayacak uydu görüntüleri almaktadır.

2016 yılında Fransa'dan uzay yörüngesine fırlatılan diğer bir gözlem uydusu ise Göktürk-1'dir. Bu uydu da yüksek çözünürlüklü ve optik uzaktan algılama sağlayan bir yer gözlem uydusudur. Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) hedef istihbaratlarını sağlamak için hem sivil hem de askeri amaçlı görüntüler elde etme imkânı sağlamaktadır.

2023 yılında uzay yörüngesine ABD'den fırlatılan diğer bir yer gözlem uydusu ise İMECE'dir (Şekil 3.4). İMECE, ilk defa uzay uyumlu elektro-optik kamera sistemi tasarlanarak geliştirilmiş yer gözlem uydusu olma özelliğine sahiptir (URL-2, 2024). Ayrıca uzay teknolojileri alanında en gelişmiş yer gözlem uydusu olma özelliğine de sahiptir. Dünyanın her yerinden görüntü alarak yine Türkiye'nin yüksek çözünürlükteki uydu görüntüsü ihtiyacını karşılamaktadır.



Şekil 3.4 İMECE Uydusu (URL-14, 2024)

Yukarıda uydu sistemlerinin hem dünya ülkelerinin hem de Türkiye'nin bir enformasyon teknolojisi olarak birçok alanda kullanıldığına değinilmiştir. Bu uydu

sistemlerinin insanların ve devletlerin hayatında birçok kolaylık sağladığı görülmektedir. Elbette ki kolaylık, ulaşılabilirlik ve hızlilik anlamında uydu sistemlerinin olumlu yönleri dikkat çekmektedir. Yalnız bununla birlikte bu tez çalışması açısından da vurgulanması gereken bir nokta ise, gözetim pratiklerinin uydu sistemleri ile yürütülmeye başlanmış olması, kaçınılmaz bir şekilde gözetleme faaliyetlerinin artmasına katkı sunmasıdır. Özellikle sivil alanda uydu sistemlerinin 7/24 saat esaslı görüntü alarak gözetim yapabilmesi, “özel hayatın gizliliği” konusunda endişeler uyandırmaktadır. Şu an kullanılan uydu sistemlerinin hareket halindeki bir taşıtı tespit edip görebilecek, ancak bu taşıtın marka ve plakasını görüntüleme açısından henüz yeterli düzeyde teknolojik bir donanıma ulaşamadığı iddia edilmektedir (Brown, akt. Katlan Candan, 2022: 83). Bu durum gözetimin bir aracı olan uydu sistemlerinin, sosyal hayat ile ne kadar iç içe geçmiş olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

İlerleyen, gelişen ve değişen enformasyon teknolojileri sayesinde ilerleyen dönemlerde uydu sistemlerinin en ufak bir ayrıntıda dahi görüntüleme yapabileceği gerçeği, gözetim tartışmaları açısından yadsınmamalıdır. Uzay yörüngesindeki gözetim ve kontrol amaçlı kullanılan uyduların sayısı her geçen gün artış göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, “gözetlenmek” veya “her an gözetim altında olmak insanlığın gözetim toplumu ile baş başa olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. İnsanlığın günümüzde ulaştığı teknolojik gelişmeler neticesinde, modern dönemin gözetim pratiği olup uygulama alanı bulmamış olan George Orwell’ın *Büyük Biraderi* ve Michel Foucault’un *Panoptikon* metaforlarının seviyesinde bir gözetim pratiğine neredeyse ulaştığı yönündeki kaygı ve tehlikeler dikkat çekmektedir (Bozkurt, 2000: 81).

### **3.2.1.3 Biyolojik gözetim**

Biyolojik gözetimden bahsedilmeden önce “biyoloji” sözcüğünün ne anlama karşılık geldiğine bakmakta fayda bulunmaktadır. Biyoloji, TDK Türkçe sözlüğüne göre (URL-3, 2024); “canlı varlıkların yapı, gelişim, büyüme, üreme ve kökenlerini inceleyen bir bilim dalıdır” şeklinde ifade edilmektedir. Aynı şekilde TDK sözlüğüne göre benzer kökten türeyen biyolojik kelimesi ise; “biyoloji ile ilgili; dirim bilimi”

şeklinde ifade edilmektedir. Sözlükteki anlamlarına baktığımızda biyolojinin doğada bulunan canlıların gelecek nesillere aktardığı genlerini, yine doğada yaşayan tüm canlıların yaşam biçimlerini incelemesi ve sınıflandırması gibi geniş bir alanı kapsadığı söylenebilir. Gözetim ile biyoloji arasındaki bağ ise, son yıllarda yapılan çalışmalar doğrultusunda ortaya konulmuştur.

Manuel Castells'e göre biyolojik gözetim diğer tüm gözetim türleri gibi enformasyon teknolojilerinin bir ürünüdür (Castells, 2005: 624). Castells, çocuk için oluşturulan embriyolardan kusursuz çocukların neşet edebilmesi için biyo-genetik disiplininin faydalandığının altını çizmektedir. Genetiği bozuk embriyonun tespit edilmesinden tutun, genetiği bozuk embriyonun tedavi edilmesi gibi çok çeşitli çalışmalarda biyo-teknoloji olanaklarından yararlanılmaktadır. Yine genetik hastalıkların tedavisi de gelişen biyo-teknoloji ile mümkün hale gelebilmektedir.

Biyo-teknoloji yardımıyla canlı tüm organizmaları oluşum süreçlerini incelemek ve biyolojik özelliklerinde değişimler meydana getirebilmek için birçok teknik geliştirilmeye çalışılmaktadır. Biyo-teknoloji son 50-60 yıldır genetik ve moleküler biyoloji alanlarında yeni gelişmeler ile tekrardan tanımlanan, ayrıca enformasyon teknolojileri ile birlikte yapılan çalışmalar sayesinde, yüzyılın en dikkat çekici teknolojisi halini almıştır (Dolgun, 2005: 151). Biyo-teknoloji ile DNA ve RNA dizilimleri belirlenip gen haritaları çıkarılmakta ve embriyo genetiklerinde düzenlemeler yapılabilmektedir. Bununla birlikte yeni canlı organizmaları oluşturulabilmekte ve yine organizmaların genomlarında şifreleme ile değişiklikler yapılabilmektedir.

Biyo-teknoloji içinde yer verilen diğer bir alan ise “nöro-teknoloji” alanıdır (Gücüyener, 2011: 85). Nöro-teknoloji, sinir sistemi ile etkileşime geçerek beyin/zihin kontrolünü sağlamaya yönelik çalışmaları içermektedir. ABD'nin ulusal istihbarat teşkilatı olan NSA verilerine göre, sinir sisteminin kontrol altına alınarak “sinyal istihbaratı” denilen gözetim tekniğinin, iktidarların elinde önemli bir koz olduğu düşünülmektedir (Dolgun, 2005: 152). Sinyal istihbaratı; potansiyel düşman unsurlarının kullanmakta olduğu haberleşme cihazlarının ve elektronik aygıtların ürettiği sinyallerin (dalgaların) ya da bu cihazların ilettiği verinin belirli teknik

yöntemlerle elde edilmesi ve analiz edilerek faydalı bilgiye dönüştürülmesini içeren çalışmalar bütünüdür (URL-11, 2024). NSA’da sinyal istihbaratı ile insanların vücutlarındaki elektrik akımları ile çevresine EMF dalgaları yayarak insanların uzaktan anatomilerini kontrol ve denetim altına alıp ölçüm yapabilecek dijital araçlar geliştirilmektedir (Clair Akwei, akt. Dolgun, 2005: 152). Yapılan bu çalışmaların hepsi bireylerin yaşamsal faaliyetlerini gözetim altına alabilmek içindir. Sinyal istihbaratı ile kilometrelerce uzaktan da olsa gözetleme faaliyetleri gerçekleştirilebilmektedir. Çünkü EMF dalgalarını dikkate alan cihazlar, vücuttan yayılan elektrik akımlarına göre bireylerin zihinsel işlemlerini kodlayabilmekte ve bu da uzaktan dahi olsa uydu ve bilgisayar destekli olarak bireylerin kontrol altında tutulmasını sağlamaktadır.

Biyolojik gözetim alanında yaşanan ve insanlığı en çok tehdit eden konu ise “genom projesi”dir. Bu proje gözetim alanındaki en büyük tehlike olarak kabul edilmektedir (Dolgun, 2005: 156). Genom, organizmalara ait DNA dizilimini göstermektedir. Yani bütün genetik bilgileri içeren kromozom seti genom olarak isimlendirilmektedir. İnsan Genomu Projesi’nin amacı ise; insanların bütün genetik bilgilerini toplayıp 3000’den fazla genetik hastalığa karşı yatkınlığı, tanı ve tedaviyi mümkün hale getirmek ve gerekli genetik düzenlemeleri yapmaktadır (Tuğ ve Hancı, 2002: 56).

Proje sağlık alanında hastalıkların tanı ve tedavisinde kullanılabileceği gibi hukuksal olarak suçluların belirlenmesinde de yardımcı olacak bir enformatik gelişimdir. Projenin ileriye dönük beklentilerine bakıldığında derin kaygı uyandırmaktadır. Projeye dair başlıca riskler şu şekilde sıralanmaktadır (Demir Karabulut vd., 2019: 112);

- İnsan yapısının doğasını bozacak biçimde genomlarla oynanması ve insanlara kendi doğasını değiştirme imkânı verilmesi,
- Elde edilen “bilginin” ne düzeyde, hangi amaçlarla ve kimler tarafından kullanılacağı,
- Genetik şifrenin çözülmesiyle tedavisi olanaksız olan bazı hastalıkların kişide ve çevresinde yaratacağı psikolojik sorunlar,

- Genetik bilginin biyolojik silah olarak kullanılabilme riski,
- Genom analizlerinin işe alımlarda bir ölçüt olarak kullanılabilme riski,
- Cinsiyet ayrımcılığı,
- Genetik üstünlükler talebi vb.

İnsan Genomu Projesi'nin öngördüğü çalışmaların başında, insanların vücutlarına yerleştirilen çipler ile gözetleme faaliyetlerinin sağlanması gelmektedir (Dolgun, 2005: 157). Bu durumun en çok suçluların tespiti ve denetimleri açısından kullanılması öngörülmektedir. İngiltere'de suçluların yakalanması için uygulamaya konulan bu yöntemle, özellikle artan cinsel istismar olaylarına engel olmak için bu suçlardan sabıkası bulunanlara elektronik çip yerleştirilerek söz konusu kişilerin uydular vasıtası ile gözetim altına alınması gerçekleştirilmiştir. Aynı şekilde Fransa'da 1997 yılında alınan bir kararla, tutuklu bulunan kişilerin serbest bırakılmaları sonrasında önlem amaçlı kol bileğine elektronik künye takılması uygulamasına başvurulmuştur (Vrilio, akt. Dolgun, 2005: 157).

Elektronik künye kullanımı, biyolojik gözetimin hukuksal ve güvenlik amacıyla pek çok ülkede yaygın olarak kullanılan ve en basit yollardan biridir (Dolgun, 2005: 157). Güvenlik anlamında kamu için düşük risk oluşturan bazı suçluların cezalarını evlerinde çekmelerinde başvurulmuş bir yöntemdir. Bu kişilerin evlerinde ayrılıp ayrılmadığının tespiti için bileklerine takılan elektronik künyeler kullanılmaktadır. Bu künyeler sayesinde suçlu evden ayrılma teşebbüsünde bulunduğu anda kolluk merkezlerine sinyal gitmekte ve olaya derhal müdahale edilebilmektedir. Bunun yanı sıra suç işleme potansiyeli olan veya kendisinden şikâyetçi olunan bir kişinin, şikâyetçi olana yaklaşmasını önlemek amacıyla da elektronik künyeler kullanılmaktadır. Söz konusu yöntem, özellikle aile içi şiddet olaylarında uzaklaştırma kararı alan eşin, diğer eşe yaklaşmaması için uygulanan basit bir uygulamadır.

Öte yandan biyo-teknoloji birçok tehlike ve tehdidi de beraberinde getirmektedir. İnsan bedeninden alınan parmak izi, el izi, retina taraması, yüz taraması ve bedenden çıkan biyo-sıvılar dijital ortamlarda veya dosyalarda kullanıma hazır bir şekilde

bekletilmektedir. Yeri geldiğinde kullanıma hazır olan ve insanların genetik yapılarından izler taşıyan biyolojik unsurlar çağdaş gözetimin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Örneğin, IBM firmasının yazılımı olan “blue eyes” ile kişilerin kullanmış oldukları internet sitelerine göstermiş oldukları; beğenme, acıma veya haz gibi duygusal tepkiler kayıt altına alınmaktadır (Gölbaşı, 2011: 243). Bu nedenle tüketicilerin biyolojik özelliklerinin kayıt altına alındığı dijital alanlar, ulaşmak istenilen site kanallarında sunuma hazır şekilde defalarca karşılarında çıkmaktadır.

Özetle, kamu sağlığı ve güvenliği açısından kullanıma açılan biyolojik yöntemler büyük avantajlar sağlamaktadır. Özellikle suçluların tespiti ve yakalanması konusunda güvenlik amaçlı, biyolojik ve elektronik yöntemler ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan kamu sağlığı ve güvenliği bahanesiyle başvurulmuş bu yöntemlerin, öncelikli fonksiyonları dışında kullanılması ise gözetimin çoğunlukla göz ardı edilen diğer bir yüzünü oluşturmaktadır. Söz konusu durum iktidarların, DNA ve beyin dalgaları yoluyla insanların vücut ve beyinleri üzerinde söz sahibi olma tehditlerini de barındırmaktadır. İnsanlık artık makine gibi programlanmış bir halde ilerlerken, iktidarlar ise insanları tam anlamıyla bir gözetim ve denetim mekanizması içine sokmuş durumdadır. Enformasyon teknolojilerinin gelecek yıllarda daha da yaygınlaşacak olması; öngörülemez bir gözetim ağının insanlığı sarmalaması ihtimalini akıllara getirmektedir.

### 3.2.2 Dünyadaki Gözetleme Sistemleri

Gözetim pratikleri, son zamanlarda yerel ve ulusal sınırları aşan küresel bir gerçeklik halini almıştır. Tarihsel bir bakış açısıyla ele alındığında Jeremy Bentham’ın ortaya koyduğu *Panoptikon* hapisane modeli ile hücrede kalan bireylerin kontrol ve denetimlerinin sağlanması öngörülmüştür. George Orwell’in “*büyük birader*”i ile sınırların olduğu bir mekânda (hastane, okul, toplum vb.) bireylerin gözetim altında tutulmaları söz konusu olmuştur. Oysa şu an günümüzde, gözetim olanakları tarihsel ardıllarından farklı olarak küresel boyutlara ulaşmış durumdadır. Enformasyon teknolojileri ile birlikte gözetim; kameralar, parmak izleri, vücut kontrolleri, veri tabanlarının kayıtları ile ağlar yoluyla bireylerin gözetimi duvarlar arasından çıkarılıp; sınır ötesi yeni halini almıştır. Çok daha kapsayıcı ve gelişmiş bir gözetim tekniğine

işaret eden mevcut bu durum ise gözetimin giderek daha tehlikeli bir hal aldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

11 Eylül 2001’de New York’taki İkiz Kulelere karşı gerçekleştirilmiş olan terör saldırıları, gözetim uygulamaları için önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Saldırıları sonrası yaşanan dramatik gelişmeler güvenlik endişelerinin artmasında oldukça etkili olmuştur. Bu yüzden 11 Eylül saldırıları ile birlikte özellikle Amerika’da gözetim mekanizması devreye sokulmuştur. Bununla birlikte güvenlik kaygısı gözetim olgusunun kamuoyu tarafından sorgulanmaksızın meşru bir şekilde yürütülmesinde etkili olmuştur (Tümurtürkan, 2010: 14). Güvenlik adı altında kişilerin, tüm gündelik yaşantıları kontrol altında tutulmaya başlanmıştır. Her ne kadar bu durumun 11 Eylül saldırıları sonrası arttığı belirtilse de; Amerika, saldırı gerçekleşmeden önce de kurduğu yazılımlar, ajanslar veya uydular ile dünyayı izlemeye zaten başlamıştı. Bu bağlamda 1952’de Amerika’da kurulan ve dünyanın en gelişmiş istihbarat örgütü olan Ulusal Güvenlik Ajansı (National Security Agency – NSA-)’nı yabancı diplomatları ve askeri üstleri dinlemek amacıyla kurmuştur (Dolgun, 2004: 56). NSA yeryüzündeki bilgisayar, internet, telefon, faks gibi haberleşme araçlarındaki yazışmaları ve konuşmaları izleyebilmektedir. Bunu yaparken *Promis* ve *Echelon* sistemlerini kullanmaktadır. Birçok ülkede uydu trafiğinin izlendiği antenler, bu sistemlere entegre çalışmaktadır. Bu sistemler uydulara her gün elliden fazla kelime yüklemektedir. Kelimelerin geçtiği tüm konuşma veya mesajlar izlemeye alınmaktadır. Yapay zekâya sahip bilgisayarlar da bu konuşma ve mesajları ayıklayarak önemli olanları raporlayıp önemsiz olanları ise imha etmektedir (Tümurtürkan, 2010: 15).

Günümüzde varılan aşama; kişilerin karakteristik ve biyolojik özelliklerine kadar verilerinin toplanıp dijital ortamlarda kayıt altına alınmasına kadar uzanmaktadır. Bu gözetim sistemleri, dünya çapında kullanılan küresel sistemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde dünyada kullanılan gözetim sistemlerine yer verilecektir. Ayrıntılı olarak değinilecek olan bu sistemlerin istihbarat toplamak amacıyla oluşturulduğu ve istihbarı faaliyetler gerçekleştirmede geçmişin insan sermayesine dayalı örgüt yapılarını alternatif hale getirdiği düşünülmektedir (Kesim Güven, 2007: 100).

### 3.2.2.1 Truva atı

İnternetin toplum yaşamında sağlamış olduğu kolaylıkların yanında riskleri de yadsınamaz durumdadır. İnternet ortamında en büyük risk, güvenlik ve mahremiyet özgürlüğünün ihlal edilmesi tehlikesidir. Bu bağlamda bir gözetleme yöntemi olan *Truva Atı* sistemi, elektronik ortamlarda bilgisayarlara yerleştirilmiş bir programın adıdır. Program ABD istihbarat örgütü olan NSA tarafından geliştirilmiştir (Kesim Güven, 2007: 102). *Truva atları*, bilgisayar sistemlerine yerleştirilen programlarla gerçekleştirilen bir gözetleme yöntemidir.

*Truva atları* denetim yapmak istedikleri kişilerin bilgisayarlarında kayıtlı halde bulunan kişisel bilgilerine ve e-posta yazışmalarına ulaşabilmektedir. Bir bilgisayara *truva atı* yerleştirildiyse, kullanıcı fark etmeden farklı uygulamalar arkasında *truva atı* gizlenerek arka planda çalışabilir ve bu durum kurban açısından Uzaktan Erişim Truva Atı (UETA) versiyonunu oluşturmaktadır (Kara, 2019: 28). UETA ile kişilerin bilgisayarları, cep telefonları, tabletleri veya mikrofonları gibi elektronik cihazlarına erişim sağlanmaktadır. Görüldüğü üzere kullanıcıların sanal ortamlarda kullandığı cihazlarla yapmış oldukları iş ve işlemler, kolaylıkla karşı tarafça bilinip zarar vermeye yatkın hale gelebilmektedir. Verilen zararlar şantaj ve tehdit amaçlı kullanılabilceği gibi istihbarat amaçlı da kullanılabilir.

*Truva atı* yerleştirilen cihazların geleneksel anlamda kullanılan anti virüs programları ile tespit edilmesi zor bir durumdur. Yapılan çalışmalar analitik boyutta yetersiz görünmektedir. *Truva atları* denetim ve gözetime oldukça elverişli bir sistem olarak değerlendirilebilir. Bu sistem kişilerin en mahrem alanlarına dahi müdahale edebildiği için gözetimin yanında büyük bir endişe ve güvenlik zafiyeti oluşturmaktadır.

Uluslararası yazılım şirketi olan *Symantec*'in 2004 yılında yapmış olduğu İnternet Güvenlik Tehditleri Raporu'na göre cihazlara yönelik saldırılarda artış yaşandığına dikkat çekmektedir (URL-18, 2024). Rapor 1 Temmuz – 31 Aralık tarihleri arasındaki altı aylık dönemi kapsamaktadır. Raporda tespit edilen en tehlikeli zararlı elli kodun %54'ünü gizli bilgilere yönelik tehditler oluşturduğu belirtilmiştir. Bundan önceki raporda bu oran %44 olarak açıklanmıştı. Raporda konu edilen elli zararlı kodun

neredeyse %33'ünün truva atlarından oluştuğu belirtilmiştir. Aynı şirketin 2018 İnternet Güvenlik Tehditleri Raporu'na göre ise cihazlara yapılan saldırıların %600 oranında arttığı belirtilmektedir (URL-11, 2024). Anlaşıldığı kadarıyla, *truva atlarının* sayısı, çeşitleri ve tehlike seviyelerinin her geçen gün arttığı söylenebilir. Söz konusu durum, gözetimin ne kadar hızla ve büyük boyutlarda geliştiğini göstermesi açısından ilgi çekicidir.

### 3.2.2.2 Promis

*Promis*, bir gözetleme programıdır. Bu programda elektronik gözetimin getirdiği denetim mekanizmalarını sağlamaktadır. Bu program ile birbirleri arasında bağlantı olan verilerin değerlendirmesi yapılarak kişilere ulaşım sağlanmaktadır. *Promis*'in işlevselliği şu şekildedir; program bilgisayar eşleştirmeleri ile elde ettiği bilgileri kayıtlama yaparak ortaya yeni bir durum çıkarıp kendini göstermektedir. *Promis* bu tekniği kullanarak düşman veya hedefteki kişi hakkında bilgileri toplamaktadır. Bu kısımda farklı veri tabanlarındaki bilgiler önemlidir.

Bu program ile elektrik, su, doğalgaz, telefon operatörleri, seyahat kuruluşları ve bankalar gibi kurumların bilgisayar ağlarına ulaşım sağlanmaktadır. Hedefteki kişilerin bu kurumlardan kullandıkları hizmetler; gözetim altına alınmaktadır. Bu yöntemle kişiler bulundukları alanlarda internet ağını kullanmasalar dahi; gözetimle karşı karşıya kalabilirler. Örneğin, kişinin evinde yaptığı telefonla görüşmelerinin artması ya da elektrik ve su tüketimindeki artış, evde ikamet eden kişi sayısının arttığının da bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır. *Promis*, hedefteki kişilerin elektrik ve su kullanımındaki düşüşü de onların “başka bir yerde olmaları” şeklinde yorumlayabilir. İki olasılık arasında korelasyon oluşturan *Promis*, evde kalanların bilgisine ulaşır ve onlarla alakalı dokümanları toplar (Dolgun, 2005: 137). Banka hesaplarını veya kredi kartlarını da incelemeye alır. Yapılan bu yargılar “insansı” sonuçlar ortaya koymakla beraber başarı oranı da yüksektir.

Burada karşılaşılabilecek muhtemel problemlerden birisi de, masum insanların da yanlışlıkla kurban seçilme olasılığıdır. Bu problem bir örnek üzerinden daha net bir şekilde ortaya konulabilir. Söz gelimi, *Promis* siyasi iktidara karşı ya da kamu

güvenliğini tehdit eden bir eyleme karışan kişilerin belirlenmesi amacıyla kullanılmış olsun. Bu anlamda yürüyüşler/protesto eylemleri veya yıkıcı örgütlere üyelik gibi nitelikler veri alınarak tarama yapılarak bu niteliklere sahip olan kişilerin hepsi belirlenmiş olur. Bu kişilerin doğru veya değil, devlet düşmanı olduğu kanısına varır. Ancak programın muhakeme gücü bir insaninkine benzemediği için tehdit algısı oluşturan kişilerden bazılarının yalnızca entelektüel eylemler açısından eylemlere destek vermiş olduğu ya da barışçıl eylemler sergilemiş oldukları ihtimalleri, değerlendirmeye alınan ya da ulaşılan sonucu değiştirmez. Böylelikle hiçbir yıkıcı faaliyeti olmayanlar bile potansiyel “suçlu” kategorisinde değerlendirilebilir (Dolgun, 2005: 137). *Promis*, İsrail gibi güvenlikçi politikaları radikal şekilde uygulayan ülkeler tarafından da çokça kullanılmaktadır. Bu bağlamda *Promis* ile yukarıda belirtilen farklı ortamlardaki kayıtlardan yola çıkarak, İsrail’e karşı terör eylemi düzenleme ihtimali olan kişilerin aynı evde kaldıkları tespit edilip; eylemi önleme yoluna gidilebileceği söylenebilir (Dolgun, 2004: 58).

*Promis*, Amerika ve İsrail ortaklığıyla birçok ülkeye pazarlanmıştır. Türkiye, Irak, İran, Suudi Arabistan, Libya, Pakistan, Ürdün gibi ülkelere Ortadoğu’da dengelerin sağlanması amaçlı; Japonya, Almanya ve Rusya gibi dünya lideri olma yolunda ilerleyen ülkelerin gelişimlerine katkı amaçlı ve yine korsan yatırım yapan Güney Kore ve Singapur gibi ülkelere de teknoloji yatırımı amaçlı olarak *Promis* satışı yapılmıştır (Dolgun, 2005: 139).

*Promis* söz konusu olduğunda gözden kaçırılmaması gereken en önemli nokta, enformasyon teknolojilerinin iktidarlara sunduğu hizmetlerin büyüklüğüdür. Amerika, *Promis*’i, dünyaya pazarlarken bunun yanında büyük bir istihbarat ve haberleşme ağının da ülkesine hizmet edeceğinin planlarını kurabilmektedir.

### **3.2.2.3 Echelon**

Gelişen teknoloji ile birlikte enformatik gözetimin en gelişmiş ayağını oluşturan ayrıca mahremiyet ve kişisel özgürlük alanlarını tamamen ortadan kaldırmaya yönelik ve *Promis*’den daha ileri bir seviye olan *Echelon* sistemi devreye sokulmuştur. *Echelon*,

*Promis*'in çok daha gelişmiş bir versiyonudur. Sinyaller ile sağlanan istihbarat faaliyetlerine, görüntü kayıtlarının da eklenerek yapıldığı bir istihbarat sistemidir.

Bu sistem “dünyayı saran örümcek ağı” olarak nitelendirilen bir sürüklenme ağı olma özelliğini taşımaktadır. *Echelon*, uydulardan gerçekleştirilen tele-haberleşmelerin küresel gözetleme projesidir (Kesim Güven, 2007: 101). *Echelon* sisteminin kökeni, İkinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan; Nazi Almanya'sına karşı ittifak yapan İngiltere ve ABD'nin koalisyonuna kadar uzanmaktadır. Bu dönemde *Echelon*'un “*Enigma*” şifrelerini çözmek için kullanıldığı bilinmektedir (Dolgun, 2005: 140).

*Echelon*, dünya üzerinde beş temel uydulla kullanılmaktadır. Bu uyduların da yeryüzünde ana üs olarak kullandıkları istasyonlar bulunmaktadır. Bu nedenle uydular vasıtasıyla *Echelon*'un dinleyemediği veya izleyemediği pek bir alan yok gibidir. Ayrıca beş ayrı bölge olan; Avrupa, Asya, Amerika, Afrika ve Antarktika'da veri toplamaktadır (Kesim Güven, 2007: 101).

*Echelon*, 1980'li yıllardan bu yana faks, telefon, bilgisayar ve internet ortamlarında yazışmaları ve konuşmaları uydu haberleşmeleri sayesinde yakından izlemektedir. *Echelon* veri kriterleri ile işlev görmektedir. Yani uyduya yüklenen anahtar kelimeler içerisinden önemli verileri, önemsizlerden ayırma işini yapmaktadır. NSA tarafından oluşturulan hedef listeler *Echelon* sistemine yüklenir, *Echelon* anahtar nitelikte seçilen listelerden farklı dillerde olanları NSA'nın dil uzmanları aracılığıyla çevirisini yaparak yorumlanması için analizciler önüne koymaktadır (Kesim Güven, 2007: 102). Bu sistem tarama ve kayıtlamanın yanında haberleşme sağlanan noktaların koordinatlarını da belirlemektedir. *Echelon* sistemi ile birlikte hem haberleşme içeriklerine hem de bu yerlerin adreslerine ulaşılmış olunmaktadır.

Bu duruma verilecek en güzel örnek terör örgütü PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalandığı operasyondur (Dolgun, 2005: 141). Terör örgütü lideri Öcalan'ın veri bankasındaki sesi, *Echelon*'un uyduları ile sürüklenme ağı içine yüklenmiş ve örgüt liderinin telefon ile konuşması beklenmiştir. Telefon konuşmaları analiz edilirken ayrıca bulunduğu yerin koordinatları da bu sayede belirlenmiştir. Amerika destekli bir operasyonla Öcalan, Kenya'da yakalanarak Türkiye'ye getirilmiştir. Görüldüğü gibi

*Echelon*, tehdit olarak gördüğü kişileri gözetim altına almakta bu kişiler üzerine odaklanarak yakalanmalarını sağlamaktadır.

Enformasyon teknolojileri gözetleme işini yaparken bu teknolojiyi kullanan iktidarlara da büyük bir gözetim tekeli sağlamış olmaktadır. Bu bağlamda sıradan insanların bile günlük yaşamları gözetim altına alınarak, gözetim olgusunun toplumda oldukça yaygınlaştığı açıkça görülmektedir. Yalnız bu gelişmeler ülkeler arasında güçler savaşına da yol açmaktadır. Amerika menşeli *Echelon* sistemine karşı, kendi çıkarları doğrultusunda hareket edecek yeni sistemler diğer ülkelerin üretim planlarına girmektedir (Dolgun, 2005: 143). Amerika’da üretilen *Echelon*’a karşı Avrupa Birliği ülkelerinin alternatif olarak yeni bir sistem geliştirme çabaları bulunmaktadır.

### 3.3 Postmodern Gözetim Kavramları

1980’li yıllar değişen ve gelişen teknoloji ile birlikte gözetim faaliyetlerinin işlevi, tüketicilerin ihtiyaçlarının belirlendiği ve tüketicilerin günlük hayatlarını çok daha kolaylaştıran ve pratikleştiren bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Elektronik gözetime geçişle kapsamlı bir alana yayılan gözetim olgusu, her geçen gün artmakta ve yeni versiyonları ile bireylerin yaşamlarını kontrol altına almaktadır (M. Yıldız, 2021: 73).

Bu bağlamda yukarıda çalışmanın tarihsel literatüründe değinildiği üzere David Lyon (2013)’un gözetim tekniklerini üç döneme ayırarak incelemeye çalıştığı tekrar hatırlatılabilir. Lyon’a göre bu dönemler arasında herhangi bir çakışma veya kapalı geçici mekânlar olamayacağı için modern öncesi, modern ve postmodern dönemlerdeki gözetim tekniklerinin saptanması gereklidir. Lyon’a göre bu dönemler birbirinin yerini alamaz. Bu nedenle gözetim ilişkileri bakımından dönemler arasında ayırım yapılması gerektiğini ifade eder. Bu dönemlerden birincisi “modern öncesi” olarak adlandırılmaktadır. Lyon, bu dönem gözetim ilişkilerinin doğrudanlığına, yüz yüze olmasına vurgu yapar. Örneğin, bir iş yerinde ustabaşının işçilerini gözetlemesi, yüz yüze ve doğrudan bir gözetimdir. Bu kapsamda zaman ve mekân ön plandadır. Yani gözetimin yapılmasında belli bir zaman ve mekân sınırı konulmuştur. İkinci dönem “modern dönem” olarak ifade edilmektedir. Bu dönemde gözetim ilişkileri

daha karmaşık ve kapsayıcı bir yapıya sahiptir. Lyon, modern dönemin bireyleri aynı ve tek örnek içinde bulunmaya özendirdiğine dikkat çekmektedir. Üçüncü ve son dönem ise “postmodern dönem” olarak isimlendirilmektedir. Lyon, bu dönemin dijital araçlarla sağlanan davranışsal ilişkilerinin olduğunu ifade etmektedir. Bu dönem geleceğe yönelimli olmasının yanında, mikro (beden) ve makro (dünya) odaklıdır. Bu nedenle postmodern dönem, modern döneme göre ayrımcı olma eğilimindedir.

David Lyon’un açıklamalarına göre gözetim olgusu belirli zaman dilimlerine ayrılmıştır. Bu zaman dilimleri arasında belirgin ayrılıklar tam olarak gözlenememektedir (M. Yıldız, 2021: 74). Bunun sebebi ise bu dönemlerin yapay olarak belirlenmiş olmasından ve zaman zaman da birbirleriyle çakışmasından kaynaklıdır. Bauman da postmodern dönemi açıklarken farklı kavramları kullanmaktadır. Bauman’a göre geç modernlik, modernlik sonrası, ikinci modernlik, postmodernlik ve akışkan modernlik aynı durumlara işaret etmektedir (Bauman, 2013: 34).

Gözetim olgusunun değişime uğramasında enformatik teknolojilerin gelişimi büyük rol oynamaktadır. Geçmişteki klasik gözetim tekniklerinin işlevselliği azalmış ve dönüşüme uğramıştır. Erken modern dönem gözetim anlayışlarını aksine, iktidarların toplumlar üzerinde kurduğu gözetim mekanizması yerini gelişen teknolojiyle birlikte gözetleyen ile gözetlenen arasındaki rol değişikliğine bırakmıştır. Böylelikle klasik gözetimde rastlanılan azınlığın çoğunluğu gözetlediği yöntem, çoğunluğun azınlığı gözetlediği yönteme doğru evrilmiştir. Akışkanlaşan gözetim ile birlikte insanlar bütün alanlarda kesintisiz bir şekilde gözetlenmektedir ve insanların gözetimden kaçabilecekleri herhangi bir alan da yoktur (Bauman ve Lyon, 2020: 33). Sosyal medya ve hayatı kolaylaştıran elektronik aletler ile ünlüler, bürokratlar, siyasiler, sosyal medya fenomenleri gibi kısaca ekran önünde görünen yüzler çoğunluk tarafından takip edilen (ya da denetlenen) grup haline gelmiştir.

Gözetim, gündelik hayatın içinde rutin bir duruma dönüşmüştür. Böylelikle toplumları disipline etme süreci de geçmişe göre daha gerçekleştirilebilir bir hâl almıştır (Kalaman, 2016: 64). Ayrıca insanların günlük yaşamdaki eylem ve etkinlikleri de giderek dijitalleşmiştir. Öyle ki toplumda şikâyet konusu olan olaylar arasında,

toplumdaki dijital vasıtaların yeterince yaygın olmadığı ve hâlihazırdaki ihtiyaca artık cevap vermediği doğrultusunda memnuniyetsizlerden artış göstermektedir. Örneğin, banka şubelerine gitmeden işlemlerini halletmek isteyen müşteriler, telefonlarında ve bilgisayarlarında yeterince ve verimli çalışmayan uygulamalardan dert yanabilmektedirler. Bu doğrultuda bireylerin dijital işlemlerin yetersiz olduğu ve daha fazla yaygınlaşması gerektiği konusunda talepleri gündeme gelmektedir. Bununla birlikte arızalanan dijital aletlerin olmaması bireyler açısından felaket olarak değerlendirilmektedir (Çimen ve Alanka, 2023: 55).

Yaşam rutinlerinin hızlı ve pratik yollarla yürütülmesi karşılığında bireyler, gözetimin başka bir yüzü olan mahremiyet ihlallerini görmezden gelebilmektedirler. Geçmişte yaşanan zorunlu gözetim pratiği yerini gönüllü ve açık bir gözetim algısına bırakmıştır. Bu nedenle geçmişte gözetim olgusuyla alakalı olarak kullanılan “*Panoptikon* gözetim” yerine, günümüzde giderek daha çok “gözetim toplumu” kavramı kullanılmaya başlanmıştır (M. Yıldız, 2021: 73). Gözetim toplumu kavramıyla birlikte gözetim pratiklerinin farklı versiyonlarını açıklayabilmek adına, kuramcılar tarafından *Süperpanoptikon*, *Sinoptikon* ve *Omnipoptikon* gibi yeni kavramlar ortaya atılmıştır. *Panoptikon*’un mekânsal katılığının yerine ikame edilen gözetim pratiğinin, bilişim araçları ile çevrim içi bir bağlama oturtulmaya çalışılması; Mark Poster’a göre *Süperpanoptikon*, Thomas Mathiesen’e göre *Sinoptikon*, Emanuel Dimas de Melo Pimenta’ya göre *Omnipoptikon* kavramıyla açıklanmaktadır (Dirik, 2022: 65).

### 3.3.1 Panoptikon’dan Süperpanoptikon’a

Gözetime yönelik çalışmalar literatüre Bentham ve Foucault’un temelini attığı *Panoptikon* kavramı ile girmiştir. Mark Poster’e göre *Süperpanoptikon*, *Panoptikon*’un dijitalleşmiş ve veri toplama görevini üstlenmiş halidir (Bauman, 2012: 55). Mark Poster, 1990 yılında yaptığı “The Mode of Information: Post-Structuralism and Social Contexts” isimli çalışmasında gözetim uygulamalarındaki gelişimi açıklamak için *Süperpanoptikon* kavramsallaştırmasına başvurmuştur (Eşitti, 2013: 75).

Poster, enformasyon teknolojileri ile gelişen çağdaş gözetim prensiplerinin Bentham'ın *panoptik* hapishanesinin dışına çıktığını ve Foucault'un *panoptik* yaklaşımını enformasyon teknolojileri bağlamında yeniden ele alarak, gözetim pratiğini yeniden tartışmaya açmıştır. Poster'e göre günün iletişim devreleri ve veri tabanları *Süperpanoptikon* gibi yeni bir kuramsal açıklamayı zorunlu kılmaktadır. Poster'e göre *Süperpanoptikon*, "öyle bir kurumdur ki duvarsız, penceresiz, gözetleme kulesiz bir gözetim yeridir." (Kesim Güven, 2007: 92).

Günümüz dünyasında insanlar; enformasyon teknolojileri aracılığıyla yani internet, bilgisayar, akıllı telefon veya hayatı kolaylaştıran ev aletleri ile birlikte devamlı olarak her yerde gözetime maruz kalmaktadır. İnsanlar; okul, ev, işyeri, alışveriş merkezleri, restoran vb. fark etmeksizin gözetim ile karşı karşıya kalmaktadır. Poster'in de çalışmalarında belirtmek istediği gözetim olgusu, kişilerin kendi rızaları ile en mahrem alanlarına kadar işleyen bir mekanizma halini almış durumdadır.

*Süperpanoptikon*'un temel unsurunu internet oluşturmaktadır (M. Yıldız, 2021: 81). İnternet ortamında aktif olarak yer alan hiçbir bireyin tüm bireylerin gözetim olgusundan kaçmak gibi bir ihtimali yoktur. Sosyal medya platformlarında görünür olmak için bireyler, her geçen gün biraz daha gözetime maruz kalmaktadır. Aslında bireyler görünür olmakla birlikte kendi var oluşlarını anlamlı kılma çabasına yalnızca sosyal medya ile ulaşabilecekleri inancındadırlar. Sosyal ağlarda çevrim içi olmak, bireyler açısından dijital bir kimlik inşası oluşturmaktadır. Sosyal ağlardan uzak kalan bireyler kendilerini diğer bireylerden dışlanmış olarak hissetmektedir. Benliklerinde yıkıma yol açabilecek bu hissi yaşamamak adına kendileri ve çevreleri ile ilgili mahrem bilgi ve görüntüleri bile diğer ağ kullanıcıları ile paylaşabilmektedirler. Öte yandan günlük hayatta gözetlendiğinin farkında olmayan birey; parmak izini, ev adresini, telefon numarasını veya kimlik bilgilerini masumane rahat bir şekilde dijital veri deposuna yüklemektedir (Kalaman, 2016: 67).

*Süperpanoptikon* ile birlikte gözetleme ilişkisinin zaman ve mekân konusunda belirsizliği gündeme gelmektedir. Bireyler her an ve her yerde birileri tarafından gözetime açık hale gelebilmektedir. Aslında bireyler başkaları tarafından gözetlenebilir olduklarından emin olmamakla birlikte, çevrim içi olabilmek adına tüm

mahremlerini ifşa etme yoluna gitmektedirler. Öte yandan gözetimin öznesi haline gelen bu bireyler, kendileri hakkında verdikleri bilgilerin muhtemel akıbeti konusunda ise tam bir bilgiye sahip değildir. Verilerin kimlerin eline geçtiği, nerede toplandıkları ve bu veri niteliğindeki bilgilerin ne amaçlarla kullanılacağı tam bir muammadır. Hâlbuki geçmişte *Panoptikon* ile gözetlenen bireyler belirli bir mekâna sabitlenme yoluyla hapsedilerek veya kapatılarak denetim altında tutulurken; *Süperpanoptikon*'da ise bireylerin bir yere kapatılması anlayışından ziyade, bulundukları yer ve zamanlarda gözetim altında tutuldukları bir sistem oluşmuş durumdadır.

*Süperpanoptikon* sonucunda, bireyler özgürlük yansıması ile enformasyon teknolojileri tarafından biçimlendirilen veri öznelerine dönüşmüştür (Gücüyener, 2011: 59-60). *Panoptikon*'un özneleri kapatarak yaptığı gözetim işini *Süperpanoptikon*, çevrimiçi ağları kullanarak gerçekleştirmektedir. *Süperpanoptikon* insanları zorlama yoluyla sosyal ağlara katılmaya mecbur bırakmamaktadır. Bireyler özel alanlarındaki mahrem bilgileri paylaşırken bunu kendi rızaları ile gerçekleştirirken, özgürlük yansımasını ise tam bu noktada yaşamaktadır. Bireylerin mahrem bilgilerini paylaşırken rıza göstermeleri, bireyler için özgür bir davranışın yansımalarla dolu tezahürünü oluşturmaktadır.

### 3.3.2 Sinoptikon

Gözetim olgusu, tarihsel süreç içinde değişim ve dönüşüme uğramıştır. Sanayi devrimi, kapitalizm ve modernite toplumların değişime uğradığı tarihsel dönemlerdir. Bu kapsamda gözetim olgusunun da zaman içinde çeşitli değişim ve dönüşümlere maruz kaldığı söylenebilir. Toplumlar tarihsel süreç içinde geleneksel devlet yapılanmasından, modern ulus-devlet yapılanması sürecine geçiş yapmıştır. Kapitalizmin de etkin olduğu bu yeni yapı, enformasyon teknolojilerinin ortaya çıkmasına ve giderek gelişmesine sebep olmaktadır. Bu gelişmelerle birlikte gözetim kavramı kolay, ekonomik ve daha sistematik bir hâl almaktadır. Modern toplumların yaşamında enformasyon teknolojileri sayesinde bireylerin gündelik hayatları da dâhil olmak üzere tüm yaşam alanlarında gözetim mekanizmaları tarafından müdahaleler gerçekleştirilmektedir.

Batılı akademisyenler tarafından yeni teknolojik gelişmelerle birlikte gözetim olgusunu tekrar gözden geçirme fikri gündeme gelmiştir. Profesör Thomas Mathiesen de 1997’de yazdığı “The Viewer Society; Michel Foucault’s Panopticon Revisited” adlı makalesinde gözetim pratiklerine ciddi kuramsal katkılar sunmuştur (Eşitti, 2013: 77). Thomas Mathiesen’e göre güncel gelişmeler ışığında Foucault’un *panoptik* gözetim anlayışının tekrar gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır (Mathiesen, 1997: 215). *Panoptik* gözetimde, gözetleme kulesinde bulunan ve gözetleme işini gerçekleştiren seçilmiş azınlık, bir yandan çoğunluğu bir gözetim nesnesi haline getirirken; denetim altında tutulan çoğunluk ise gözetlendiklerinin farkında olarak davranışlarını sergilemektedirler. Bu sebeple gözetlenenlerin davranışları, düzenli bir denetimin sonucunda disipline edilmiş bir formda bulunmaktadır.

Mathiesen, bu kapsamda *Panoptikon* teriminin çağımız gözetim sistemlerini açıklamada yetersiz kaldığını iddia ederek, Yunancada, “aynı anda/eş zamanlı” anlamına gelen “syn” ve görme anlamına gelen “optic” kelimelerini birleştirerek Synoptic (Sinoptik) kelimesini türetmiştir (Mathiesen, 1997: 6). Panoptik gözetimin “yerel” niteliğine karşılık, Mathiesen’in ortaya koyduğu *sinoptik* gözetim pratikleri ise “küresel” özelliklere sahiptir. Şöyle ki *panoptik* hapishaneler inşa edilirken bu belirli bir çevrede gerçekleştirilmiş ve etki alanları ise *Panoptikon* içinde kalan öznelere kapatılarak kapsanması ile sınırlı tutulmuştur. Tekrar ifade edilmesi gerekirse, *Panoptikon* bu anlamıyla yerel ve çevrelenmiş bir oluşumdur. *Panoptikon*’un yerel ve mekânsal düzene sabitlemesi, denetlenecek kişi sayısının sınırlı sayıda olması ile son derece bağlantılıdır. Hâlbuki artan dünya nüfusuyla birlikte *panoptik* gözetime ve kapatılma pratiklerine benzer şekilde tüm dünya çevresinde duvarlar örmek ve bu yolla bir kapatım gerçekleştirmek olanaksızdır.

Mathiesen’e göre (1997) Foucault, “kitle medyasının, özellikle günümüzde yüz milyonlarca insanı aynı anda bir araya getirebilme özelliği olan televizyonun, azınlığı izleme ve ona hayran bıraktırma konusundaki büyük gücünü görmezden gelmiştir”. Dolayısıyla artık çoğunluğun ayrıcalıklı ve göz önündeki bir azınlığı denetim ve kontrol altına aldığı yeni bir süreç olan *Sinoptikon*, yükselen bir değer halini almıştır.

*Sinoptikon*, sabit bir alana ihtiyaç duymaz, gözetim altında tuttuğu kişi sayısını sınırlı tutmaz. Ayrıca dünyadaki tüm medya platformlarında, gözetlenecek kişiler gözetime açık konumdadır. Örneğin bir ABD başkanının gerçekleştirdiği eylemler anlık olarak tüm dünya tarafından izlenebilir durumdadır. İzleyici özne (çoğunluk), ekrana çıkmak ve bazı mesajları verebilmek için seçilen azınlığı izler ve kendisine aktarılan söylemler, davranış biçimleri, mesajlar perspektifinde kendini biçimlendirir. Dolayısıyla alıcıların mesajların sunulmasında doğrudan bir katkısı olmamakla birlikte; sadece kendilerine sunulanları aldığı söylenebilir (Kalaman, 2016: 66).

*Sinoptik* gözetim anlayışı, çoğunluğun azınlığı kontrol ve denetim altında tuttuğu ve bu azınlığı oluşturan kesimin de davranışlarını veya söylemlerini çoğunluğun tasarruf ve beklentileriyle şekillendirdiği bir sistemdir. Çoğunluğu oluşturan kesim, azınlığa karşı “uyma” davranışı gösterdiği için *Sinoptikon* etkili bir şekilde gözetim biçimi olarak uygulanmaktadır. *Sinoptikon*, medya araçları radyo ve televizyondan oluşmaktadır (M. Yıldız, 2021: 80). Kısaca, iletişim literatüründe “kitle iletişim medyası” olarak nitelendirilen araçlar *sinoptik* modelin temel unsurları arasında yerini almaktadır (Kalaman, 2016: 66). Buradaki medya araçları *Sinoptikon*’un temel unsurları olarak kabul edilmektedir. *Sinoptikon*’un odak noktası seyir toplumu oluşturmaktır.

Zygmunt Bauman, *Panoptikon*’dan *Sinoptikon*’a geçişi şu sözlerle anlatır (Bauman, 2000: 81);

*Panoptikon*, özel olana açılmış yıpratma savaşına, özel olanı kamusal olan içinde çözündürmeye ya da en azından özel olanın kamusal olarak kabul edilebilir bir biçime sokulmaya direnen bütün parçacıklarını hasıraltı etme çabasına karşılık geliyorduydu *Sinoptikon* da kamusal olanın yok oluş edimini, kamusal olanın özel olan tarafından işgal edilmesini, fethedilmesini, istila edilmesini ve parça parça ama amansızca sömürgeleştirilmesini yansıtır. Özelle kamusalı birbirinden ayıran/birbirine bağlayan sınır hattına uygulanan baskılar tersine çevrilmiştir.

Görüldüğü gibi Bauman’a göre görünür olmanın sonucu; özel alanın kamusal alana taşınmasıdır. Günümüze bakıldığında bu durum televizyon, radyo veya sosyal medya platformlarıyla sağlanmaktadır. Ekranlardaki azınlığın çoğunluk tarafından izlenimine sunulması *sinoptik* gözetimin en belirgin özelliğidir. *Sinoptik* gözetimin yaygınlaşması siyasal alanda hükümetleri de daha fazla hesap verme yükümlülüğü altına sokmakta ve onları daha şeffaf politikalar izlemeye zorlamaktadır (M. Yıldız, 2021: 81). Netice

itibariyle çoğunluğun gözleri önünde kontrol ve denetim altında tutulmaya zorlanan sadece ayrıcalıklı bir grup azınlığın değil; aynı zamanda hükümetlerin yaptıkları eylemlerin de televizyon, radyo veya sosyal medya aracılığı ile gözetime açık konumda olduğu ifade edilmelidir. Bu bağlamda iktidarlar *sinoptik* gözetim nedeniyle yürüttükleri işlemlerde hesap verilebilir ve şeffaf çerçevede iş görmeye zorlanabilir.

### 3.3.3 Omniptikon

Emanuel Dimas de Melo Pimenta 2008 yılında yayımladığı “The Low Power Society” başlıklı kitabında, gözetimle ilgili kontrol ve denetim konuları üzerine çarpıcı tespitlerde bulunmuştur (Eşitti, 2013: 89). Pimenta, özellikle Bentham, Foucault ve Mathiesen’in gözetimle ilgili yaklaşımlarını da ele alarak modern ve akışkan modern döneme özgü yeni bir gözetim anlayışı ortaya koymaya çalışmıştır. Pimenta’nın bu çerçevede önerdiği yeni kavramın adı ise *Omnipitikon*’dur. İngilizce’de “her yerde bulunan” anlamına gelen “omnipresence” ve “gözetlemek, gözetim” anlamına gelen “opticon” kelimelerinin birleşiminden oluşan *Omnipitikon* kavramı, “herkesin birbirini her yerde gözetlediği” anlamında kullanılmaktadır. Pimenta *Omnipitikon*’u, “*Panoptikon* ile *Sinoptikon* etkisinin birleşmesi ve işbirliğiyle ve aynı zamanda, herkesin herkes tarafından kontrol edildiği bir sistemde izlemenin belli bir çerçeveye eklemlendiği” durumu ifade etmek için geliştirdiğini belirtmektedir (Pimenta, 2010: 272).

Postmodern dönemin özelliğini yansıtan *Omnipitikon* kavramı, erken modern dönemdeki azınlığın çoğunluğu gözetlediği *Panoptikon* kavramından ve geç modern dönemlerde çoğunluğun azınlığı gözetlediği *Sinoptikon* kavramından farklı özelliklere sahiptir. Buna göre çağdaş toplum sadece ayrıcalıklı kişilerin değil, sıradan insanların da birbirlerini gözetlediği; herkesin gözetimin hem öznesi hem de nesnesi olarak rol aldığı bir gözetim sistemine işaret etmektedir (Pimenta, 2010: 287). *Omnipitik* gözetim anlayışında bireyler hem gözetleyen hem de gözetlenen konumundadır. Bireyler yalnız devlet veya özel şirketler gibi kurumsal yapıların gözetiminde değil; aynı zamanda diğer bireylerin de gözetimine maruz kalmaktadır. Bireylerin hem gözetleyen hem de gözetlenen konumunda olmasının en büyük sebebi internet ve enformasyon teknolojileridir. Kolay ulaşılabilirlik sağladığı ve hayatı kolaylaştırdığı için kullanılan

tüm yeni teknolojiler ile *omniptik* gözetim sistemi yaşamın bizzat kendisi haline gelmiştir (M. Yıldız, 2021: 82).

*Omniptik* gözetimde, *sinoptik* gözetimde olduğu gibi gönüllülük esas olandır. Gözetim altındaki özneler, uygulanan gözetime karşı direnç göstermezler. Hatta sosyal ağlara katılım sağlamak ve kendileri ile ilgili bilgileri paylaşmak için oldukça istekli konumdadırlar. Böylece insanlara ait verilerin; istihbarat, güvenlik, pazarlama veya herhangi bir spesifik gözetleme faaliyetinde bulunulması kaçınılmazdır (Dirik, 2022: 70). Verilerin paylaşımı sosyal ağlarda ücretsiz yapılmaktadır. Veri gözetiminde, çevrimiçi *Google*, *Facebook*, *Instagram* gibi uygulamalar üzerinden ücretsiz hizmet sunumu gerçekleştirildiği için bireyler adreslerini, konumları ve kendileriyle ilgili özel bilgileri de bu ağlar yoluyla paylaşımına açmaktadır.

Günümüzde artık kişisel veriler hakkında Bentham'ın denetleyicisinin –gözetleme kulelerinin- hayal dahi edemeyeceği çok daha fazla şey bilinmektedir. Tüm dünyada büyük bir çoğunluk tarafından kullanılan internet, bu dönemin medyasıdır. İnternet, insanların tarih boyu hiç olmadıkları kadar gözetim altında tutulmalarına ve kendilerinin de hiç olmadıkları kadar yoğun gözetleme yapabilmelerine imkân tanımaktadır. *Omniptikon* kavramıyla da ifade edilmeye çalışılan bu durum, herkesin birbirini her yerde ve her an gözetleyebilme ve en mahrem alanlarına bile girebilme sürecini betimlemek için kullanılmaktadır. Patron işçisini, işçi diğer işçileri, anne bakıcıyı ve çocuğunu, iktidar halkı, halk iktidarı, arkadaş arkadaş, Uzak Doğu'da yaşayan Avrupalıyı, seçmen siyasetçiyi, siyasetçi seçmeni gibi birçok örnek verilebilecek alanda, başta internet olmak üzere çeşitli gözetim teknikleri sayesinde herkesin herkesi zahmetsiz bir şekilde izleyip kontrol edebildiği açıkça görülmektedir (Kalaman, 2016: 68).

İnsanlar çağımızda maruz kaldıkları gözetimi kanıksamış durumdadır. İnternet üzerinden paylaşmış oldukları verilerin ne ölçüde kayıt altında tutulduğunun ve kimler tarafından ne kadar bilindiğinin net bir şekilde farkında değillerdir. Bireylerde zamanla artan kayıtsızlık, mahrem bilgilerin başkaları tarafından bilinmesinin umursanmadığı bir toplumsal algı yaratmıştır. Bu yolla insanlar, giderek gözetim kültürünün değersiz bir nesnesi haline dönüşmektedir. Son bölümde üzerinde durulacak olan sosyal ağlar

ile gözetim pratiğinin yürütülmesi de bu durumun bir yansımasıdır. İletişim ve sosyalleşmede geleneksel yöntemlerin geride bırakıldığı bir dönemi ifade eden “yeni medya” dönemi sosyal ağların kullanıldığı zamana işaret etmektedir (Kalaman, 2017: 4). İnsanların kendilerini daha sosyal olarak ifade ettiği bu dönem sanal yollar ile sağlanmasından dolayı bireyselleşmenin artış gösterdiği ve gözetim pratiğinin yüksek seviyelere ulaştığı bir dönemi ifade etmektedir.



#### 4. SOSYAL AĞLAR VE MAHREMİYET SORUNU

Gözetim, kişisel verilerin elde edilmesine ve biriktirilmesine bağlı olarak istenilen bilgi doğrultusunda bireylere ait anıların, özelliklerin, düşünce yapılarının analiz edilmesi ve toplanan veriler aracılığıyla kişilerin denetim altında tutulmasını sağlayan, ayrıca kontrolü oluşturan bir kavramdır (Gökaliler ve Saatcıoğlu, 2020: 140).

Modern çağ ile birlikte akla ve bilime olan hâkimiyet artmaktadır. Bilgiye erişim giderek kolaylaşmış ve buna paralel olarak da gözetim pratiklerinin yaygın olarak kullanımı söz konusudur. 19. yüzyıldan itibaren özellikle teknolojinin gelişimiyle birlikte, gözetim kavramı gündelik yaşamın her alanına yayılmıştır. Ancak denetim ve gözetimin en yoğun hale gelişi 2000’li yılların başında internette Web 2.0 dönemine geçilmesinden itibaren başlamıştır (Bulduklu ve Şeker, 2020: 247). Bu dönemde internet kullanıcıları, paylaşımlarda bulunabilir hale gelmiş ve iletişiminin pozitif anlamda arttığının farkındalığına varmışlardır. Bu doğrultuda da ortaya çıkan “sosyal ağ” kavramı arkadaşlık, özgürlük, popülerlik, sosyalleşme gibi pek çok kavrama yeni anlamlar kazandırmıştır (Eldeniz ve Sepetçi, 2017: 225).

Sosyal ağların kullanıcılara sağladığı avantaj nedeniyle birçok yeni uygulama oluşturulmuştur. Bu uygulamalar bilgiye rahatlıkla erişilebilen ve bilginin rahatlıkla paylaşılabilirdiği *Facebook*, *X (Twitter)*, *YouTube*, *WhatsApp* ve *Instagram* gibi küresel ölçekte milyonlarca kullanıcısı olan uygulamalardır. Öte yandan bu uygulamaların en önemli zararlarından bir tanesi de gözetimin oluşturmuş olduğu mahremiyet sorunu, çevrim içi gizlilik ve güvenliğin ihlalidir.

Mahremiyet, Türk Dil Kurumunda “gizlilik” şeklinde (URL-3, 2024), sosyal bilimlerde ise bireylerin kendi bilgilerini kontrol etme ve rızaya bağlı bilgilerini paylaşma yetkisi olarak tanımlanmıştır (Düzgüner, 2022: 20). Sosyal medya kullanıcılarının çevrim içi faaliyetleri, beğenileri, paylaşımları sürekli olarak izlenmekte ve kaydedilmektedir. Bu izlenme ve kayıtlarla “veri havuzları” oluşmaktadır. Oluşan veri havuzları, yapılan her faaliyetle birlikte genişlemekte ve bireyler hakkında yeni bilgilere ulaşılmaktadır. Bu veri havuzları, mahremiyet sorunun büyük bir göstergesidir (Gökaliler ve Saatcıoğlu, 2020: 138).

Çevrim içi ağlar, kullanıcıların mekân algısını ortadan kaldırmaktadır. Bu durum kullanıcıların bir paylaşım yaptığında sadece yakın çevresi değil, tanımadıkları kişilerin de o paylaşımdan haberdar olmasına olanak tanımaktadır. Paylaşılan fotoğraf on binlerce kişinin ekranında gözlenebilir hale gelmektedir (İ. Yıldız, 2021: 123). Hatta kullanıcılar bir başkasının paylaşmış olduğu fotoğrafı kaydederek galerilerinde de arşivleyebilmektedirler. Ayrıca kullanıcıların sosyal medyada paylaştığı konum, yer bildirimleri ile açık adreslerine ulaşarak hırsızlık vakalarına davetiye çıkarmaktadır (Karagülle, 2015: 91). Bununla birlikte sosyal medya kullanıcısı sadece kendi bilgilerini paylaşmamaktadır; çevresinde etkileşim içinde olduğu ailesi, arkadaşları, yakın çevreleri ve diğer insanların fotoğraf ve bilgilerini de paylaşabilmektedir. Bu paylaşımlar kullanıcı açısından kötü niyetli bir amaç taşımasa bile, paylaşılan diğer kişiler üzerinde kontrolleri olmadığı için rızaları dışında gizlilikleri ve mahremiyetleri ihlal edilebilmektedir.

Kullanıcıların hakları hakkında yeterince bilgi sahibi olmamaları veya bu haklarla ilgilenmemeleri neticesinde, kendi kişisel ve yakın çevreleri hakkındaki bilgilerinin paylaşımı kullanıcı kaynaklı mahremiyet ihlalleri olarak sınıflandırılabilir (Utma, 2023: 2279). Ancak ihlalin bir başka çeşidi de, uygulamalara kayıt yapıldığı esnada girilen bilgilerin, web sitelerinde gezerken alınan log kayıtlarının, dijital ayak izlerinin ve daha birçok verinin veri tabanlarında depolanıp üçüncü kişilerin izinsiz kullanabilme ihtimaline davetiye çıkarılması durumudur (Özhan Dedeoğlu ve Baybars, 2017: 257).

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler neticesinde yazılı ve görsel medya araçları insan hayatına yalnızca keyfilik katmamış, bunun yanında zorunluluk halini de söz konusu hale getirmiştir. Söz gelimi, insanların günlük yaşamlarında uzun kuyruklar bekleyerek gerçekleştirdikleri fatura ödeme işlemleri sosyal ağlar aracılığıyla çok kısa bir sürede halledilebilir bir aşamaya ulaşmıştır (İ. Yıldız, 2021: 123). Ancak internette bu işlemi gerçekleştirirken gerekli girilen kredi kartı bilgileri gibi kişisel veriler, veri tabanlarında toplanmaktadır (Bozalp, 2018: 46-47).

Bir internet kullanıcısı herhangi bir sosyal ağ sitesine katılmak istediğinde, kişisel bilgilerin girilmesinin istendiği bir “form” ile karşılaşmaktadır. Doldurulan form

neticesinde sitede kişinin bir profili oluşturulmaktadır. Profilde ad, soyad, yaş, cinsiyet, telefon numarası gibi bilgiler yer almaktadır. Siteler, kullanıcılara aynı zamanda bir profil fotoğrafı yüklemeye teşvik etmektedir. Bu bilgiler bir bütün halinde gözetime olanak tanımaktadır (Karadoğan İsmayilov ve Sunal, 2012: 31). Bazı siteler daha çok fotoğraf ve video paylaşım içerikli olmaktadır, bazı siteler ise anlık mesajlaşma ve blog yazıları yazma tarzında kullanılmaktadır. Siteler belirli bir etnik, dini ve siyasi kategoriye de ayrılabilir (Boyd ve Ellison, 2008: 214). Sitelerin farklı özellik taşıması onlara farklı gözetleme imkânları sağlamaktadır. Yine çevrim içi oyunlar, mesajlaşma sitelerinden elde edilen verilerle oluşturulan izlenim yöntemleri ve arkadaş performans süreçleri araştırılmakta ve uzmanlar tarafından kişi hakkında genel bir profil oluşturulabilmektedir. Söz konusu durum kişide, gözetim altında olduğu hissini uyandırabilmektedir. Ayrıca kullanıcıların belirli normlar dışına çıkması engellenmektedir. Bu nedenle kişi, davranışlarını özgürce gerçekleştirememektedir. Diğer insanlardan farklı davranışlar sergilemesi halinde toplumdan dışlanacağı tarzında olumsuz düşüncelere kapılmaktadır. Beğeni, yorum gibi aktiviteler de kullanıcılar arasında bir tür gözetim ve kamuoyu baskısına neden olabilmektedir. Bu sebeple kullanıcı popülerleşen içerikleri benimseyip taklit eder hale gelebilmekte ve popülerlik uğruna kendi benliğini kaybedebilmektedir (Kılınç, 2021: 165).

Sosyal ağlar, ihtiyaç veya ihtiyaç dışı her ne amaçla kullanılırsa kullanılsın, oluşturdukları algoritmalar sebebiyle daima kişilerin verilerini toplamaktadır. Sözü edilen durum Bentham'ın hapisane modeli ve Foucault'un da gözetim kavramını açıklamak için kullandığı *Panoptikon*'un metaforik olarak sosyal ağların tam ortasında bulunduğu açık bir göstergesidir. *Panoptikon*'un temel dayanağı, bireylerin gözetmen aracılığıyla sürekli gözetim altında oldukları hissini uyandıran bir yapı oluşturmaktır. Sosyal ağların gözetim kavramıyla ilişkisi de *Panoptikon* kavramıyla benzer bir iz düşün taşımaktadır (Çoban, 2019: 119). *Panoptikon*'da gözlem yalnızca merkezde yer alan gözlemci tarafından gerçekleştirilirken, sosyal ağlarda ise gözetim; dijital ayak izleri, *cookies* (çerezler) ve etkileşimler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Her iki durumda da gözetleme hissi bulunmaktadır (Uluk, 2023: 216). Öte yandan *Panoptikon* ve sosyal mecralar arasındaki temel fark ise, *Panoptikon* planında hücre sayısının arttırılabilir olduğu belirtilse de, birey sayısı hücre sayısına bağlı olarak

daima sınırlı kalmaktadır. Ancak sosyal ağlarda herhangi bir sınır yoktur ve geniş kullanıcı tabanlarına sahiptir. Bu durum, internet teknolojilerinin yaşamın her alanında aktif olarak kullanılmasını sağlamakta ve yukarıda da ifade edildiği gibi, *süperpanoptik* bir düzen oluşturulmaktadır (Utma, 2023: 2278).

Öte yandan geniş kullanıcı tabanları, çoğunlukla ticari pazarlama platformlarının ilgisini çekmektedir. Bu nedenle birçok şirket sosyal ağ oluşturmayı hedefleyerek yeni uygulamalar ve siteler geliştirerek kişisel verilerin ihlaline daha fazla davetiye çıkarmaktadır. Ayrıca oluşturulan her sosyal ağ aslında, gözetim işinin daha fazla genişlemesi ve karmaşılaşmasına katkı sunmaktadır.

#### **4.1 Sosyal Medyanın Kavramsal Çerçevesi**

Bilgisayar teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler, farklı kavramların literatüre girmesine olanak sağlamıştır. İnternet de hızla gelişen bu teknolojilerin getirilerinden biri olmuştur. İnternet; TDK sözlüğüne göre, “genel ağ” olarak tanımlanmaktadır. İnternet bütün dünyada kullanılan, bilgisayar ve diğer akıllı cihazlar aracılığıyla veri ve bilgi iletmeyi/almayı sağlayan bir iletişim ağıdır (URL-21, 2024). İnternet aracılığıyla istenilen web sitelerine ve bilgiye erişim sağlanabilmektedir. Bunun yanı sıra bütün dünyadaki bilgisayarlara mesajlar gönderilip, mesajlar alınabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında internet, iletişim sisteminin sağlanmasındaki en önemli etkenlerden biridir.

İnternetin keşfi ile iletişim kablosuz hale gelmiş ve büyük bir değişim yaşanmıştır. Geleneksel kitle iletişim araçları zamanla yerini; blog yazılarına, sosyal paylaşım sitelerine ve dosya paylaşım servislerine bırakmıştır. Wikipedia’nın kuruluşu Web 2.0 sosyal paylaşım sitelerinin başlangıcı sayılmaktadır. Wikipedia; kullanıcılar tarafından ortaklaşa birçok dilde hazırlanan; özgür, bağımsız, ücretsiz, reklamsız ve kâr amacı gütmeyen bir internet ansiklopedisi olarak sanal bilgi ortamı sağlayan bir site olarak tanımlanmaktadır. (URL-22, 2024). Web 2.0’ın teknik altyapısı sosyal medyanın günümüz özelliklerine ulaşmasına olanak sağlamaktadır (Livberber Göçmen, 2018: 64). İletişim, sosyalleşme, üretim gibi kavramlar internet kullanıcıları için çeşitlilik göstermeye başlamış ve internet ortamı insanlar için giderek daha ilgi çekici bir hal

almıştır. Bu durum, sosyal medyaya yönelimi arttırmış ve sosyal medya artık temel bir iletişim teknolojisi halini almıştır.

1970’lerde başlayıp 1990’lardan itibaren oldukça hızlı ilerleyen internet kullanımı, portalların ve web sitelerinin yaygınlaşmasına neden olmuş ve 2000’li yıllarla birlikte yeni iletişim teknolojilerinden biri olan sosyal medyanın ortaya çıkmasını sağlamıştır (Yavuz, 2019: 3). TDK sözlüğüne göre portal; “belirli bir konuya odaklanmış bilgilerin yer aldığı genel ağ sayfası; kapı” olarak tanımlanmaktadır. Yine sözlüğe göre sitenin birçok anlamının olması yanında, internet ve bilişim ile alakalı tanımı; “kişi veya kuruluşların genel ağda oluşturduğu değişik konulardaki bilgilendirici veya eğlendirici sayfalar” şeklinde tanımlanmaktadır (URL-3, 2024). Bu kapsamda çalışma içerisinde sosyal medyanın tanımını yapmak, yukarıdaki tanımlamalardan sonra daha anlamlı hale gelecektir.

Sosyal medya hakkında çalışmalarıyla tanınan Marshall Manson ve Craig Mullaney sosyal medyayı; “iki veya daha fazla kişinin kalıcı bir bağlantı kurmasını ve bilgi paylaşmasını sağlayan internete bağlı herhangi bir platform” olarak tanımlamaktadır (Sezgin ve Ünal, 2022: 97). Ayrıca, sosyal medya yeni bir iletişim ortamı olmasından ötürü “yeni medya” olarakta isimlendirilmektedir. Yeni medya, izleyicilerini hem kitlesel hem de bireysel kullanıcı olarak kapsadığı için, kullanıcıların içeriklere ya da uygulamalara farklı zaman dilimlerinde etkileşim sağlayabilecekleri ve kolay erişebilecekleri sistemler olarak da tanımlanmaktadır (Kalaman, 2017: 3). Bu anlamda sosyal medya, geleneksel iletişim teknolojilerine nazaran çok daha hızlı ve kapsamlı bir yapıya sahiptir. *Facebook, Instagram, X, TikTok, LinkedIn* gibi sosyal medya platformları ise özellikleri ve kullanıcıya sundukları olanaklar bakımından birçok çeşitte bulunmaktadır. Bu platformlar kamusal kullanıma açıktır ve etkileşimler doğrultusunda ilerlemektedir.

Van Dijk 2013 yılında sosyal medya sitelerini dört ana kategoride listelemektedir (Sezgin ve Ünal, 2022: 98);

- Kişiler arası teması teşvik eden Facebook gibi sosyal ağ siteleri,

- *YouTube* veya *Wikipedia* gibi kültürel iş birliğini ve alışverişi teşvik eden kullanıcı tarafından oluşturulan içerik siteleri,
- Alışverişi veya ürün satmayı amaçlayan ticaret ve pazarlama siteleri,
- Kullanıcıların çevrim içi oyunlar oynamasını sağlayan oyun ve oyun siteleridir.

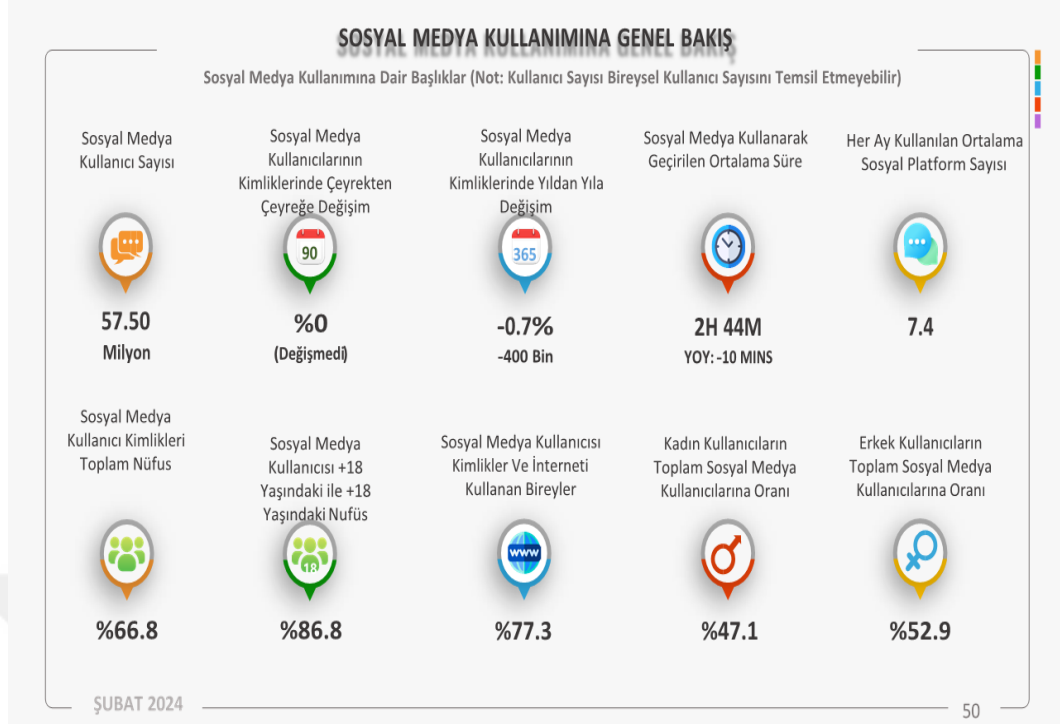
Sosyal medya, kullanıcıya çok yönlü bir iletişim ortamı sunmaktadır. Kullanıcılar bulundukları ağ sitelerinde yer alan içeriği kullanabilecekleri gibi, siteye içerik üretme imkânına da sahiptir. Tüketim ve üretimin aynı anda gerçekleştirilebilir olması insanları daha çok cezbetmekte ve bu doğrultuda aktif katılımı olanaklı kılmaktadır (Kalamın, 2017: 3). Sosyal medya mecralarında, kullanıcı istekleri doğrultusunda video çekilebilmekte, ürün ve hizmetler için görüş alışverişinde bulunabilmekte ve hatta fikir belirtmek için fotoğrafların altına yorum yapılabilmektedir. Sosyal medyanın kullanıcılara sağladığı bu katılım, sosyal medya kullanımına özendirmekte ve bu da kontrolsüz kullanıcı sayısının artmasına neden olmaktadır.

Bu bağlamda teknoloji ve internetin sağladığı anlık sonuç alma/sonuca varma isteği insanlara büyük kolaylık sağlamıştır. İnsanlar saniyelik dilimlerde alışveriş sitelerinden ihtiyaçlarını karşılayabilmekte ve elektronik iletilerini yurt dışına gönderebilmektedir. Bu kolaylıklar insanları sosyal medyaya bağımlı hale getirmektedir. Ayrıca sosyal medya kullanıcı sayısının artması bilginin hızla paylaşımı açısından da önem taşımaktadır. Bilgi kolay erişilebilir hale geldiği için pek çok kaynak kolayca erişilebilir olmuştur. Bununla birlikte kullanıcıların söylemleri doğrultusunda yanlış/yanıltıcı bilgi artışı kontrolsüzce büyüebilmektedir. İnsanlar bilgiye kolay ve hızlı bir şekilde ulaşabilmekte; ancak bu bilginin doğruluğu tartışma konusu olabilmektedir. Sonuç olarak özgürlüğe olanak sağladığı düşünülen sosyal medyanın aynı zamanda özgürlükleri kısıtlayan ya da yönlendiren ve hatta insanları sadece tek bir iletişim kanalına bağımlı hale getiren bir yapı haline dönüştüğü söylenebilir (M. Yıldız, 2021: 128-129). Bu durumda ise kullanıcılar için gözetimi kaçınılmaz bir hale getirmektedir.

## 4.2 Türkiye’de Sosyal Medya Kullanımı

Türkiye, teknolojik bir devrim niteliğinde olan internet ile 1993 yılında tanışmış, 1993-1996 yıllarında ise üniversitelerin birçoğu ve kimi kamu kuruluşları ODTÜ üzerinden internete bağlanmıştır. Bu bağlamda internet teknolojisindeki gelişmelerle birlikte ortaya çıkan sosyal medya araçları ile sağlanan iletişim ağı, geleneksel medya araçları ile yarışacak seviyeye gelmiş ve edilgen konumda olan izleyicileri, içerik üretimini özendirdiği için daha etken bir hale dönüştürmüştür (Yavuz, 2019: 5). İlk Türkçe içerikli web sayfaları ise ODTÜ ve Bilkent Üniversitelerinin hazırlamış olduğu web siteleridir. Daha sonra “Ekşi sözlük” ve “Mynet” gibi internet üzerinden bilgi paylaşımı yapan siteler de açılmaya başlamıştır. 2000’li yıllarda artık İnternette Web 2.0 dönemine geçilmesiyle birlikte Türkiye’de de farklı amaçlarla kullanılabilecek birçok site kurulmuştur. Bu sitelere, ilk ticaret siteleri olan “Gitti gidiyor” ve “Sahibinden.com” örnek verilebilmektedir (Denizer, 2019: 419-420).

Türkiye genelinde internet kullanıcıları tarafından sosyal medya platformları, günlük hayatın vazgeçilemez unsurları haline gelmiştir. Sosyal medya ise günümüz pratiklerinde toplumun tüm kesim ve kültürlerden kişilerin sosyal isteklerine rahatlıkla cevap verebilecek bir seviyeye ulaşmıştır. Kullanım kolaylığı, hızlı erişilebilirlik ve ücretsiz ya da cüzi ücretler sayesinde sosyal medya hızla yaygın hale gelmektedir. Türkiye ve diğer dünya ülkeleri açısından kısıtlama olmaksızın fikir paylaşımı ve gündelik işlerin görülmesi sosyal medya kullanım oranlarını oldukça arttırmaktadır. Bu bağlamda her yıl *Data Portal* şirketi tarafından “*We Are Social Raporu*” ile hem Türkiye’deki hem de dünyadaki sosyal medya ve internet kullanım oranları, istatistiksel veriler ile açıklanmaktadır. Buna göre aşağıdaki şekil, Türkiye’deki medya kullanıcılarının 2024 yılına ait genel özelliklerini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir (URL-13, 2024).

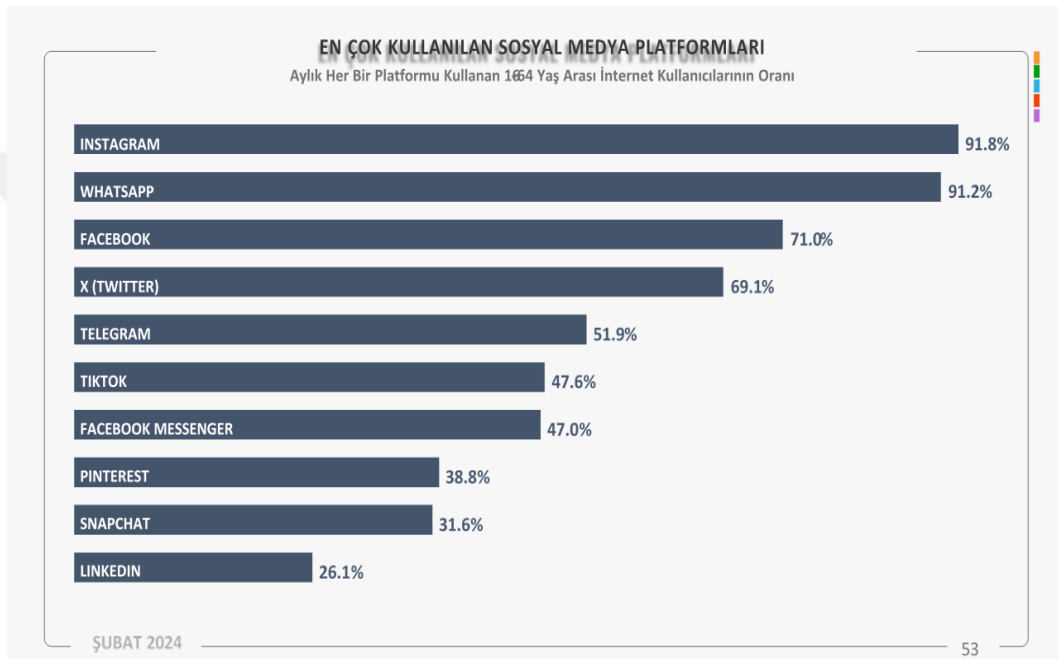


Şekil 4.1 Türkiye’de sosyal medya kullanımına genel bakış

Yukarıdaki verilerden hareketle, giderek artan teknoloji ile birlikte Türkiye’de insanların internete olan ilgileri artmış ve akıllı telefon, bilgisayar, sosyal medya gibi araçlar ile sanal ortamlarda aktif olarak yer alması söz konusu olmuştur. Şekil 4.1 ve We Are Social Şubat 2024 Türkiye Raporu verileri incelendiğinde (URL-13, 2024);

- Türkiye’de internet kullanıcı sayısının %86,5’e kadar çıktığı ve sayının 74,41 milyon olduğu tahmin edilmektedir.
- Ocak 2024 ayı itibariyle sosyal medya kullanıcı sayısı 57,50 milyon olarak belirlenmiş ve bu oran da Türkiye geneli toplam nüfusun %66,8’ine tekabül etmektedir. Daha geniş açıdan bakıldığında, %77,3 oranında insanın en az bir sosyal medya platformu kullandığı tespit edilmiştir.
- *Facebook* kullanıcı sayısı 2024 yılı başında 34,35 milyondur. Türkiye’deki *Facebook* reklam erişimi ise toplam nüfusun %39,9’una eşittir ve yerel internet kullanıcısı tabanından bakıldığında ise bu oran %46,2’sine denk gelmektedir.

- *Youtube* uygulaması ise 57,50 milyon kullanıcı sayısına sahiptir. *Youtube* reklam erişimi ise toplam nüfusun %66,8'ine eşit, toplam internet kullanıcı tabanının ise %77,3'üne ulaşmıştır.
- *X (Twitter)* ya da *Instagram* uygulaması verilerine bakıldığında ise; kullanıcı sayısı 55,10 milyondur ve reklam erişimi de toplam nüfusun %66,4'üne eşittir. İnternet kullanıcı tabanında da %76,7'sine denktir.



Şekil 4.2 Türkiye’de en çok kullanılan sosyal medya platformları

We Are Social Şubat 2024 Türkiye Raporu ve Şekil 4.2’nin verileri incelendiğinde günümüzde en çok kullanılan sosyal medya araçlarının sırasıyla *Instagram*, *WhatsApp*, *Facebook*, *X (Twitter)* ve *Telegram* olduğu görülmektedir (URL-13, 2024). Ayrıca rapor verilerine bakıldığında internet ve sosyal medyanın insanların hayatlarının tam merkezinde yer aldığı gözler önüne serilmektedir. Bu bağlamda beğeni, yorum gibi etkileşimler önemli bir yer almaktadır. Ayrıca giderek artan internet ve sosyal medya kullanımının dolaylı olarak mahremiyet ihlallerini de beslediği düşünülebilir.

#### 4.3 Mahremiyet Kavramı

Mahremiyet kavramı; araştırmacılar, akademisyenler, yasa koyucular veya kuramcılar tarafından özellikle modern döneme ait bir kavram gibi düşünülmüş olsa da

mahremiyet; özel hayat temelli bakıldığında eski çağlara kadar uzanan bir niteliğe sahiptir. Mahremiyet; tarihsel, kültürel ve toplumsal olarak farklılık gösteren bir kavramdır. Bu nedenlerle ekonomik-politik, liberal, postmodern vb. bakış açılarına göre tanımlanması değişmekte ve sınırlandırılması zorlaşmaktadır (Akgüç Çetinkaya, 2013: 60). Ayrıca mahremiyet kavramıyla ilgili araştırma yapan çalışmacılar, mahremiyeti tanımlamak ve sınırlarını belirlemek için yaptıkları çalışmalarda, bu kavramın çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahip olması ve soyut bir kavram olmasından kaynaklı olarak tam anlamıyla ne ifade ettiği konusunda da ortak bir fikir sunamamaktadırlar.

Neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan bu kavram, 1800’lü yıllardan sonra modernleşmeye bağlı olarak “birey”, “bireyselleşme”, “bireysel alan” gibi değerlerin ortaya çıkması ile birlikte daha fazla tartışılır hale gelmiştir (Tataroğlu, 2009: 99). Mahremiyet hukuki terminolojide ilk kez, Warren ve Brandeis adlı iki avukat 1890’lı yıllarda “bireyin yalnız bırakılma hakkı” olarak tanımlanmış ve böylelikle “özel yaşam hakkı” ile “mahremiyet hakkı” hukuk düzeninde yer alan bir hak haline gelmiştir (Öz ve Kılıç, 2020: 208). Türk Dil Kurumu tarafından mahremiyet kavramı, “gizlilik” olarak tanımlanmıştır. İngilizce karşılığı “privacy”dir ve Latince “privatus” kelimesinden türemiştir. Osmanlı’da ise “haram” olarak geçmektedir. Haram; dokunulması yasak, uzak durulması gereken, yasaklanan anlamlarına gelmektedir (Kuyucu, 2015: 23).

Tarihsel literatüre bakıldığında ünlü alman filozof Immanuel Kant’ın mahremiyeti “insan olabilmenin temel noktası” olarak değerlendirerek, “mahremiyet” ile “insan olma” arasında güçlü bir bağlantı kurduğu ve “mahremiyetin yitirilmesi ile insani temel değerlerin yara alacağı” düşüncesini savunduğu görülmektedir (Kant, akt. Arslan, 2022: 158). Bu açıdan mahremiyetin korunması için bireyin, gözetlenen bir nesne statüsünden çıkarılmasının önemli bir eşik olduğu söylenebilir. Nitekim gözetlenen konumunda olmak mahremiyetin yok edilmesi olarak değerlendirilebilir. Liberal gelenekte bireylerin eşit varlıklar olarak “haklarının taşıyıcı” olarak görülmesinden ötürü, liberteryenler tarafından mahrem ve özel alanın korunması konusunda üstünlüğün olması gerektiği ifade edilir. Bununla birlikte tüm liberaller, özgürlük ilkesinin diğer tüm değerler karşısında kesin üstünlüğünün olduğunu kabul

ederler (Yüksel, 2009: 281). Liberal görüşün savunucularından John Stuart Mill'e göre, mahremiyete yönelik yapılan ihlaller kişisel yaşantıyı ve bireyselliği zayıflatır. Bu kimseler, yaşantısının her anını diğer insanlarla paylaşmaya zorladığı için kendi bireyselliğinden, onurundan ve saygınlığından yoksun kalmış olur (Mill, 2000: 24). Liberteryan düşünürlerden Robert Nozick de güçlü bir özgürlük savusunda bulunur. Nozick'e göre bir tarafta bireylerin hakları bir tarafta ise başkalarının bireylere müdahalede bulunamayacakları şeyler vardır. Bireyin haklarını ihlal etmeyen siyasi yapılar bireyler tarafından meşru kabul edilir. Bu anlamda bireyler özel (mahrem) yaşamlarına karışılmama hakkına sahiptirler. Nozick, bireylerin kendi yaşamını yöneten ve yön veren olması gerektiğini vurgular. Ona göre özgürlüğe yönelik ihlaller, bireylerin farklı veya ayrı bir yaşam sürdürmesi konusunda müdahale teşkil eder. Nozick'in mahremiyet hakkına yönelik açıklamaları, üzerinde durmuş olduğu "özgürlük hakkı" düşüncelerinden çıkarılabilir (Yüksel, 2009: 284).

1967'de Alan Furman Westin'in, 1975'te ise Irwin Altman'ın çalışmalarında mahremiyetin kuramsal temellerinin atılmaya başladığı görülmektedir (Kalamani, 2017: 2). Westin, mahremiyeti dört temel boyuta indirgemıştır, bunlar; "yalnızlık", "yakınlık/samimiyet", "anonimlik" ve "kendini muhafaza etme" şeklindedir (Westin, 1967: 31-32). Yalnızlık; kişinin diğer insanların gözetiminden uzaklaşma, yakınlık/samimiyet; kişinin kendi seçtiği kişilerle gözden ırak bir ortamla kurduğu yakın ilişkilidir. Anonimlik ise; kişinin kamuya açık alanlarda gözetlenmeden, aranmadan veya kimlik kontrolü gibi durumlara maruz kalmadan gerçekleştirdiği fiiller, kendini muhafaza etme ise; kişinin başkalarına herhangi bir açıklama yapmadan veya iletişim kurmada sınır belirleme ve istemediği müdahalelerden de kendisini sakınması adına psikolojik bir bariyer kurması anlamına gelmektedir. Öte yandan Altman ise mahremiyeti, "kişinin kendisi veya grubuna ulaşmaya çalışanlar üzerindeki seçici kontrolü" olarak tanımlamış ve mahremiyetin üç işlevi olduğunu belirtmiştir. Bunlar; sosyal etkileşimin yönetilmesi, başka kişilerle etkileşim içi plan ve stratejilerin oluşturulması, öz kimliğin geliştirilmesi ve sürdürülmesidir (Altman, akt. İ. Yıldız, 2021: 125). Solove ise mahremiyeti altı başlıklar altında sınıflandırmaktadır. Bunlar; yalnız kalma hakkı, gizlilik, bireyin kendisi hakkındaki bilgilere erişimini sınırlandırması, kişinin kişisel bilgileri üzerinde kontrol sağlaması, bireyselliğin

korunması ve eşler arası ilişkilerde samimiyete dayalı olarak mesafeli olunmasıdır (Solove, 2002: 1092).

Mahremiyet kavramı ile ilgili düşünceleriyle bilinen Yüksel'e göre (2003) mahremiyet ise, "genel olarak kişilerin tek başlarına kalabildikleri, istedikleri gibi ve iletişim kuracaklarına kendilerinin karar verebildikleri bir alanı ve bu alan üzerinde sahip olunan hakkı" ifade edilmektedir.

Literatürde mahremiyet ile ilgili çok sayıda tanım olmakla birlikte, tanımlardaki ortak unsurun "sınır" kavramı olduğu göze çarpmaktadır. Kısacası mahremiyet, kişinin kendi sınırlarını, rızası aracılığıyla çizdiği ve kendi kararlarını verdiği alan olarak tanımlanabilmektedir. Bu bağlamda mahremiyet; bireylerin yalnız kalabildikleri, istediği şekilde hareket edip davranabildiği ve diğer bireylerle iletişime geçerken kendi kararlarını aldıkları alan olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte bireyler mahrem alanları üzerinde mutlak hak sahibidirler. Öte yandan bu durum başka bireylerle ve çevreleri ile ilişkilerini sonlandırmak için değil, bireyin kendi yaşamını diğer insanlarla ne ölçüde ve ne kadarını paylaşacağını ifade etmek için kullanılmaktadır. Mahremiyet herkes için farklılık gösterse de, herkes tarafından kabul edilebilecek bazı mahrem bilgiler bulunduğu söylenebilir. Bunlar; kimlik numarası, sosyal sigorta numarası, kredi kartı numaraları, emeklilik hesaplarına ilişkin bilgiler, parmak izi ve diğer biyolojik bilgiler vs. örnek olarak verilebilir.

Günümüzün ileri teknolojik gelişme ve olanakları ile birlikte gizli şekilde dinleme, görüntüleme, özel belgelere ulaşarak özel hayatın ihlal edilmesi veya mahremiyete dair saldırılar gün geçtikçe artış göstermektedir. Bu kapsamda bireylerin banka hesaplarına, iletişim bilgilerine, dini inanç ve etnik kökenlerine, siyasal görüşlerine veya sağlık işlemlerine ilişkin birçok konuda elde edilen veriler farklı amaçlarla kullanılabilmektedir.

Colin Jack Bennett, "mahremiyet sorununun" profilini aşağıda belirtildiği şekilde sıralamıştır (Bennett, akt. Kesim Güven, 2007: 145);

- Öncelikle sorun, büyük olasılıkla devletin gözetim araçlarını kullanmasından kaynaklanmaktadır. 1960'larda ve 1970'lerde devletler, her şeyi bilen "*büyük*

*birader*” korkusu uyandıran büyük ölçekli bilgi entegrasyon projeleri geliştirmeyi amaçlıyorlardı.

- İkinci olarak gözetim, genelde devlet sınırları içinde yapılır ve bu esnada birtakım kişisel bilgilerin akışı gözlenebilirdi.
- Üçüncü olarak, bireyin kendi hakkında ne zaman, kim tarafından ve hangi amaçla bilgi topladığından haberi olduğu için, gözetim eylemleri özne için daha gözle görülür şekildeydi.
- Son olarak, gözetim sistemleri göze batıyordu ve kısıtlıydı; “veri bankası” kavramı kişisel bilgi sistemlerinin kesin sınırları olduğunu gösteren teknolojik ve siyasi gerçeği ifade ediyordu.

Nitekim bilgi ve enformasyon teknolojileri sayesinde hızlı ve kolay bir şekilde mahremiyet hakkı dâhil olmak üzere, bireysel haklara yönelik tehdit ve müdahaleler giderek artış göstermekte ve kolaylaşmaktadır. Mahremiyet veya bireylerin özel yaşam alanları ile ilgili ortak hukuksal ölçütlerin neler olacağı ve bunların nasıl korunacağı hakkında fikir birliğine varmak oldukça güç görünmektedir (Yüksel, 2003: 213). Bu güçlüğü temel sebebi ise, özel yaşam alanının çok boyutlu bir yapıya sahip olmasından kaynaklıdır. Bu kapsamda sadece hukuki düzenlemelerin yapılması yeterli bir sonuç doğurmayabilir. Disiplinler arası bir yaklaşımla mahremiyet olgusu bireyler ve toplum tarafından içselleştirilerek ele alınması gereken bir konudur.

#### **4.4 Sosyal Ağ Platformları ve Mahremiyet Olgusu**

Sosyal, “socius” kelimesi Latince; “yoldaş, ortak” anlamlarından türeyerek İngilizceye “social” olarak yansımış ve “yoldaşlık eden, toplumu gözetken” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Yine Latince “ağ” kelimesi de “retiolus” kelimesinden türemiştir. İngilizcede “net (internet anlamında)” kavramı, “ağa benzeyen” nesneleri ifade etmektedir (Altunay, 2021: 117). Bu iki kavramın birleşmesi sonucunda ise günümüzde toplumsal birliktelik anlamında kullanılan “sosyal ağ” kavramı, çevrim içi meydana gelen topluluk anlamını ifade etmektedir. Sosyal ağ platformları neticesinde internet kullanıcıları birbirleriyle etkileşim kurabildikleri ortamlara

rahatlıkla erişebilmekte, aktif iletişimde bulunabilmektedir. Platformlar sayesinde ülke sınırları ortadan kalkmakta ve insanlar farklı kültürleri keşfedebilmektedir.

Sosyal ağlar sadece iletişimde katılımı kolaylaştıran platformlar değildir. Ayrıca kullanıcının etkileşimine de olanak tanımaktadır. Kullanıcılar fotoğraf ve video paylaşabilmekte, diğer kullanıcıların paylaşımlarını beğenip yorum yapabilmektedir. Küresel çapta kullanılan ve kullanıcı telefonlarında yer alan sosyal ağ uygulamaları, genellikle ücretsiz hizmet sunmaktadır. Teknoloji şirketleri insanlardan doğrudan para talep etmemekle birlikte uygulamaların faydalarını ön plana çıkartarak kişileri sosyal medya kullanmaya yöneltmektedir. Ancak sosyal medya uygulamaları ücretsiz gibi görünse de ücretsiz değildir (Utma, 2023: 2281). Teknoloji şirketleri para kazanma işlemini, uygulamanın indirilme sayısından değil, insanların kişisel bilgilerinin analizi sonucu elde ettiği verilerden kazanmaktadır. Kullanıcılar uygulamaya kaydolma sırasında kullanım sözleşmesi/onam formu doldurmaktadır. Bu onam formuyla birlikte kişi, bilgilerinin kullanıldığını bilmekte, ancak bilgileri hakkında ne tür işlem yapılacağı kısmı ile ilgilenmemektedir. Hâlbuki kullanıcıların tüm bilgileri deşifre edilebilmekte ve bu nedenle kişinin başvurmuş olduğu işe uygunluğu veyahut banka kredisi alıp alamayacağı gibi birçok veri analizi yapılabilmektedir (Arık ve Arık, 2020: 454). Gönüllü olarak verilen bu bilgiler ise başka firmalara, araştırma şirketlerine hatta devletlere satılabilmektedir. Yani yasal yollarla elde edilemeyecek bilgiler, sadece uygulamalara yapılan kayıt işlemleriyle rahatlıkla erişilebilecek hale gelmektedir.

Kişisel verilerden elde edilen büyük verilerle şirketler kişi profilleri oluşturmaktadır. Bu profiller ise gerektiğinde reklam şirketlerine satılıp kişiye yönelik reklam faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. Kişinin girmiş olduğu alışveriş sitesinin dijital ayak izleri ile neyi sevip sevmeyi tespit edilebilmektedir. Tespit sonrası da sevdiği ürünler girdiği uygulamalarda reklam olarak karşısına çıkmaktadır. Kişisel reklamlarla ilgilenen bu şirketler arasında Facebook, E-Bay ve Amazon gibi küresel şirketler bulunmaktadır (Aslanyürek, 2016: 90).

Sosyal ağlar kapsamında mahremiyet olgusu da yalnızca şirketler ve devlet tarafından ihlal edilmektedir. Aynı zaman da kullanıcılar da birbirlerinin hayatlarını yakından takip edebilmekte, sahte benlik ve kimlikler oluşturarak başkalarını

gözetleyebilmektedirler. Sosyal medya kullanıcıları takma isimler, soyadlar, fiziksel konum gibi kişisel bilgilerini girerek kendi benliklerinden uzak sanal bir hayata sahip olabilmektedir. Kişi, sosyal medyada oluşturduğu sanal yaşamıyla diğer kullanıcılardan bilgi elde ederek onların da mahremiyetini ihlal edebilmektedir. Ayrıca sahte hesaplarla insanları aldatarak duygusal açıdan da zarara neden olabilmektedir (Kılınç, 2021: 1657).

İnsanlar yeterince estetik ya da ilgi çekici olmadıkları kaygısıyla ilk başta fotoğraf ve video paylaşmaya çekinseler de etrafındaki kişilerin benzer paylaşımlar yaptıklarını fark etmeleriyle ve dışlanabilecekleri korkusuyla kendileri de sıklıkla paylaşım yapmaktadırlar. Görüntü paylaşımı esnasında sosyal ağların beğeni ve yorum gibi butonlara da yer veriyor olması, insanların normalde olduğundan daha yüksek oranda beğeni almasına, olduğundan daha çok tanınmasına ve gerçeklikten uzak bir beğenilme arzusunun doğmasına yola açmaktadır. Kullanıcılar bu arzular neticesinde, kişisel bilgilerini paylaşmaktan kendilerini alamamaktadır (İ. Yıldız, 2021: 127).

İnsanlar, gündelik ve gerçek yaşamlarında bulamadıkları ilgiye Facebook ve Instagram tarzı sosyal medya mecralarında rastlayabilmektedirler. Sıradan bir kişi, sıra dışı bir hale gelebilmekte ve bu durumda onlara kendini önemli hissetme duygusu yaşatmaktadır. Bu ve benzer duygusal nedenlerle insanlar mahremiyetlerinin ihlal edildiğini bilse dahi; artık umursamaz hale gelebilmektedir. Yani insanlar mahrem kalması gereken fotoğraf veya videolar paylaştıklarında, söz konusu fotoğrafları beğenip videolara yorum yapan takipçileri olduğu müddetçe, mahremiyetlerinin ihlal edildiği kaygısını yaşamamaktadır. Dolayısıyla kabul görme ve tanınma duygularını açığa çıkaran beğeni ve yorumlar, günümüzde mahremiyet haklarının ihlalinden daha önemli sayılmaktadır. Öte yandan birçok kullanıcı, görünür olduğunun farkındadır ancak bu durumu umursamaz hale gelmiştir (Balkaş Erdoğan vd., 2017: 234).

*Facebook* ve *Instagram* gibi fotoğraf ve videoların ön planda olduğu uygulamalar bireyin görünme ve takdir edilme duyguları üzerine odaklanır ve kişinin tatmin olmasına olanak sağlar (Yüksel, 2021: 97). Bu kapsamda kullanıcılar, bir kez sosyal medyanın kendilerini daha geniş bir çevrede tanınır kılabilceğini fark ettikleri zaman,

daha sınırlı bir çevrede tanınır olmakla yetinmek istemezler. Popüler video ve popüler akımları takip ederek, kendileri de aynı işlemleri uygulama yoluna giderler.

*Facebook, X, YouTube, WhatsApp ve Instagram* gibi sosyal medya platformları ile sosyal ağlar arasında, kullanıcıları birbirlerine karşılıklı bağımlı kılan bir ilişki mevcuttur. Bu durum, kullanıcıların gözetim toplumuna katılmaları ve haklarının ihlallerine kendi iradeleri doğrultusunda izin vermelerini teşvik etmektedir. Özgürlük görünümünü taşıyan sosyal ağlar, aslında kullanıcıların benlik ve kimliklerini kontrol eden ve attığı her adımı takip eden bir hapishaneye dönüşme eğilimindedir. Bu durum aslında belirli bir mekâna bağımlı olma sınırlılığı bulunmayan yeni tür bir *panoptik* yaşamın sancılarını taşımaktadır.

#### **4.4.1 Facebook ve Mahremiyet**

*Facebook*, 2024 verilerine bakıldığında aylık aktif, üç milyarı geçen kullanıcı sayısı ile dünyada en fazla kullanıcıya sahip olmuştur ve 2004 yılında Harvard öğrencisi olan Mark Zuckerberg, Eduardo Saverin, Dustin Moskovitz ve Chris Hughes tarafından kurulmuştur (Fuchs, akt. Livberber Göçmen, 2018: 72). İlk zamanlar Harvard’a özgü kurum içi iletişim amacıyla kullanılmıştır. Daha sonra civardaki okullar da sisteme dâhil olmuştur. 2006 yılında ise site, e-posta adresi olan tüm kullanıcıların üyeliğini kabul ederek daha fazla kişiye ulaşmıştır. Günümüzde ise dünyadaki en değerli firmalardan biri olmuştur (Korkmaz, 2012: 110).

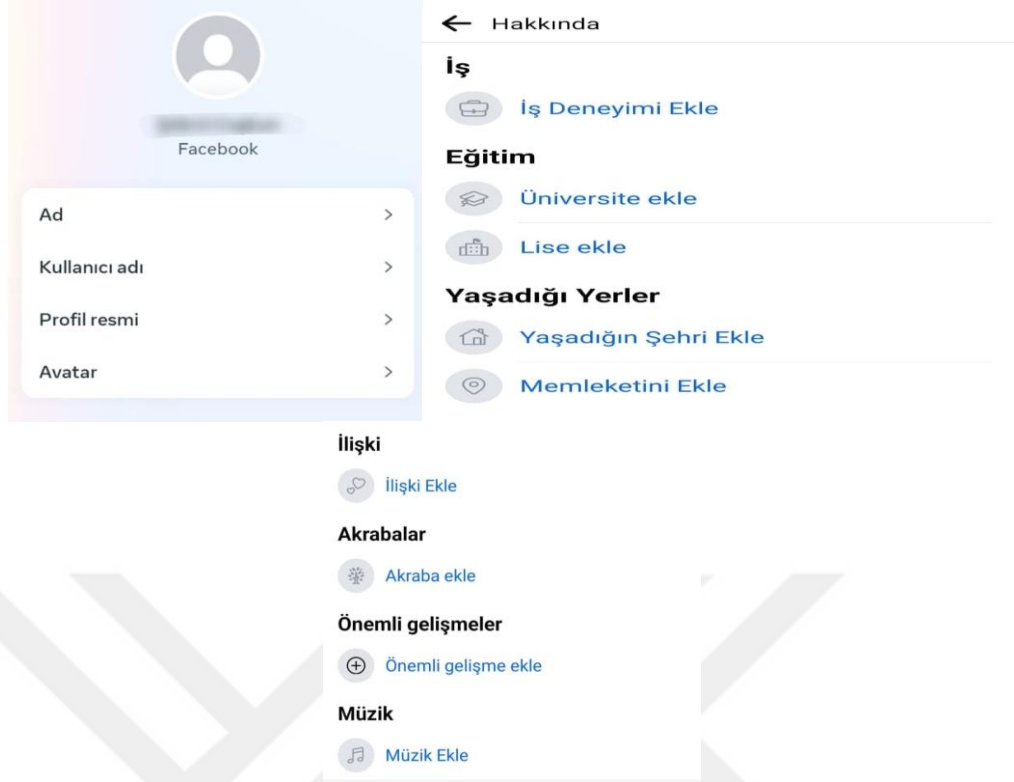
Geniş altyapı imkânları bulunan *Facebook* ile kullanıcılar, platformda etkin bir şekilde yer almaktadır. Diğer kullanıcılarla aktif iletişim gerçekleştirme, resim ve video gibi dosyalar paylaşabilme, oyunlar oynayabilme, diğer kullanıcılarla görüntülü ve sesli bir şekilde ücretsiz konuşabilme tarzındaki hizmetler, sitenin her geçen gün popülerleşmesine olanak sağlamıştır. Sadece kullanıcılar değil, birçok büyük firma da *Facebook*’ta aktif hale gelmiştir. Platform neticesinde firmalar ürünlerini kitlelere daha rahat bir şekilde ulaştırabilmekte ve daha çok reklam sağlayabilmektedir. Dolayısıyla bu platformda e-ticaret de yoğun olarak uygulanabilmektedir.

*Facebook* sağladığı birçok medya, enformasyon ve iletişim araçları neticesinde diğer sosyal ağ platformlarından ayrılmaktadır (Yavuz, 2019: 9). Bu doğrultuda

kullanıcıların ilgilerinin başka iletişim platformlarına kaymaları önlenmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle *Facebook* mesaj gönderme, fotoğraf/video paylaşma tarzı bilinen hizmetlerin dışında yaklaşık 300.000'den fazla uygulamaya erişim de sağlayabilmektedir. Kullanıcılar *Facebook* üzerinden alışveriş sitelerine bağlantı kurulabilmekte ve *X* gibi sosyal medya platformlarında *Facebook*'tan gönderilen mesajlar paylaşılabilir.

*Facebook* 2010 ile 2019 yılları arasında en çok indirilen uygulama başında gelmektedir. Her geçen gün artan kullanıcı sayısı da şirketin başarılı adımlar attığının bir göstergesidir. Ancak kullanıcı sayısındaki artış ile birlikte *Facebook*, mahremiyet algısında değişikliklere sebebiyet vermiş ve teşhircilik, gözetleme, gözetlenme gibi kavramları günlük yaşama kadar taşımıştır (Arık ve Arık, 2020: 452).

*Facebook* kullanıcıya bir profil oluşturma olanağı vererek kişinin kendini takdim etmesini sağlamaktadır. Profil; sözlük anlamıyla “görüntü, görünüş” anlamlarına gelmektedir (Karadoğan İsmayilov ve Sunal, 2012: 31). Bu kapsamda insanların kendilerini tanımladıkları bilgiler doğrultusunda oluşturdukları çeşitli sanal kimliklerdir. Bu doğrultuda *Facebook* ve diğer sosyal medya platformları tarafından kullanılan bu profiller; cinsiyet, doğum günü, ilişki durumu, hobiler, ilgi alanları, cep telefonu bilgisi tarzında kişisel bilgileri erişilebilir hale getirmektedir (Boyd ve Ellison, 2008: 219).



Şekil 4.3 Facebook profil ara yüzü

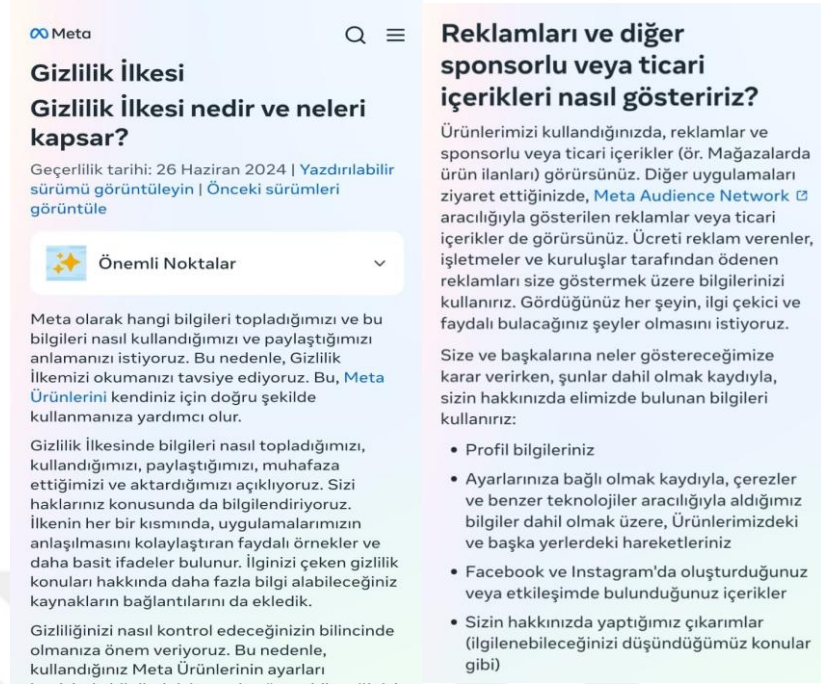
*Facebook* bireylerin gerçek bilgilerine ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle de kişilerin aidiyet duygularını pekiştirecek profil tasarımına sahiptir. Ancak *Facebook* insanların aidiyet duygularını pekiştirerek paylaşım yapmaya teşvik etse de, kullanıcıları bilgi paylaşımı konusunda zorlamamaktadır. Kullanıcılar gönüllü olarak kişisel bilgilerini paylaşmaktadır (Arat ve Aslan, 2021: 391).

Profillerde bireylerin birbirlerine karşı yapmış oldukları yorumlar, eklemeler ve etkileşimler insanların sosyalleşmesine, yeni arkadaşlar edinmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca iletilerde karakter sayı sınırı bulunmamaktadır. İnsanlar düşüncelerini belirtmede sınırsız kelime sayısına sahiptir (Arık ve Arık, 2020: 453). Ayrıca 2015 yılında platforma eklenen görüntülü görüşme ve sesli arama seçenekleri ile kişilere düşüncelerini ifade açısından çeşitlilik sunmaktadır. Ancak bu özellikler kişiye özgürlük sunduğu izlenimi uyandırmakta olup, kişinin özgürlüklerini sınırlamaktadır. İnsanların düşüncelerini takip edilebilir hale getirmekte ve belli başlı stratejilerle kalıplaştırmaktadır. Bu kalıplaştırmaya en büyük örnek fenomen olan insanlardır. Binlerce kişi tarafından takip edilen fenomenlerin hayatları ve düşünce yapıları diğer kullanıcılar açısından sıkı sıkıya takip edilmektedir. Böylece kullanıcılar

onları taklit eder hale gelmekte ve düşünce yapılarını kendi benliklerine yansıtmaktadırlar. Bu netice sonucunda kullanıcılar tek tip bireyler haline gelmekte ve özgürlüklerini yansıttıklarını inandıkları *Facebook*'un sınırlarında tutsak kalmaktadırlar (Barçın Aka ve Aka, 2018: 361).

*Facebook* kapitalist bir şirket olarak insanları platforma bağımlı tutmak, onların düşüncelerini tek tipleştirmek ve ayrıca tüm bilgilerinden faydalanarak finansal çıkar elde etmek istemektedir. Bu doğrultuda da kişilerin verilerini bir pazar aracı olarak kullanmaktadır. Verilerden para kazanarak çerezler aracılığıyla verileri kontrol etmektedir. Bu da mahremiyet ihlallerine neden olmaktadır. Bu ihlallere birçok ülke tepki göstermiş ve hatta Birleşik Krallık Parlamentosu bu konuda 108 sayfalık bir rapor hazırlamıştır. Raporda şirketin bilinçli olarak mahremiyeti ve tekelleşme yasalarını ihlal ettiği vurgulanmaktadır (Arık ve Arık, 2020: 458).

Bu ihlali kanıtlayacak bir diğer örnek ise 2013 yılında gerçekleştirilmiştir. “Cambridge Skandalı” olarak bilinen olaydır. *Facebook* kullanıcılarının üye oldukları bu platformda kişisel verileri koruma kanunu göz önünde bulundurularak paylaştıkları kişisel bilgileri, kullanıcıların haberi ve izni olmadan toplanarak, çeşitli siyasi parti gruplarının propagandalarında kullanılmıştır (Yıldırım, 2022: 108). 2018 yılında ise *Facebook*'un kurucusu Mark Zuckerberg, bu veri paylaşımından dolayı suçlu bulunmuş ve kişisel mahremiyet ile ilgili kanun teklifi gelmiştir. 2018 tarihinden itibaren *Facebook*, kullanıcılarının mahremiyeti için gizlilik ayarları getirmiş ve bilgilendirme sunmuştur. Ancak bu gizlilik ayarları ve bilgilendirme metinleri mahremiyet ihlalini engellememektedir. Yalnızca kişilerin *Facebook* uygulamasını kullanmaya devam etmeleri için yapılan bir stratejik hamle olarak kalmış ve kullanıcıların artık daha güvende oldukları algısı oluşturulmaya çalışılmıştır (Arık ve Arık, 2020: 456).



Şekil 4.4 Facebook gizlilik ilkesi

Zuckerberg, “mahremiyetin insanlara kendileri olmaları için gerekli özgürlüğü verdiği” iddiasıyla insanların mahremiyetine saygı gösterdiklerini belirtmekte; ancak kullandığı algoritmalar ve dijital ayak izi verileri ile mahremiyeti ihmal etmeye devam etmektedir (Arık ve Arık, 2020: 457).

#### 4.4.2 Instagram ve Mahremiyet

2010 yılında Kevin Systrom ve Mike Krieger tarafından geliştirilen fotoğraf paylaşım uygulaması olan *Instagram*, 2012 yılında Facebook tarafından satın alınmıştır. Adını “anlık” anlamını taşıyan “instant” ve “telgraf” anlamında olan “telegram” kavramlarının birleşiminden almaktadır (T. Şimşek, 2019: 12). Ücretsiz olan mobil uygulama ilk zamanlarda yalnızca iOS’da kullanılmış ve kullanıcılara sadece fotoğraf paylaşma imkânı sağlamıştır. Daha sonraki süreçte hem Android işletim sisteminde kullanılabilme imkânı hem de daha birçok özellik eklenmiştir (Yavuz, 2019: 7). Fotoğraf filtreleme ve video paylaşılma özellikleri *Instagram* uygulamasının ilk süreçlerinde kullanıcı sayısının artışı açısından önemli olmuştur. 2013 yılında *Instagram* uygulamasına “Hashtag” yani etiketleme özelliği gelerek en önemli ürün pazarlama yeri haline gelmiş ve sponsorluk kavramı ön plana çıkmıştır. Hashtag özelliği ile birlikte anahtar kelimeler oluşturulmaktadır. Bu sayede hedef kitlenin

tespitinde kullanılabilmekte, fotoğraflar sınıflandırılabilen, daha fazla insana ulaşılabilen ve takipçi kazanmasını sağlamaktadır (T. Şimşek, 2019: 13).

Uygulamaya eklenen bir diğer özellik ise story/hikâye özelliğidir. Anlık durum paylaşımına olanak sağlayan bu özellikte birlikte kullanıcılar daha interaktif iletişim gerçekleştirebilmektedirler (Köktener ve Akgün, 2020: 240). Bu özellikler neticesinde günden güne kullanıcı sayısı artış gösteren *Instagram* fotoğraf paylaşım uygulamasından daha çok reklam ve ürün pazarlama gibi e-ticaret merkezi haline gelmiştir.

*Facebook* şirketine bağlı olan *Instagram*'ın gizlilik ilkesine bakıldığında toplanan bilgilerin türü, nasıl kullanıldığı, entegre ortaklarla ve üçüncü taraflarla nasıl paylaşıldığı, ne kadar süre tutulduğu ve nasıl aktarıldığı başlıkları altında açıklamalar bulunmaktadır. Gizlilik ilkesi incelendiğinde toplanan veriler ile erişim sağlanan cihazın temel bilgilerine ulaşılabilen gibi daha kapsamlı konular olan cep telefonu numarası ve cihaz konumuna da erişilebilmektedir. Bilgiler entegre şirketlerle ve üçüncü kişilerle paylaşılmaktadır. Ayrıca yalnızca kişiye ait kişisel bilgileri değil çerezler aracılığıyla kişinin tüm hareketleri kaydedilmekte ve paylaşılmaktadır. Bu durumda mahremiyetin e-ticaret uğruna ihlaline sebebiyet vermektedir. *Instagram* da e-ticaretin merkezi haline gelmesinden dolayı mahremiyetin ihlal boyutu yüksek seviyelere ulaşmış platformlardan birisi haline gelmiştir (Uluk, 2023: 222).

Mahremiyet ihlalleri, bir sosyal medya platformu olan *Instagram* ile de gerçekleşmektedir. *Instagram* fotoğraf ve videolar aracılığıyla insanların anlık olarak hayatlarının gözetlenmesine ve kullanıcıların birbirlerini gözetlemesine olanak sunmaktadır. Ana sayfasının sürekli güncellenebilir olmasından kaynaklı olarak, kullanıcılarda merak duygusu uyandırmakta ve böylelikle onları daimi gözlemci konumuna sokmaktadır. *Instagram* uygulamasına bakıldığında “arkadaşlar” kısmı yerine “takipçiler” kısmı bulunmaktadır (Livberber Göçmen, 2018: 79). Takipçi kelimesinin anlamı TDK’de “takip eden, izleyen kimse” olarak tanımlanmaktadır. Görülmektedir ki kullanıcıların etkileşim kurduğu kişiler kullanıcı için takipçi konumunda ve sürekli o kişiyi izleyebilir haldedir. Ayrıca kişi de etkileşim kurduğu takipçiyi izleyebilir duruma gelmektedir. Bu izlem işlemi somut olarak takipçilerin

fotoğraflarını beğenerek, kaydederek, yorum yaparak ve paylaşarak gerçekleştirilmektedir.

İzlem işleminin bir de soyut boyutu bulunmaktadır. Bu da fenomen olarak adlandırılan çok takipçili insanların hayatlarını kullanıcıların kendi hayatlarına yansıtmakla gerçekleştirilmektedir. İnsanlar fenomenlere özenmekte ve hayatlarını birebir kopyalama uğraşına girmektedir. Veyahut kullanıcılar sahte hesaplar açmakta ve kendi kişiliklerinden uzak kimliklerle diğer insanları takip eder hale gelmektedir. Bu durum da “Stalk” kavramının oluşmasına neden olmaktadır. Stalk, sosyal medya platformlarında bir kişinin başka bir kişiyi gizli bir şekilde incelemesi ve paylaşımlarını gözetlemesidir. Böylece sahte hesap kullanıcısı bir kişiyi “stalk”larken gözetmen konumuna geçmekte ve ayrıca hesabında barındırdığı bilgiler doğru olmadığı için gözetlenemez halde sosyal medyada var olmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki, bir kişi sahte hesaplar aracılığıyla *Instagram*’a erişim sağlasa dahi; *Instagram* o kişi hakkındaki gerçek verilere çerezler, dijital ayak izleri ve daha birçok algoritma aracılığıyla erişim sağlayabilmektedir (Arslan, 2022: 160).

#### **4.4.3 X ve Mahremiyet**

X, 2006 yılında San Francisco Podcast Şirketi tarafından Jack Dorsey ve ortaklarıyla birlikte, insanların “gündem” olarak belirlediği başlıklar altında duygu, düşünce ve günlük yaşamlarına dair ifadeleri paylaşma üzerine kurulmuş bir web uygulamasıdır (Rogers, 2016: 9). “*Tweet*” adı verilen kısa mesajlar yayınlamak için kullanılmaktadır. Site daha çok anlık mesajlar ile insanlar arası aktif iletişimi sunmakta ayrıca gündelik hayat akışı içinde çevrim içi olmayı gerektirmektedir. X ile insanlar fikir ve düşüncelerini dünya çapında yayınlayabilme özgürlüğüne sahip olmakta ve kişilerarası iletişim yeniden tanımlanmaktadır (Livberber Göçmen, 2018: 82). İnsanlar duydukları, yaşadıkları ve gördükleri tecrübeleri kısa cümlelerle aktarabilme imkânına sahip olmuştur. Kullanıcılar; diyalog ve sohbet özelliği, statü güncelleyebilme, haber ve bilgi paylaşımı, reklam ve pazarlama olanakları gibi daha birçok özelliklerinden dolayı X kullanmaktadır (Yavuz, 2019: 9). X üzerinden görüntü paylaşımı mümkündür ancak bu platformda daha çok kelimelerin gücü ön plana çıkmaktadır.

X uygulaması 27 Ekim 2022 tarihinde Amerikalı iş insanı Elon Musk tarafından 44 Milyar dolarlık anlaşma ile satın alınmıştır. 2023'e kadar *Twitter* olarak kullanılan X sosyal medya platformu, 2023 tarihinden itibaren yeni adı ve logosu ile kullanılmaya başlanmıştır (URL-24, 2024). Elon Musk X platformunun dünya genelinde “her şeyin uygulaması” olacağını vurgulamaktadır. X Holdings Corp altında yeni şirket yapılanmasına gidilen X platformunda, eskisinden farklı politikalar, uygulamalar ve söylemler getirileceği belirtilmiştir (Mouriquand 2023; Columbres 2023). Musk, X için sosyal medya işlevinin yanı sıra mobil ödeme ve bankacılık gibi özelliklerinde geliştirileceğini ifade etmektedir. Ancak yapılan bu değişiklikler platformun değer kaybetmesine neden olmaktadır. Bunun yanı sıra Avrupa Birliği tarafından X platformunun dünya genelinde en çok dezenformasyon ve nefret söylemi içeren sosyal medya platformu olduğu belirtilmektedir (Yıldırım ve Ayan, 2024: 131).

X; 2006 yılında 140 karakterlik mesajlar paylaşmak amacıyla kurulan, mikroblog tabanlı bir sosyal medya platformu olsa da; 2022 yılı Data Reportal Raporu'na göre platform, 436 milyon aktif kullanıcısıyla en önemli sosyal ağlardan biri olarak konumlanmaktadır (Yıldırım ve Ayan, 2024: 128). X Türkiye'de de en çok kullanılan uygulamaların başında gelmektedir. We Are Social Şubat 2024 Raporu'na göre; 2024 yılının başında Türkiye'deki X kullanıcı sayısı 20,67 milyon olduğu ve bu durumun da toplam nüfusun 24,0'ına denk geldiği görülmektedir (URL-13, 2024).

X'i diğer uygulamalardan ayıran en büyük özelliği “hashtag (#)” kısmıdır. Ortak bir konu hakkında kolayca konuşulmasını sağlayan bu etiket kavramı ile kullanıcılar anahtar kelimelerle birlikte o ortak konu hakkında yazılan gönderilere ulaşabilmektedir (Livberber Göçmen, 2018: 83). Bu hashtagler, aldıkları etkileşimlerle “Trend Topic (TT)” hale gelebilmektedir. Trend Topic; X'de en çok bahsi geçen konu hakkında konuşulan ve gündem olan başlıkların görüldüğü alandır. Bu kavramla birlikte insanlar birbirleriyle kolay iletişim kurabilmekte, fikirlerini birçok kullanıcıya duyurabilmekte ve reklamlar daha hızlı görülebilmektedir.

X'de bulunan TT kavramı nedeniyle kullanıcılar bilinçsizce paylaşımlar yapmakta ve mahremiyetlerini kendi rızalarıyla ihlal etmektedir. Kullanıcı atmış olduğu tweetle fark edilmeyi ve etkileşim almayı istemekle birlikte narsisizm ve teşhir merakı

duygularıyla hareket eder hale gelmektedir. Bu duygular neticesinde de kişi özel hayatını birçok kullanıcı önüne sunmaktadır. Ayrıca algoritmalarla kaydedilen tüm paylaşımlar, farklı kurum ve bireylere bilgi sağlayarak reklam amacıyla kullanılmaktadır. Bu reklamlardan yalnızca marka sahipleri değil, siyasetçiler de faydalanmaktadır. Siyasetçiler X'deki kullanıcıların tepkileri, istek ve şikâyetleri doğrultusunda seçim kampanyaları başlatmakta ve siyasi reklamlarını kullanıcılardan topladıkları bilgiler doğrultusunda şekillendirmektedirler. Ayrıca siyasetçiler, X'deki kullanıcı bilgileri doğrultusunda siyasi ideolojilerini belirleyerek onları gruplandırmak ve oy potansiyellerini etkilemek gibi amaçlar doğrultusunda da X platformunu kullanmaktadır (Salman Gülalp, 2018: 529).

Sosyal medyada mahremiyet konusu, dünya genelinde tartışmalara neden olmuştur ve X yöneticileri 2012 yılında kullanıcılara verdiği izin yetkisini geliştirdiği bir açıklama yapmıştır. Güncelleme ile birlikte uygulamanın kullanıcıya ait hangi bilgilerine erişebileceği konusunda, kullanıcılara bilgi verileceği belirtilmektedir. Ancak bu durum mahremiyet sorununu engellemeye yönelik bir hareket olmayıp, yalnızca mahremiyet ihlalini kullanıcılara bildirerek kullanıcı rızasını almak şeklinde değerlendirilmektedir (Aslan Turan, 2022: 841). Elbette ki X, topladığı veriler ve bunların paylaşımı hakkında bir “Gizlilik Politikası (Privacy Policy)” sunmaktadır. Buna karşın X'in kullanıcı bilgileri ve aktivitelerini taşıyan veri tabanları; veri güvenliğinin ihlal edilmesi gibi sayısız zayıf noktaları, istismarları ve kullanıcı mahremiyetini tehdit eden saldırılarla birlikte riskleri içinde barındırmaktadır. Ayrıca güvenlik birimlerinin gerek gördüklerinde X verilerine ulaşabilme imkânı da kullanıcı mahremiyetine yönelik sürekli bir tehdit anlamına gelmektedir (Zimmer ve Proferes, 2016: 247). Bununla birlikte X gizlilik politikasına bakıldığında bilgilerin nasıl, ne zaman toplandığı ve bilgilerin kullanım amaçları yer almaktadır. Tüm tweetlerin kopyaları, hashtagler, konum verileri, temel hesap bilgileri, arama terimleri, çerez bilgiler gibi birçok veri log kayıtlarında tutulmakta ve kullanıma sunulmaktadır.

X'de bir diğer mahremiyet çeşidi “takipçiler”dir. Kullanıcılar takipçi konusunda iki seçeneğe sahiptir. Bu seçenekler ya herkese açık ya da belirli kişilerin erişimi ile takipçi elde etme şeklindedir. H herkese açık seçeneğinde internet kullanıcıların her biri o tweet ve bilgilere erişim sağlayabilmekte, Google gibi büyük arama motorlarında

arayabilmektedir. Belirli kişilerin erişiminde ise paylaşılan tweetleri izin verilen kişiler dışında diğer kullanıcılar görememektedir. Ancak belli kişilerin erişimine izin verilen *X* hesaplarında daha çok bilgi paylaşma eğilimi olduğu görülmektedir (Livberber Göçmen, 2018: 85). Böylece kullanıcılar takiplerine izin verdikleri insanlara daha çok güvendikleri için kendilerini ifşa etme motivasyonları daha yüksek olmaktadır.

*X*'in özelliklerinden biri de coğrafi konum etiketleme hizmetinin bulunmasıdır. Bu hizmet etkinleştirildiği takdirde, tweetlerin atıldığı konum, enlem ve boylam bilgisi eklenmektedir. Bu durumda da kullanıcıların lokasyon bilgileri ifşa edilmekte ve olası siber saldırılarda siber suçluların eline geçebilmektedir (Aslan Turan, 2022: 850).

Türkiye’de ve dünyada sosyal medya paylaşımlarını engelleyecek veya yaptırım uygulayacak yeterli yasalar bulunmamaktadır. Bu kapsamda henüz sosyal medya hukuku adı altında hukuk dalı da bulunmamakla birlikte sosyal medyaya ilişkin birçok hukuksal boşluklar yer almaktadır (Öden Akman vd., 2021: 554). Bu hukuksal boşluklar neticesinde sonsuz bilgi kaynağı sunan sosyal medya, Anayasa ile garanti altına alınmış haklar ile çelişmektedir. Mark Zuckerberg’in “mahremiyetin modasının geçmesi” anlamlarını taşıyan söylemlerinden de anlaşıldığı üzere sosyal medya platformları olan *X*, *Instagram* ve *Facebook* bireylerin güvenliklerini etkilemekte, mahremiyetlerini kısıtlamakta ve kullanıcıları geleneksel iletişim araçlarına göre daha farklı tehlikelerle yüz yüze getirmektedir (Arık ve Arık, 2020: 459).

#### **4.4.4 Alışveriş Siteleri ve Mahremiyet**

İnsanlar sosyal yapı içinde hem tüketen hem de üreten bir varlık olmuştur. Varlığını idame ettirebilmek için her iki olguyu da gerçekleştirmek zorundadır. Çalışma açısından önemli olan “tüketimin gözetimi ve özel alana etkisi” ise bu çerçevede açıklanması gereken bir alandır (Aslan Turan, 2022: 844). Bu kapsamda tüketim, güçlü bir toplumsal denetim ögesi olmaktadır. Tüketim, insanlığın var olduğu andan beri farklı biçimlerde kendi varlığını sürdürmüştür. İlkel dönemde, tarım toplumunda, sanayi toplumunda ve günümüz enformasyon toplumunda tüketim kavramına yüklenen anlamlar farklılaşmakla birlikte önemi, biçimi ve içeriği de değişim göstermiştir. Tüketim alanında yaşanan gözetleme faaliyetlerinin en yaygın olduğu

çağ enformasyon çağı olarak değerlendirilmektedir (Tanyeri Mazıcı, 2018: 155). Kuşkusuz bu düşüncenin ana nedeni internetin enformasyon çağında önemli bir yer edinmesinden kaynaklıdır. İnternet sayesinde tüketim verilerinin en ince ayrıntısına kadar takip edilmesi, gözetimin de tüketim araçları ile yaygın hale gelmesine olanak tanımaktadır.

İnternetin aktif kullanımı mağazacılık kültürünü de etkilemiş ve artık alışverişler sanal ortamlardan yapılır hale gelmiştir. Bu bağlamda bireyler alışverişlerini çok kolay ve hızlı bir şekilde evden çıkmadan yapmaya başlamışlardır. Bu kolaylıkları sağlayan birçok alışveriş sitesi olmakla birlikte ülkemizde en çok tercih edilen site, genellikle Trendyol olmuştur (Sabahçı, 2023: 124). Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisinin etkisiyle evden çıkma yasaklarının başlaması, alışveriş sitelerini oldukça popüler hale getirmiştir. Bu kapsamda pandeminin etkisiyle zamanla alışveriş siteleri giyim sektöründen, market malzemelerine kadar birçok çeşit ürün satar hale gelmiştir (Bulur, 2021: 491).

Bu durum zaman yönetimi olarak kolaylık sağlamış ve çeşitli ürünleri tek bir siteden görme rahatlığına erişirmiştir. Ayrıca alışveriş sitelerinden alınan ürünler için yorum yapılabilen ve ürün değerlendirilebilmektedir. Yorum ve değerlendirmeye bağlı olarak tüketici daha güvenilir ürün seçimi gerçekleştirebilmektedir. Bu kolaylıkların dışında insanların alışveriş sitelerine yönelimlerini arttırmak için tüketiciyi teşvik eden kolaylıklar da bulunmaktadır. Bunlara; ürünlerde yapılan fırsat indirimleri, marka kıyaslama, ürün değişimi ve iade kolaylığı, kapıda teslim, kredi kartı seçeneği, ekstra taksit avantajı örneklerdir (Yeygel Çakır vd, 2023: 205).

Gün geçtikçe tüketici topluluğu bu ve bunun gibi birçok teşvik edici stratejik hamleden kaynaklı çevrim içi alışverişe uyum sağlar hale gelmiştir. Ancak bu durum tüketici mahremiyetinin ihlallerinde artışa neden olmaktadır. Bu yeni alışveriş sistemi, tüketiciyi her yönüyle tanımayı hedefleyen bir sistemdir ve sürekli güncellenen tüketici bilgilerine ihtiyaç duymaktadır. Bir tüketici internet üzerinden alışveriş yapmak istediğinde öncelikle alacağı ürünün yer aldığı siteye kayıt olmalıdır. Bu kayıt sırasında yaş, cinsiyet gibi şahsi bilgileri dışında adres bilgileri, e-mail ve telefon numarası gibi bilgilerin de paylaşımı gerçekleştirilmektedir. Ana bilgilerin dışında da

kullanıcıların her eylemi kayıt altına alınmakta ve analizi yapılarak veri bankasında depolanmaktadır. Bu veri toplama kısmından bakıldığında alışveriş siteleri de *Facebook* ve *Instagram*'dan farklı değillerdir. *Facebook*, *Instagram* ve alışveriş sitelerinde öncelikle kayıt sırasında oluşturulan profiller neticesinde kişisel bilgilerin mahremiyeti oluşmaktadır. Ancak *Facebook* ve *Instagram* daha çok fotoğraf ve video üzerinden kullanıcı takibini yapmaktayken, alışveriş siteleri tüketicilerin yaptığı alışverişte en çok aldığı ürünlerden, kullandığı kişisel bakım malzemelerine ve hatta beğendiği markaya kadar analiz ederek alışveriş alışkanlıkları doğrultusunda kullanıcı zevk ve tercihlerine göre bilgi birikimi yapmaktadır (Aslan Turan, 2022: 845).

Alışveriş sitelerinin kişisel veri toplama nedenleri çok çeşitlidir. Müşteri ile yakın ilişki kurmak, müşteri memnuniyetini arttırmak, fiyatlama ve personel eğitimi gibi nedenler sayılabilmektedir (Demirel, 2018: 200). Öte yandan firmalar, müşterilerine ait topladığı bilgiler doğrultusunda onları gruplandırarak kişiye özel hizmetler sunmakta ve müşteri tatminini arttırmayı amaçlamaktadır. Toplanan kişisel veriler doğrultusunda yeni müşteri elde etme amacı da taşıyarak firmalar satışlarını arttırmayı hedef haline getirmektedir. Yani kişisel bilgiler firmaya hizmet etmek için kullanılmaktadır (Akgüç Çetinkaya, 2013: 67).

Alışveriş sitelerinde bilgi toplamanın bazı yöntemleri bulunmaktadır. Genellikle bilgi toplama işlemi “cookies” adı verilen çerezler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Cookie, kurabiye denilen dosyalar anlamına gelmektedir. Bu dosyalar internet kullanıcısının sabit diskinde bulunan ve kullanıcının internete bağlandığı her durumda hangi siteleri gezdiğini kayıt altına alan ve bu bilgileri de kullanıcının sabit diskine yerleştiren metin dosyalarıdır (Akgüç Çetinkaya, 2013: 68). Kullanıcının ilk site ziyareti sırasında site, cookies uyarısı vermektedir. Bu durum kişinin eylemlerinin tekrarlanan aşamalarda benzer olabilmesine karşılık, tüketicinin tercihlerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Ancak bu yöntemle kişinin kullandığı mouse tıklamalarından birçok bilgi elde edilir ve kişi cookiesleri kabul etmesi ile artık gözlenebilir konuma gelmektedir. Firmalar ve tüketiciler web sitelerinde ne kadar gezinirse o kadar log kaydı yani bilgi elde etmektedir. İhtiyaçları, değerleri, tercihleri, öncelikleri ve düşünceleri vs. birçok bilgi şirket lehine kullanıma açık olmaktadır (Bozalp, 2018: 46).

“Formlar” ise diğerk bilgi toplama sistemidir. Sanal ortamlarda faaliyet gösteren işletmelerin tüketicilerin kişisel bilgilerini elde etmek amacıyla kullandıkları en etkili yol; satın alma ve kayıt formlarıdır. Bu formların; kayıt formu, satın alma formu, yarış-çekiliş formu gibi birçok çeşidi bulunmaktadır. Tüketiciler bu formları doldurdukları noktada artık kendi rızalarıyla kişisel bilgilerini paylaşmış olmakta ve kendi rızaları ile gözetlenir hale gelmektedir (İ. Yıldız, 2021: 129). Formlarda kişiye ait ad/soyad, cinsiyet, yaş, iletişim bilgileri ve yer bilgileri gibi önemli içerikler yer almaktadır. Alışveriş siteleri bu bilgiler doğrultusunda duyuru, ilan ve reklam gibi faaliyetlerini kolaylıkla tüketiciye ulaştırabilmektedir (Akgüç Çetinkaya, 2013: 68). Ayrıca kişi formlar sayesinde siteden alışveriş gerçekleştirdiğinde tekrar bilgilerini girmek zorunda kalmaz. Bu durumun her ne kadar site tarafından güvenli olduğu vaat ediliyor olsa da sanal ortamlardaki kişisel bilgilere ulaşımın yaygın olduğu bu ortamlarda mahremiyet ihlali kaçınılmaz görünmektedir.

Alışveriş sitelerinin kullanımı her geçen gün artış göstermekte ve tüketicinin maruz kaldığı reklam miktarı da buna bağlı olarak çoğalmaktadır. Reklam veren şirketler tüketicilerin dikkatini onlara özel kıldıkları reklamlarla çekmektedir. Amazon CEO’su Jeff Bezos “4,5 milyar müşteri varsa; 4,5 milyar da mağaza olmalı” diyerek reklamlara verdikleri önemi göstermektedir (Özdemir, 2020: 92). Amazon uygulamasının 2013 yılında topladığı verileri reklam şirketlerine satarak pazarlama kampanyaları başlattığı, bu nedenlerle *Google* ve *Facebook*’a rakip olduğu görülmektedir. Müşterilerden elde edilen gönüllü veya gönülsüz bilgilerin sağlandığı reklamlar neticesinde de ABD’nin en büyük online mağazası haline gelmiştir. Amazon sitesinin 2015 verilerine bakıldığında ise çeyrek milyardan fazla müşterinin verilerini topladığı bilinmektedir (Barçın Aka ve Aka, 2018: 361). Öte yandan *Google*’ın eski CEO’su Eric E. Schmidt “başkalarının bilmesini istemediğimiz bir şeyiniz varsa, belki de hiç yapmamanız lazımdır” söylemi ile mahremiyetin alışveriş siteleri ile ihmal edildiğini dile getirmektedir (Arık ve Arık, 2020: 457).

#### **4.4.5 Diğer Sosyal Medya Platformları ve Mahremiyet**

We Are Social Dijital 2024 Global Raporu (URL-1, 2024) verileri dikkate alındığında üzerinde durulması gereken ve en çok kullanılan sosyal medya platformları arasında

*YouTube*, *WhatsApp* ve *TikTok*'da yer almaktadır. Çalışma açısından incelenmesi gereken bu platformlar da mahremiyetin dönüşümü konusunda önem arz etmektedir. Sosyal medyanın sunduğu olanaklar doğrultusunda ortaya çıkan sosyal medya platformları, bireylerin düşünce ve tutumlarını etkilemesinin yanında, mahremiyet algısının büyük ölçüde dönüşüm geçirmesini de sağlamıştır (Köseoğlu, 2023: 172). Toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılık gösteren mahremiyet algısının sınırları net bir biçimde çizilememekle birlikte, sosyal medya platformlarının birey ve toplum üzerinde etkisi ile mahremiyet algısının kaybolmaya başlaması dikkat çekicidir. Bu bağlamda mahremiyet algısı, temel bir insan hakkı olup, modern çağda tüm insan hakları arasında tanımlanması en zor kavramlardan birisi olagelmıştır (Bennet, 2009: 121).

*YouTube*, çağımızda kullanıcıların yoğun bir şekilde içerik ürettiği ve diğer insanlar ile etkileşim içerisinde bulunduğu platformlardan biridir. *YouTuberlar*, ürettikleri içeriklerin daha geniş kitlelere ulaşması için dikkat çekici ve seri bir halde videolar üretmeye çalışmaktadır. Bu durum *YouTube* ortamında; mahremiyeti şeffaflaştırdığı gibi beden, bilgi ve mekân mahremiyetinin yok olmasını ve teşhirciliğe yönelik paylaşımların artmasını da normalleştirmektedir (Arslan ve Çetin, 2023: 203). Dünyada ve Türkiye'de insanlar tarafından oldukça çok kullanılan ve ilgi duyulan sosyal medya platformu olan *YouTube*; *Facebook*, *Instagram* ve *X* gibi sosyal medya platformlarının aksine, herkese açık bir şekilde paylaşılan video içeriklerine sahiptir. Bu platformlarda bireylerin belirlemiş olduğu kullanıcılar tarafından takip ve izleme gerçekleştirilirken, *YouTube* platformu üzerinden paylaşılan içerikler yayımlandıktan sonra herhangi bir gizliliğe sahip değildir (Çoban, 2021: 65). Kullanıcılara ücretsiz şekilde kendi kanallarına sahip olma, yayın oluşturma ve paylaşım yapma gibi imkânlar veren *YouTube*; abone ve izlenme sayısı belli bir sayının üstüne ulaşan kullanıcılara da ücret ödemektedir. Daha fazla izlenme ve abone sahibi olmanın ise daha fazla para kazanma anlamına geldiği bu platformda kullanıcılar, izleyici kitlelerinin dikkatini çekmek amacıyla özel alanı ve mahremiyeti her geçen gün daha da yok etmektedir. Kitleler tarafından ücretsiz olarak kullanılan *YouTube*, bireylere maddi kazanç sağlamasıyla birlikte özel alanın topluma teşhir edilmesi konusunda teşvik edici olmaktadır. Bu kapsamda içerik üreticisi, gözetleyen tüketiciye karşı sürekli olarak ilgi çekici ve çarpıcı içerikler üretmeye yönelmektedir (Livberber

Göçmen, 2018: 85). İçeriklerin istikrarlı olarak üretilmesi, dikkat çekici olması ve yeni içeriklere ihtiyacı arttırmasıyla bireylerin hem bilgi anlamında hem de fiziksel ve mekânsal anlamda mahremiyetinden daha çok ödün vermesine yol açmaktadır.

*WhatsApp*; sosyal medya platformları içerisinde yaygın kullanılan, etki yaratan ve yoğun bir kullanıcı kitlesi bulunan uygulamaların başında gelmektedir. Görsellerin, yazıların ve emojielerin paylaşımı, belge ve dosyaların karşı tarafa eriştirilmesi, görüntülü konuşmaların kolayca yapılması gibi niteliklere sahip olması *WhatsApp* uygulamasını tercih edilebilir bir sosyal medya platformu haline getirmektedir (Uzun ve Uluçay, 2007: 222). 2019 yılında yaşanan salgın ile birlikte hem dünyada hem de Türkiye’de kullanım oranı artış göstermiş ve bu nedenle birbirinden uzak kalan bireylerin ihtiyaç duyduğu bir uygulama haline gelmiştir.

*WhatsApp* uygulamasının 2021 yılı itibariyle kullanıcılarına yeni bir gizlilik sözleşmesi sunarak özel yaşamın gizliliğini sekteye uğrattığı görülmektedir. Gizlilik uygulamasının devreye girmesi noktasında ise çift standart yaşandığı söylenebilir. Bu kapsamda AB ülkeleri *WhatsApp* platformunun güncellenmesinden etkilenmezken, Türkiye için 8 Şubat 2021 tarihine kadar kullanıcılara süre verilmiştir. Her ne kadar ilgili süre daha sonra ertelense de bu süre zarfında ya gizlilik sözleşmesine onay verilmesi ya da *WhatsApp*’ın silinmesi seçenekleri kullanıcılara sunulmuştur (Yüksel, 2021: 100).

*WhatsApp*’ın söz konusu gizlilik belgelerini içeren ve güncelleme sonrasında kullanıcı bilgilerini ortaya çıkaracak olan maddeler şunlardır (URL-17, 2021);

- Hizmetlerimizin veya diğer hizmetlerin nasıl kullanıldığını anlamak,
- Altyapının ve dağıtım sistemlerinin iyileştirilmesine yardımcı olmak,
- *Facebook* şirketi ürünleri genelinde emniyeti, güvenliği ve bütünlüğü arttırmak,
- Sistemleri güvence altına almak ve ihlal faaliyetleriyle mücadele etmek,
- Diğer hizmetleri ve bunları kullanma deneyimini iyileştirmek,

- Kullanıcılar için önerilerde bulunmak ve içeriği kişiselleştirmek,
- *WhatsApp* deneyimlerini diğer *Facebook* şirket ürünleriyle birleştirmeyi sağlamak,
- *WhatsApp* deneyimlerinizi diğer *Facebook* şirketi ürünleri ile birleştirmenizi sağlayan entegrasyonlar sağlamak.

Bu doğrultuda *WhatsApp*'ın kullanıcı hesap bilgilerine, mesajlara, bağlantılara, durum bilgilerine, kullanım ve kayıt bilgilerine, cihaz bilgilerine, konum bilgisi gibi birçok kişisel mahremiyet sınırları içinde kalan bilgiye ulaşımı söz konusu olmaktadır. Her ne kadar *WhatsApp* şirketi bu bilgilerin saklı kalacağını belirtse de bireyler için mahremiyet endişesi doğurmaktadır.

*WhatsApp* uygulamasının mahremiyeti korumaya yönelik son zamanlarda şu önlemler aldığı görülmektedir (URL-25, 2025; URL-26, 2025; URL-27, 2025);

- Profil fotoğrafının ekran görüntüsünün alınamaması,
- Tek seferlik fotoğraf gönderim seçeneğinin gelmesi,
- Kişi onay vermezse gönderdiği fotoğrafların cihaz galerisine kaydedilememesi, (geliştirilme aşamasında olup henüz uygulamaya konulmadı)
- Sohbet paylaşımını sınırlamak için gelişmiş bir sohbet gizliliği özelliği getirilmesi. (geliştirilme aşamasında olup henüz uygulamaya konulmadı)

Bireylerin gündelik yaşantısında sosyalleşme aracı olarak kullandığı ve sosyal medya platformları arasında bulunan *TikTok* uygulaması, muhtelif paylaşımlara izin veren yönü ile mahremiyet algısına en fazla zarar veren platformların başında gelmektedir. *TikTok*, merkezi Pekin'de bulunan çok uluslu bir Çin teknoloji şirkettir. 500 milyondan fazla aktif kullanıcıya sahip olan *TikTok*, 2016 senesinde Douyin adıyla ortaya çıkmış ve popülerliği hızla artan bir müzik ve sosyal medya platformu haline gelmiştir (Aydın, 2022: 76). *TikTok*, bireylerin videolar aracılığıyla etkileşim

sağlamasına olanak sunmaktadır. Gerçek yaşamda olmayacak ya da gözler önüne serilemeyecek bir yaşam tarzını inşa etmeye ilişkin paylaşımlara izin veren *TikTok*; canlı yayın açma, düello yapma, beğeni gönderme, hediye gönderme-alma, favorilerine ekleme gibi özellikleriyle öne çıkmakta ve içerik üreticilerine kazanç sağlamaktadır (Köseoğlu, 2023: 173). Gündelik yaşantıda bir başka bireyin özel yaşantısına kolayca müdahale edilemezken, *TikTok* ile birden fazla kişinin özel yaşam alanı anlık ve gönüllü olarak ortaya dökülebilmekte ayrıca bu durumda mahremiyetin sınırlarını aşabilmektedir.

*TikTok*'da bireylerin amaçları arasında para kazanma, beğenilme ve ilgi çekerek ünlü olma düşüncesi yatmaktadır. Platforma bu amaçlar doğrultusunda bakıldığında, özel yaşamla ilgili ne kadar çok video çekilip paylaşılsa o kadar çok mahremiyet algısının yitirilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır (Aydın, 2022: 87). Birçok ahlaki değeri bozduğu, kültürel anlamda yozlaşmaya ve toplumsal anlamda zararlara sebep olduğu için platformun kullanılmasının yasaklanması, gündemde yerini korumaktadır. Ancak platformun kapatılarak veya kullanılmasının yasaklanarak çözüm sağlanması da mümkün görünmemektedir.

#### **4.5 Dijital Dünyada Mahremiyet Sorunsalı**

Dijital dünya, bilgisayar, internet ve diğer dijital teknolojiler aracılığıyla kurulan bir ortamdır. Kavram; arama motorları, web siteleri, e-posta, çevrim içi oyunlar, mobil teknolojiler (akıllı telefon, tablet, mobil uygulamalar), bulut sistemi (online veri depolama ve işleme hizmetleri -Google Drive, Dropbox), netflix, youtube, e-kitaplar, online alışveriş siteleri, dijital ödeme sistemleri, dijital iletişim araçları (mesajlaşma uygulamaları), sosyal medyayı kapsamaktadır (URL-12, 2023).

Günümüzde dijital dünyanın oluşturduğu gözetim amaçları birçok çeşitliliğe sahiptir. Kullanılan uygulamaya, siteye ve teknolojik materyale göre gözetim yöntemlerinde değişiklikler görülmektedir. Enformasyon teknolojilerinin internetin gündelik yaşamda kurduğu hakimiyetle birlikte, devlet ile vatandaşları arasında başlayan yeni bir döneme işaret edilmektedir. *E- devlet* uygulaması ise bu kapsamda kamusal hizmetlerin etkin ve verimli sunulması için vatandaşların soyağacından, işlediği adli

suçlara kadar tüm bilgilerinin yer aldığı bir uygulamadır. *E-devlet*, dijital ortamda vatandaşların, ilgili enformasyona ulaşması, idari hizmetlerden kolayca yararlanması ve yönetime -görece biçimde- daha aktif olarak katılmaları sağlanmaktadır. Böylece devlet işleri giderek sanal bir ortama taşınmaktadır. Birleşmiş Milletler üyesi olan 189 ülkenin de internette bir enformasyon sitesi bulunmaktadır ve Avrupa Birliği, gelecek vizyonunun adını “*E-Avrupa*” olarak belirlemiş durumdadır (Dolgun, 2004: 19). Sosyal medya daha kişisel bilgilere yönelik paylaşımlarını görsel ağırlıklı mesajlaşmalar ve videolar aracılığıyla gerçekleştirse de, kripto para borsaları gibi çeşitli internet sayfalarında kimlik bilgileri istenmektedir (Yüksel, 2021: 94). Ayrıca mobil bankacılık uygulamalarında yüz tanıma sistemi ile görsel verilere de yer ayrılmaktadır. Her ne kadar verilerin gizliliği adı altında sözleşmeler bulunsu dahi paylaşılan bilgilerin nerede depolandığı, hangi kişi ve kurumlarla paylaşıldığı bilinmemektedir. Ayrıca siber saldırılar nedeniyle çok iyi saklanıldığı düşünülen bilgilerin deşifre olabilme ihtimali de yüksektir. Bu da kişisel verilerin güvenliğinin ihlalini oluşturmaktadır. Verilerin internet ortamında depolandığı bulut sisteminde, siber saldırı risklerini daha da arttırmaktadır. Örnek olarak 2014 yılında Apple firmasının kullanıcı verilerini depoladığı bulut sistemi hacklenmiştir. Dünyada tanınırlığı olan birçok kişinin özel fotoğrafları medyaya sızdırılmıştır (Kılınç, 2021: 1663).

Teknoloji geliştikçe sosyal ilişkiler gözetmenin bilgi kaynağı olmuştur. Alışveriş yaparken, internetten araştırma yaparken, hatta buzdolabını kullanırken yapılan tüm eylemler izlenmeye açık hale gelmiştir. Bu sebeplerle teknoloji özgürleşme aracı olmaktan çıkarak özel hayatın gizliliğine gölge düşürür hale gelmiştir. “Herkesin herkesi izlediği” bir toplumda teknolojinin sağladığı özgürlük ile *Panoptikon* hapishane projesindeki özgürlük anlayışı arasında hiçbir fark bulunmamaktadır (Erdoğan Tuğran ve Tuğran, 2016: 55).

Teknolojinin oluşturduğu mahremiyet sorunları neticesinde birçok siber suç ortaya çıkmıştır. Siber suç, elektronik sistemleri, ağları, web siteleri ve verileri kullanarak suç işlemek veya suçun işlenmesini kolaylaştırmak amacıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinde yapılan yasa ihlalleridir. ABD Ulusal Beyaz Yaka Suç Merkezi’nin (NW3C) “Sosyal Medyanın Suç Amaçlı Kullanımı (2011)” başlıklı raporunda sosyal

ağ siteleri suçları; sosyal mühendislik ve oltalama, siber taciz, basitleştirilmiş hırsızlık, konum belirleme (cybercasing), olarak belirlemiştir. Bu kavramların tanımlamalarına bakıldığında (Sezgin ve Ünal, 2022: 100); Sosyal mühendislik; kişi bilgilerinden ve kişisel zaaflarından faydalanarak istenilen sistemlere giriş yapabilme işlemidir. Oltalama; sosyal mühendis uygulamalarındandır ve kimlik avı, parola, hesap numaraları gibi bilgilerin elde edilmesi için kullanılmaktadır. Siber taciz; suçluların e-posta, mesaj, sosyal medya gibi ortamlardan taciz ve tehdit içerikli mesajlar atmasıdır. Kullanıcıya ait bilgileri öne sürerek kişiyi tehdit etmektir. Bu suça örnek; farklı kimliğe bürünme, iftira, mağdur adını kullanarak web siteleri oluşturma, mağdur rolü yapma, mağdur kimliği ile başkalarıyla iletişime geçme gibi eylemler verilebilir. Basitleştirilmiş hırsızlık; sosyal ağlarda paylaşılan konum bilgisi, fotoğraflar ve kişinin evde bulunmadığını kanıtlar tatil hikâyeleri gibi bilgilerden yola çıkılarak gerçekleştirilen hırsızlık işlemidir. Konum belirleme; saldırganların kişi verilerinden yola çıkarak hedefinin yerini tespit etmesidir. Bilişim sistemlerindeki çok çeşitli bilgiler fiziki erişime de kolaylık sağlamaktadır. Bu suçlar haricinde daha birçok siber saldırı yöntemi bulunmaktadır. Sosyal ağların artışı ile öne çıkan yöntemler arasında çevrim içi satış sayfalarının istismarı, sahte alışveriş sayfaları, sahte aşk ilişkileri, siber zorbalık ve çocuklara karşı gerçekleştirilen suçlar ön plandadır (Karakaya, 2020: 203-206).

Sosyal ağlarda kullanımının artışı ile suçluların artışı paralellik göstermektedir. Suçlular insanların zaaflarından yararlanarak bir strateji oluşturmaktadır. İndirimli alışveriş yapmak birçok insanın hoşlandığı bir durum olup, suçluların da kullandığı bir harekettir. İndirimli bir sahte siteden alışveriş yapan mağdurlar kimlik ve kredi kartı bilgilerini çaldırabilmekte ayrıca ödemiş oldukları para karşılığında istedikleri ürüne ulaşamamaktadırlar.

Sahte aşk ilişkileri ise daha çok sosyal medya uygulamaları üzerinden gerçekleştirilmektedir. *Facebook* ve *Instagram* gibi uygulamalarda failin yapmış olduğu sahte hesap nedeniyle mağdurlar flört etmekte ve zamanla güven kazanarak para gönderir hale gelmektedir. Hatta fail güven kazandıktan sonra mağdurdan elde ettiği kişisel fotoğraflar neticesiyle mağduru tehdit etmekte ve mağdur korku, panik haliyle failin her istediğini yapar hale gelmektedir.

Sosyal ağ platformlarında mahremiyetle ilgili yaşanan diğer bir risk ise siber zorbalıktır. Dijital teknolojiler aracılığıyla (Budak, 2022: 261-262);

- Mağdur hesaplarını sürekli olarak rahatsız edici şekilde takip etmek ve bu durumu mağdura hissettirmek,
- Sahte hesap açmak ve açılan sahte hesap için bir kişinin rızası olmadan bilgi, fotoğraflarını kullanmak hatta kişinin kimliğine bürünmek,
- Kişi bilgilerinin rıza dışı internet ortamında paylaşılması,
- Kişisel bilgilerinin onaylanmadan paylaşılması,
- Bireylerin fotoğraf ve görüntülerinin izinsiz kullanılması,

gibi eylemlerin gerçekleştirilmesi neticesinde hedeflenen kişinin korkutulması, kızdırılması ve utandırılmasını amaçlanmaktadır. Siber zorbalık her yaşa gerçekleştirilmekte ancak daha çok savunmasız ve tehlike farkındalığı düşük olan çocuklarda görülmektedir.

Son yıllarda, sosyal medyada yapılan paylaşım içerikleri çocuklara yönelik olmaktadır ve bu durum çocuk ihmallerinin ve istismarının artmasının nedenlerinden bir tanesi olagelmıştır (Sezgin ve Ünal, 2022: 102). Çocuğun rızasının bulunmadığı fotoğraf paylaşımı istismarı tetiklemektedir. Bu paylaşımlar genellikle ebeveyn ve yakın çevreden gerçekleştirilmektedir. Ebeveynler sosyal ağlarda çocuklarını paylaşarak çevrim içi günlük oluşturdıklarını, çocuklarının büyüme evrelerini takip etmek istediklerini, ebeveynlik duygularını paylaşma amacı taşıdıklarını belirtmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda paylaşılan fotoğraflar sonucunda çocukların her anı fotoğraflanmakta, komik videoları çekilmekte ve birçok insanın etkileşim göstererek yorum/beğeni yapmasına sebebiyet verilmektedir. Hatta çocuklar moda ikonu ya da model haline dönüştürülmektedir. Ayrıca aileler çocukları üzerinden yaptıkları paylaşımlardan gelir sağlayabilmektedir. Bu fotoğraf ve videoların paylaşımında ebeveynler çevrelerinden olumlu tepkiler alsa dahi çocuğun rızası bulunmamasından kaynaklı mahremiyet hakkının ihlali gözler önüne serilmektedir (Duygulu, 2019: 438).

Çocuklara yönelik fotoğraf paylaşımı siber güvenlik açısından da çok büyük sorunlara neden olmaktadır. Bu suçların başında; çocuk istismarı, çocuk pornografisi, çocuk kaçırmaya, hırsızlık ve fidye amaçlı tehditler, pedofili görülmektedir. Aileler her ne kadar yalnızca kendi çevrelerinde çocuklarının fotoğraflarını paylaştıklarını düşünseler de, çocuk istismarı çoğunlukla aileye yakın kişiler tarafından gerçekleştirilmektedir. Büyük bloglar tarafından paylaşılan çocuk fotoğrafları ise hem herkese açık paylaşıldığı için pedofililerin ulaşımı kolaylaşmakta hem de reklam gibi ticari amaçla kullanıldığı için istismara neden olmaktadır (Duygulu, 2019: 442).

Çocuk fotoğraflarının paylaşımı yalnızca paylaşıldığı zaman diliminde istismar ve ihmale neden olmamakta, ayrıca internet ortamında kaydedilmekte ve daima göz önünde bulundurulmaktadır. Bu durum da istismarın sürekli olarak yaşanmasına neden olmaktadır (Duygulu, 2019: 446). Mahremiyet ihlalleri teknoloji var oldukça ve geliştikçe devam edecek olan ihlallerdendir. Ancak mahremiyet ihlali kişilere verilecek olan güvenli sosyal ağ kullanımı neticesinde azaltılabilir ve en azından insanların özel hayatlarına dair yaptıkları paylaşımlar kontrollü bir şekilde gerçekleştirilerek bilgilerinin paylaşımında azalma gözlemlenebilir.

## 5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Tarihsel perspektifte gözetim, her dönemde var olmuş bir olgudur. 21. yüzyılla birlikte hükmettiği alanları ise oldukça arttırmıştır. Enformasyon teknolojilerinden beslenen gözetim, artık durdurulamaz bir hâl almıştır. Geleneksel dönemde nüfus kayıtları, askerlik gibi nedenlerle kullanılan gözetim; modern dönemde, *Panoptikon*'un inşasıyla birlikte cezalandırma ve ıslah için kullanılmaya başlamıştır. Enformasyon teknolojilerinin yaygın olarak kullanıldığı günümüzde ise kişilerin rızaları ile gözetim pratiğinin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda teknolojik alanlarda yaşanan gelişmelerle birlikte kişilerin mahremiyetleri ile kamusal alanlar arasındaki perde, gün geçtikçe kalkacak seviyeye ulaşmış durumdadır. Böylece birey yeni teknolojinin etkisiyle özel alanını kaybetmiş bir nesne konumuna gelmiştir.

Gözetim kavramı, toplumsal denetim mekanizmalarının başında gelen bir olgudur. Hem iktidarlar hem de yöneticiler bakımından gözetim kavramı denetim amacıyla önemli bir yere sahip olmuştur. Bu kapsamda gözetim kavramının geçmişi, yazının icadına kadar götürülebilir. Gelişme sağladığı dönem ise sanayi kentlerinin, ulus-devlet yapılarının ve kapitalist işletmelerin büyüme gösterdiği zaman dilimidir.

Gözetim pratiklerinin geleneksel dönemdeki kullanımı; din adamları, dini kurumlar ve toplumun ileri gelen aileleri tarafından yapılırken, modern dönemde bu pratikler yerini sistematikleşmiş bir yapı içerisine bırakmıştır. Gözetim pratiklerinde yaşanan bu değişimin modernizmin doğuşundaki etkenlerle bağlantılı olduğu söylenebilir. Modernizmde yaşanan hızlı kentleşme, ulus-devletlerin askeri yapıları ve sanayi kapitalizmi, gözetim kavramının da ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca bürokratik örgütlenmelerde veya kapitalist işletmelerde hem iş verimliliğinin artırılması hem de içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı güvenlik ihtiyacının artması, gözetimin aktif olarak kullanımına katkı sunmaktadır.

İktidarlar tarafından gözetimin önemi, geçmişte ve günümüzde her geçen gün giderek artmaktadır. Gözetimin egemen gücün elinde olması da yine geçmişten bu yana değişmeyen ve altı önemle çizilmesi gereken bir durumdur. Bunun sebebi; egemen gücün yönetim erkini ve varlık sahasını koruyabilmesinden kaynaklıdır. Ayrıca her

geçen gün iktidarın ihtiyaç duyduğu bu egemenlik kapasitesi de genişlemektedir. Geleneksel dönemde yaşanan gözetleme işinin yönetimi elinde bulunduran güç tarafından baskı ve zorlama yoluyla yapıldığı görülmektedir. Günümüzde ise bu durum gönüllü ve rızaya bağlı yapılmaktadır. Bu yüzden günümüzde enformasyon teknolojilerinin ileri seviyelere ulaşması şaşırılacak bir durum olmaktan çıkmıştır.

Moderniteye geçiş dönemiyle birlikte Bentham tarafından *Panoptik* yapının mimari tasarımı yapılmıştır. Bu mimari yapı, hapishane modeli olarak tasarlanmış ve gözetleyen konumunda bulunan gardiyanların gözetleme kulesi içerisinde görünmez olarak gözetim faaliyetini yürütmesi amaçlanmıştır. Bu yapıda vurgulanmak istenen ana tema; aslında iktidar ve otorite odaklı bir sistemin var olmasıdır. Buradaki mantık, gözetim altında tutulan mahkûmların sürekli denetiminin yapılarak yanlış davranışlar yapmalarının önüne geçmek, ıslah etmek ve her an gözetleniyor hissi yaratmaktır. Bu mimari yapı geçmişte ve günümüzde bir hapishane modeli olarak uygulanmamış olsa da, bu tez çalışmasının ikinci ve üçüncü bölümlerinde günümüze biçimsel olarak uyarlanmış halleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Örneğin günümüzde kullanılan mobese kameraları bulunan yerlerde, sürücülerin hızlarını düşürmeleri, şehir içi kameraların bulunduğu yerlerde yere çöp atılmaması gibi uygulamalar, azınlığın çoğunluğu denetlediği bir durum olmakla birlikte; *Panoptik* yapının günümüzde işlerlik kazandığı alanların bir göstergesidir. Öte yandan görüldüğü üzere bu kameralar çalışmasa bile varlıkları dahi bireylerin davranışlarını doğru yönde gerçekleştirmeleri konusunda yeterli olmaktadır.

Foucault *Panoptik* modeli, modern toplumlarda yaşanan iktidar ve disiplin ilişkileri bağlamında yeniden ele almıştır. Böylece Foucault bu modeli, iktidar tarafından faydasız davranışlar gösteren bireylerin kapatılıp, toplumsal yapıdaki güvenlik ve düzenin sağlanmasını amaçlayan bir sistem olarak yorumlamıştır. Foucault bu modeli “büyük kapatılma” metaforu ile açıklamaya çalışmaktadır. Foucault’a göre bireyleri kapatma girişiminin en önemli sebebi; ekonomik ve siyasi etkenlerdir. Bir yerde kapatılan bireyler iktidara hem daha az maliyet getirecek hem de başkaldırı ve isyan girişimleri engellenecektir.

Modernizm sonrası postmodernite ile enformasyon teknolojilerinin gelişmesi, bireyler hakkında verilerin depolanması ve sınıflandırılması gözetim pratiğinin çok daha kapsamlı bir sistemde yürütülmesine sebep olmuştur. Orwell'ın da belirttiği gibi, “büyük birader”in gözü her yerdedir. Özellikle internet teknolojilerinin gelişmesi ve ilerleme kat etmesi gözetim pratiğinde önemli gelişmeler yaşanmasını sağlamıştır. Ekonomide, siyasette, bürokraside ve sosyo-kültürel alanlarda etkileri giderek artış göstermektedir.

Ekonomik anlamda gözetimin etkilerine bakıldığında, devletler veya iktidarlar enformasyon teknolojileri ile gözetim sistemlerini devreye sokarken, ekonomik getirisi olan sistemsel faaliyetleri kullanmıştır. Bilgisayar ağları, uydu sistemleri ve biyolojik sistemler ile küresel dünya düzeninde büyük bir pazar oluşmuştur. Bunların getirisi olarak görülen gözetleme sistemlerinden; *Truva Atı*, *Promis* ve *Echelon*, devletlerin iç ve dış güvenliğini sağlaması gerekçesiyle devletlerin bir başka devletten satın aldığı bir pazarlama ürününe dönüşmüştür.

Gözetimin siyaset üzerindeki etkisine bakıldığında ise bireylerin iktidar tercihlerini yaparken siyasetçilerin özel alanlarına kadar tüm varlıklarını gözetim sistemleri ile denetleyebilmeleri ve olumlu gördükleri kişiler üzerinden tercih yapabilmeleri yönündedir. Yine siyasetçiler içinde oy potansiyeli bulunan bireylere ulaşım sağlamak için kullanılan yöntemler, gözetimin siyasi alanda da etkisinin olduğunu göstermektedir. Kamu hizmetlerinin yürütülmesinde ve verimliliğin artırılmasında etkin rol üstlenen bu uygulamalar fayda sağlamasının yanında, gözetim faaliyeti kapsamında değerlendirildiğinde ihlallere neden olabilmektedir. Bu kapsamda veri güvenliğinin yeterli olup olmaması tartışılan bir konu olagelmıştır.

Gözetim faaliyetlerinin etkilerinin görüldüğü bir diğer alanda bürokrasidir. Öncelikle bürokraside gözetim olgusunu “örgütlenme modeli” olarak, Weber ele almıştır. Weber, Marx gibi gözetim konusunu sadece fabrika sistemlerinin sınırları içinde düşünmemiş, modern toplumun yapısında oluşan örgütler kapsamında incelemiştir. Gözetim algısını bu doğrultu da “*demir kafes*” metaforuyla ilişkilendirmiştir. Demir kafesin, insanoğlunun tüm yaşam alanlarına sirayet ettiğini ve insanları buna mahkûm ettiğini vurgulamaktadır. Enformasyon teknolojilerinin bürokratik örgütlenmeler

bağlamında gözetim olgusuna etkisi ise Weber’e yakın düşünceler barındırmaktadır. İktidarın bu noktada rolü; e-devlet, e-demokrasi gibi demokratik gelişmelerle gözetim olgusunu hem çağdaş hem de otoriteren bir bakışla elinde bulundurmasından kaynaklanmaktadır.

Sosyo-kültürel alanda da gözetim faktörünün etkisi bulunmaktadır. Yeni medyanın yani sosyal medyanın yaygın hale gelmesi ile bireyler geleneksel haberleşme ve iletişim yöntemlerini bir yana bırakmış durumdadır. Sosyal medyanın yüksek enerjisine takılan bireyler “yalnız ama daha sosyal” olmayı tercih etmektedir. Sosyalleşmenin ise çalışmanın üçüncü bölümünde yer verilen sosyal medya platformları ile gerçekleştiği görülmektedir. Sosyal medya platformları özellikle Covid-19 salgını ile yaygınlık göstermiş ve insanların daha çok tercih ettiği sanal ortamlar olmasından dolayı da vazgeçilmez bir nitelik kazanmış durumdadır.

Gelişen ve dönüşen dünya sisteminde gözetim pratiklerinin yeni teknolojiler ile farklı boyutlara ulaşmış olması, başka bir konu olan mahremiyetin dönüşümünü de tartışmaya açmıştır. Çalışmada mahremiyetin bu dönüşümü geçmişten günümüze ele alınarak tartışmaya açılmıştır. Geleneksel ve günümüz mahremiyet olgusunun benzer bir toplumsal bağlama oturmadığı ve farklı gönderimlere sahip olduğu metin içerisinde de vurgulanmıştır. Bu açıdan mahremiyet olgusunun günümüze yansımaları sadece kamusal değil, özel alan içinde geçerlidir. Bu anlamda mahremiyet ihlalleri yalnızca iktidarlar ve yöneticiler tarafından gerçekleşmemekte; bununla birlikte bireyler de birbirlerine karşı mahrem alanları ihlal etme yoluna gidebilmektedir. Ayrıca mahremiyet olgusunun aynı zaman dilimi içinde yaşayan farklı toplumlar açısından da çeşitli anlamlar ifade ettiği bilinmektedir. Bu nedenle mahremiyetin etnik ve sosyal unsurlara göre ya da bireyden bireye değişebilen bir kavram olduğunu söyleyebiliriz.

Geleneksel dönemde hem iktidarın hem aile yapılarının baskı ve zorlama yolunu kullanarak bireyler üzerinde kurduğu otorite, mahremiyetin bu dönemlerde oldukça önem arz ettiğini göstermektedir. Özellikle geniş aile yapıları ile kişisel mahremiyetin oluşması söz konusu olmamıştır. Bireyselleşmenin günümüz enformasyon teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte artış gösterdiği söylenebilir. Bireyselleşme veya yalnızlaşmanın sebebi internet teknolojisinin sağladığı sanal mecralar ile doğrudan

ilintilidir. Mahremiyet hakkını kazanmayı “bireyselleşme” olarak gören bireyler aslında internet ağlarının sağladığı ortamlarda mahremiyetlerini kendileri ihlale açmaktadır.

Hayata hız ve kolaylık katan enformasyon teknolojileri, özellikle internet ağına bağlı platformlarda gizlilik ve mahremiyet konusunda ihlalleri beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte günümüz yaşam standartları da bireyleri bu ağları kullanmaya mecbur kılmaktadır. Navigasyon uygulaması, bireysel bankacılık hesapları ve e-devlet uygulaması verilebilecek başlıca örnek arasındadır. Bireylere internet ağlarının kullanımı bir seçim olarak sunulmuş dahi olsa gündelik hayat içinde bu ağlardan uzak kalınması pek de mümkün görünmemektedir. Bu kapsamda yukarıda mahremiyetin sosyal ve etnik veya bireyden bireye değişebilir nitelikte olduğu üzerinde durulmuş olsa da; kimlik numarası, sosyal sigorta numarası, kredi kartı numaraları, emeklilik hesaplarına ilişkin bilgiler, parmak izi ve diğer biyolojik bilgiler tüm bireyler tarafından ortak kabul edilebilecek mahremiyeti olan bilgilerdir. Bu kapsamda bireyler internet ağlarını kullanırken gizlilik politikalarını dikkate almak zorundadır.

Dijitalleşen dünya sisteminde bireyler sosyal medya platformlarının oluşturmuş olduğu sanal ortamlarda bir kimlik inşası sürecine girmiştir. Kişisel bilgilerle oluşturulan sosyal medya profillerinde bireyler, özel alanları veya gizli olması gereken birçok bilgiyi mahremiyet ihlali olmasına karşın kendileri gerçekleştirir duruma gelmiştir. Bireylerin kendilerini bu ölçüde ihlale açık hale getirmelerinin en büyük sebeplerinden biri de kendini ispatlama/kendini gerçekleştirme duygusudur. Çağımızda yaşanan ve ciddi bir sorun teşkil edecek düzeye ulaşan kendini ispatlama duygusu, sosyal medya platformlarında görünür olma isteğiyle birlikte mahremiyet ihlallerine sebep olmaktadır. Sanal bir kimlik inşasına giren bireyler açısından bu durum çok ciddi risk ve problemleri beraberinde getirmektedir. Çalışma içerisinde de tartışmaya açılan çocuk istismarı söz konusu duruma örnek verilebilecek en kritik durumlardan biridir. Bununla birlikte suçlu veya sapkın düşünceleri olan bireyler ile örtük de olsa karşılaşma söz konusu olabilmektedir. Gözetim aygıtının günümüzde sosyal medya platformları ile gerçekleştiriliyor olması, modern dönemde *Panoptikon* ile gerçekleştirilen baskı ve zor kullanılarak yapılan gözetleme işine göre, postmodern dönemle birlikte bireylerin iradelerine dayalı olarak gerçekleştirildiği, bu çalışma

içerisinde detaylı olarak tartışılmıştır. Modern toplumun gözetim mekanizması olan *Panoptik* anlayış yerini, postmodern dönemle birlikte çoğunluğun azınlığı denetlediği *Sinoptik* ve herkesin herkesi gözetlediği *Omniptik* anlayışına bıraktığı görülmektedir.

Sonuç itibarıyla bu çalışmada ulaşılmak istenen amaç; geçmişten bu yana gözetim kavramının tarihsel süreçteki geçirdiği dönüşümleri mahremiyet bağlamında ele alarak, geline nokta da gözetim ve mahremiyet olgularının toplumsal yaşama etkilerini ortaya koymaktır. Bu anlamda enformasyon teknolojilerindeki gelişmeler ve internet ağlarıyla ortaya çıkan sosyal medya platformlarının, fayda ve zararları üzerinden bir anlatım yapılmıştır. Çağımızda gözetim aygıtı olarak kabul edilen sosyal medya platformlarının ağırlıklı olarak mahremiyet ihlali bakımından zararlı yanları ön plana çıkarılmış olsa da, fayda sağladığı alanlarda dikkate alınmalıdır. Örneğin toplum üzerinde kamuoyunun oluşmasında gücü elinde bulunduran sosyal medya platformları, iktidarlar veya yöneticiler üzerinde ciddi bir baskı unsuru oluşturabilmektedir. Yine sosyal medya platformlarının uzak mesafeleri iletişim araçlarıyla yakın hale getirmesi, bireyler arasındaki sosyalleşmeyi arttırmaktadır. Bu kapsamda tez çalışması, enformasyon teknolojilerinin sağladığı imkânlarla küresel bir boyuta ulaşan gözetim faktörünün, geçmişten bu yana nasıl bir dönüşüm ve değişim geçirdiğini, ayrıca postmodern dönemle birlikte sosyal medya platformlarının mahremiyetin dönüşümüne ne tür etkilerinin olduğunu olumlu ve olumsuz yönleriyle mukayeseli olarak ele alan bir çalışma örneği olmuştur.

Gözetim toplumunun giderek yaygınlaşması, bireysel mahremiyetin tehdit altında olmasına, toplumsal özgürlüklerin daralmasına ve güç dengesizliklerinin artmasına yol açmaktadır. Bu olguyu sınırlamak ve etkilerini en aza indirmek için çeşitli stratejiler ve önlemler alınabilir. Aşağıda gözetim toplumunun kişi ve toplum mahremiyeti açısından korunmasına yönelik literatürdeki bazı önerilerden de yola çıkılarak önemli bazı öneriler sıralanmıştır (Dolgun, 2005; Kesim Güven, 2007; Yavuz, 2019 );

-Güçlü Hukuki Düzenlemeler ve Milletlerarası Anlaşmalar

*Veri Koruma Kanunları:* Bireylerin mahremiyet haklarını güvence altına alacak, güçlü veri koruma yasaları getirilmelidir. Avrupa Birliği Parlamentosu tarafından onaylanan

ve yürürlüğe giren “Genel Veri Koruma Tüzüğü” gibi örnekler, dünya genelinde benzer şekilde uygulamaya konulmalıdır.

*Milletlerarası İşbirliği:* Gözetim faaliyetleri hem ulusal hem de uluslararası düzeyde uygulanmaktadır. Bu nedenle, ülkeler arası işbirlikleri ile gözetim faaliyetleri hakkındaki hukuki düzenlemeler daha güçlü bir hale getirilmeli, sınır ötesi veri transferleri ve izleme uygulamaları kontrol altına alınmalıdır.

#### -Şeffaflık ve Hesapverebilirlik

*Şeffaflık Politikaları:* Hem devletler/iktidarlar hem de özel şirketler topladıkları kişisel verileri, bunları nasıl kullandıklarını ve sakladıklarını kamuya açıklamalıdır. Ayrıca, bu verilerin üçüncü taraflarla paylaşılmasına dair açık ve denetlenebilir süreçler ortaya konulmalıdır.

*Hesapverebilirlik Mekanizmaları:* Gözetim faaliyetlerine ilişkin yapılan uygulamaların denetimi ve sorumluluk mekanizmaları güçlendirilmelidir. Bağımsız denetim organları ve düzenleyici kurullar, gözetim faaliyetlerini denetleyerek olası suiistimalleri engellemelidir. Bu doğrultuda devletler/iktidarlar kamuoyuna hesap verebilir mekanizmaları devreye sokmalıdır.

#### -Teknolojik Yenilikler ve Mahremiyet Araçları

*Şifreleme Araçları:* Dijital iletişim ve veri paylaşımı sırasında şifreleme araçları ile veri gizliliği teknolojilerinin kullanımı teşvik edilmelidir. Bireylerin dijital ortamda mahremiyetlerini koruyabilmesi için bu tür teknolojik çözümler geniş çapta benimsenmelidir.

*Gizlilik Odaklı Yazılımlar ve Uygulamalar:* Kullanıcıların kişisel verilerini daha güvenli bir şekilde yönetebileceği gizlilik odaklı araçlar geliştirilmelidir. Örneğin, kullanıcıların verilerini sadece kendilerinin kontrol edebileceği uygulamalar ön plana çıkarılmalıdır.

#### -Toplumsal Eğitim ve Bilinçlendirme

*Dijital Okuryazarlık Eğitimi:* Alınabilecek önlemlerin en başında aslında dijital medya okuryazarlığı gelmektedir. Bireylerin, dijital dünyada nasıl daha güvenli ve bilinçli hareket edebileceği konusunda eğitimler düzenlenmelidir. Mahremiyet haklarının ne anlama geldiği, kişisel verilerin nasıl korunması gerektiği gibi konularda toplumsal farkındalık artırılmalıdır.

*Bireysel Mahremiyet Eğitimi:* Bireylerin kendi mahremiyetlerini nasıl koruyabileceklerine dair bilinçlendirme programları oluşturulmalıdır. Bu, kullanıcıların sosyal medya paylaşımlarını, internet kullanım alışkanlıklarını ve verilerini nasıl yönettiklerini daha dikkatli bir şekilde gözden geçirmelerini sağlayacaktır.

-Devlet Gözetim Politikalarının Yeniden Şekillendirilmesi

*Devletlerin Özel Hayata Müdahale Yetkilerinin Sınırlanması:* Devletlerin bireylerin özel yaşamına müdahale etme hakları sınırlandırılmalıdır. Özellikle güvenlik gerekçesiyle yapılan toplu izleme uygulamaları ve veri toplama süreçleri, sadece belirli ve denetlenen şartlar altında yapılmalıdır. Bu şartların dışına çıkılmamalıdır.

*Yasal Denetim ve Adli İnceleme:* Her türlü devlet gözetimi, bağımsız denetim organları ve adli inceleme ile kontrol edilmelidir. Toplumun güvenliğini sağlamak için uygulanan gözetim faaliyetlerinin, bireysel özgürlükleri ihlal etmemesi adına sıkı yasal denetimler getirilmelidir.

-Alternatif Sosyal Medya ve Dijital Platformlar

*Mahremiyet Odaklı Dijital Platformlar:* Bireylerin verilerini toplamak yerine kullanıcı mahremiyetine odaklanan dijital platformlar ve sosyal medya ağları teşvik edilmelidir. Bu platformlar, reklam gelirleri ve kullanıcı verisi üzerinden gelir elde etmek yerine, kullanıcıların gizliliği ve güvenliği üzerine tasarlanmalıdır.

*Açık Kaynak Yazılımlar ve Platformlar:* Kullanıcıların verilerinin kontrolünü ellerinde tutmalarını sağlayacak açık kaynaklı dijital yazılımlar ve platformlar geliştirilmelidir.

Bu yazılımlar, kullanıcıların gizlilik tercihlerini özelleştirebileceği, daha güvenli bir çevre oluşturabilecekleri alternatifler sunmalıdır.

#### -Veri Sınırlamaları ve Toplama Uygulamaları

*Veri Toplama Prensiplerinin Gözden Geçirilmesi:* Şirketler ve devletler, yalnızca gerekli olan verileri toplamalı ve bu verileri saklama süresi ile ilgili katı kurallara uymalıdır. Verilerin toplanması ve işlenmesinde sadece belirli, geçerli ve orantılı gerekçelerle hareket edilmelidir.

*Veri Minimalizmi:* Bireylerin dijital ortamda izlenmesini en aza indirmek için veri toplama ve işleme süreçlerinde “veri minimalizmi” ilkesine sadık kalınmalıdır. Bu, sadece kullanıcının temel ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan minimum miktarda verinin toplanmasını ifade eder.

#### -Sosyal ve Politik Aktivizm ve Toplumsal Baskı

*Sivil Toplumun Güçlendirilmesi:* Gözetim toplumuna karşı toplumsal hareketler ve sivil toplum kuruluşları, kamuoyunu bilinçlendirmeli ve baskı grupları oluşturmalıdır. Bu gruplar, devletler/iktidarlar ve büyük şirketler üzerinde mahremiyet haklarının korunması adına baskı oluşturabilir.

*Halkın Katılımı:* Gözetim ve mahremiyet politikalarına ilişkin kamuoyunda daha fazla katılım sağlanmalıdır.

Nihai sonuç olarak gözetim toplumunun olumsuz etkilerini sınırlamak ve bireysel mahremiyeti korumak için güçlü hukuki düzenlemeler, teknolojik yenilikler, eğitim stratejileri ve toplumsal baskı önemli bir rol oynamaktadır. Bu öneriler, hem devletlerin hem de özel sektörün sorumluluklarını yerine getirmesine yardımcı olacak, toplumsal özgürlüklerin ve mahremiyetin korunmasına katkı sağlayacaktır. Bu öneriler dikkate alındığında gözetim toplumunun önlenmesi ve ilerleme göstermemesi tüm paydaşların aktif katılımı ve uluslararası işbirliği ile mümkün olabilir.

## KAYNAKLAR

- Akgüç Çetinkaya, Ö. (2013). Mahremiyet açısından tüketicinin elektronik gözetim ve denetimi. *Yeni Düşünceler Dergisi*, (7), 57-76.
- Alkan, F. (2018). *Panoptikon'dan Synoptikon'a gözetim toplumu ve gözetimin farkındalığı üzerine bir araştırma*. [Yüksek Lisans Tezi]. Gümüşhane Üniversitesi.
- Altunay, F. (2021). Sosyal ağlar. T. Talan, (Ed.). *Eğitimde dijitalleşme ve yeni yaklaşımlar*. (1. Baskı). Efe Akademi Yayınları.
- Arat, T. ve Aslan, M. M. (2021). Sosyal medyada veri güvenliği ve kişisel mahremiyet sorunu. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (35), 387-401.
- Arık, M. B. ve Arık, E. (2020). Facebook'un dönüşen mahremiyet kavramı: Gelecek mahremiyettir. *Intermedia International e-Journal*, 7(13), 447-461.
- Arslan, E. (2022). Dijital hastalık bakımında iz sürme (stalk) ve olan biteni kaçırma korkusu (fomo) ilişkisi. *Journal of Communication Science Researches*, 2(3), 154-166.
- Arslan, U. ve Çetin, C. (2023). Youtube'un mahremiyet açısından değerlendirilmesi: "Damla altun kanalı"nın betimsel analizi. *Dicle Akademi Dergisi*, 3(2), 197-212.
- Aslan Turan, E. (2022). Dijital teknolojilerin mahremiyet üzerindeki etkileri. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 14(2), 840-854.
- Aslanyürek, M. (2016). İnternet ve sosyal medya kullanıcılarının internet güvenliği ve çevrimiçi gizlilik ile ilgili kanaatleri ve farkındalıkları. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 80-106.
- Ateş Burç, S. (2021). Foucault'da iktidar ve iktidar teknolojilerinin dönüşümü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(3), 1287-1309.
- Aydemir, B. ve Birinci, N. (2021). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke örnekleri bazında mali alan üzerine karşılaştırmalı bir analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (33), 83-102.
- Aydın, B. (2022). Sanal mahremiyet algısının çöküşü: TikTok uygulaması örneğinde bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Medya ve İletişim Araştırmaları Dergisi*, (2), 71-89.

- Balcı, Ş. ve Kocaman, M. T. (2022). Panoptikondan banoptikona iktidar mekanizmasındaki dönüşüm. *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 33-50.
- Balkaş Erdoğan, E. , Tan Akbulut, N. ve Artu Mutlugün, M. (2017). *Medyayı okumak*. Cinius Yayınları.
- Barçın Aka, L. ve Aka, İ. Ç. (2018). Büyük veri ve yeni iletişim teknolojilerinde mahremiyet sorunu: örnek olay incelemesi olarak amazon. M. Ö. seçim, vd. (Ed.). *1st International Conference on Cultural Informatics, Communication & Media Studies Proceedings*.
- Bauman, Z. (2000). *Postmodernlik ve hoşnutsuzluklar*. (İ. Türkmen, Çev.). (1. Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2001). *Parçalanmış hayat postmodern ahlak denemeleri*. (İ. Türkmen, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş toplum*. (Y. Alogan, Çev.). (1. Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2012). *Küreselleşme toplumsal sonuçları*. (A. Yılmaz, Çev.). (4. Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2016). *Postmodern etik*. (A. Türker, Çev.). (3. Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018). *Özgürlük*. (K. Eren, Çev.). (5. Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. ve Lyon D. (2020). *Akışkan gözetim*. (E. Yılmaz, Çev.). (4. Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Bell, D. (1973). *The coming of post industrial societ: A venture in social forecasting*. Basic Boks. New York.
- Bennett, L. (2009). Reflections on privacy, identity and consent in on-line services. *Information Security Technical Report*, 14(3), 119- 123.
- Bleakley, H. (2010). Health, human capital, and development. *Annual Reviews Econ*, 2(1), 283-310.
- Boyd, D. ve Ellison, N. B. (2008). Social network sites: Definiton, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, (13), 210-230.
- Bozalp, M. (2018). Gözetim toplumundaki yapısal değişim ve dönüşümler. *Amme İdaresi Dergisi*, 51(1), 27-69.

- Bozkurt, V. (2000). Gözetim ve internet: Özel yaşamın sonu mu?. *Birikim Dergisi*, (136), 75-81.
- Bozok, F. K. ve Kılıçparlar, Z. (2023). Foucault perspektifinden cezalandırma anlayışındaki değişim. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (53), 115-138.
- Budak, H. (2022). Değişen değerler dünyasında gençlik ve mahremiyet eğitimi. H. Ş. Albayrak (Ed.). *Tüm yönleriyle mahremiyet içinde* (s. 249-278). Artı 6 Medya Reklam Matbaa.
- Bulduklu, Y. ve Şeker, M. (2020). Yeni medya ve değişen toplumsal değerler. M. Şeker, vd. (Ed.). *Bilişim teknolojileri ve iletişim: Birey ve toplum güvenliği içinde* (s.243-264). Türkiye Bilimler Akademisi.
- Bulur, N. (2021). Covid-19 Sürecinde sosyal medya uygulamaları ve karşı gözetim stratejileri: Nitel bir araştırma. *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 7(3), 487-501.
- Canbek, A. (2017). *Akışkan gözetim ve denetime gönüllü katılımın yeni kamusal alanı olarak sosyal medyaya bir bakış*. [Çevrim-içi: <https://www.umut.org.tr/userfiles/files/Aybek%20Canbek.pdf>]. Erişim Tarihi: 5.07.2024.
- Castells, M. (2005). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür (Ağ toplumunun yükselişi)*. (E. Kılınç Çev.). (1. Cilt ). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Columbres, Duane. (2023). “Twitter’den X’e: Twitter’ın X’e geçişinin öyküsü. [Çevrim-içi: <https://tweetdelete.net/tr/kaynaklar/Twitter-tox-the-story-around-Twitters-transition-to-x/>.”]. Erişim tarihi 27.02.2025.
- Çakır, M. (2018). *Bilgi toplumu kuramları ve prekarya tartışmaları*. Pales Yayınları.
- Çimen, Ü. ve Alanka, Ö. (2023). Postmodern dijitalleşme: dijital dünyanın postmodern nüveleri. S. Mertoğlu (Ed.). *Postmodern dönemde gözetim Zygmunt Bauman’ın postmodern değerlendirmesi içinde*. (1. Baskı). Efe Akademi Yayınları.
- Çoban, B. (2019). Gözün iktidarı üzerine. B. Çoban ve Z. Özarslan (Ed.). *Panoptikon gözün iktidarı içinde* (s. 111-138). (3. Baskı). Su Yayınları.
- Çoban, E. (2021). *Sosyal medyada benlik inşası ve mahremiyet algısı üzerine sosyolojik bir araştırma: Youtuber’lar örneği*. [Yüksek Lisans Tezi]. Balıkesir Üniversitesi.

- Demir Karabulut, S. , Kasapoğlu, N. , Koçak, İ. A. A. , Külhaş, İ. B. ve Andıran, A. N. (2019). İnsan genom projesinin korkulan rüyası; ayrıcalıklı insan yaratma. *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 6(3), 109-115.
- Demirel, G. (2018). Gerçek dünyanın sanal uygulamalarla denetilmesi. *1st International CICMS Conference Proceedings*. 195-204.
- Denizer, M. C. (2019). *Türkiye'de ilk dönem internet servis sağlayıcıları: Bir arşiv denemesi*. E. Saka (Ed.). *Yeni medya çalışmaları V Türkiye internet tarihi içinde* (s. 418-423). Alternatif Bilişim Derneği.
- Dirik, B. (2022). *Modern devletin gözü: gözetimin doğuşu ve dönüşümü*. [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Dolgun, U. (2004). Gözetim toplumunun yükselişi: Enformasyon toplumundan gözetim toplumuna. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(3), 55-75.
- Dolgun, U. (2005). *Enformasyon toplumundan gözetim toplumuna*. (1. Baskı). Ekin Kitapevi.
- Drucker, P. (1993). *Kapitalist ötesi toplum*. (B. Çorakçı, Çev.). İnkılap Kitapevi.
- Duygulu, S. (2019). Sosyal medyada çocuk fotoğrafı paylaşımlarının mahremiyet ihlali ve çocuk istismarı açısından değerlendirilmesi. *TRT Akademi*, 4(8), 430-487.
- Düzgüner, S. (2022). Mahremiyetin tanımı, sınıflandırılması ve boyutları. H. Ş. Albayrak (Ed.). *Tüm yönleriyle mahremiyet içinde* (s. 19-36). Artı 6 Medya Reklam Matbaa.
- Eldeniz, L. ve Sepetçi, N. (2017). Instagram üzerine bir araştırma. L. Eldeniz, vd. (Ed.). *Medyayı okumak içinde* (s. 219-249). Cinius Yayınları.
- Erdoğan Tuğran, F. ve Tuğran, A. H. (2016). Lyon'un gözetim alanları tasnifine göre "özgür kız" reklam serisinin incelenmesi. *Middle Black Sea Journal of Communication Studies*, 1(2), 48-56.
- Eşitti, Ş. (2013). *Gözetim toplumunda sinoptikon ve sosyal medya*. [Doktora Tezi] Marmara Üniversitesi.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.). İmge Kitapevi.
- Foucault, M. (2014). *Özne ve iktidar*. (I. Ergüden ve O. Akınbay, Çev.). (4. Baskı). Ayrıntı Yayınları.

- Foucault, M. (2020). *Büyük kapatılma*. (I. Ergüden ve O. Akınbay, Çev.). (5. Baskı). Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2008). *Ulus devlet ve şiddet*. (2. Baskı). Kalkedon Yayınları.
- Gökaliler, E., ve Saatcıoğlu, E. (2020). Sosyal büyük veri ekseninde kişisel gizlilik sorunsalı: Türkiye’de eğitilmiş ve kentli sosyal ağ kullanıcılarının gizlilik sorunlarına yaklaşımları. *Istanbul University Journal of Communication Sciences*, (58), 133-167.
- Gökçe, O. (2016). *Siyaset sosyolojisi*. Çizgi Kitabevi.
- Gölbaşı, Ş. (2011). Mahpus toplum: Panoptikon’dan biyolojik gözetime. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66(2), 235-246.
- Görgün Baran, A. (1992). Sanayi sonrası enformasyon toplumu üzerine tartışmalar. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 53-69.
- Gücüyener, M. (2011). *Panoptikonik gözetimden synoptisizme gözetim toplumu*. [Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Güven, O. Ö. (2014). Gözetim tekniklerinin güç ilişkileri bağlamında dönüşümü ve toplumsal denetim. *Atatürk İletişim Dergisi*, (7), 79-112.
- Kalaman, S. (2016). *Sosyokültürel, ekonomik ve siyasi boyutlarıyla yeni medyada mahremiyetin dönüşümü: Facebook örneği*. [Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Kalaman, S. (2017). Yeni medya ve mahremiyetin dönüşümü: Facebook Türkiye örneği. *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 1-19.
- Kara, İ. (2019). Truva atı zararlı yazılımlarının tespit, teknik, analiz ve çözüm önerileri. *Bilgi Yönetimi Dergisi*, 2(1), 28-33.
- Karadoğan İsmayilov, E. ve Sunal, G. (2012). Gözetlenen ve gözetleyen bir toplumda, beden ve mahremiyet ilişkisi: Facebook örneği. *Akdeniz İletişim Dergisi*, 12(18), 21-41.
- Karagülle, A. E. (2015). *Günümüzde değişen mahremiyet algısının sosyal ağlar bağlamında incelenmesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Karakaya, C. (2020). İnsanın içindeki firewall ve açıkları. M. Şeker, vd. (Ed.). *Bilişim teknolojileri ve iletişim: Birey ve toplum güvenliği içinde* (s. 191-212). (1. Baskı). Türkiye Bilimler Akademisi.

- Katlan Candan, D. (2022). *Günümüzde gözetim ve kontrol aracı olarak fotoğrafın kullanımı ve geleceği*. [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Kesim-Güven, S. (2007). *Gözetim toplumu ve toplumsal meşruiyet*. [Doktora Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Kılınç, U. (2021). Dijital dünyada sosyal medya, benlik sunumu, gözetim- denetim ve riskler arasındaki ilişkiler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(4), 1647-1669.
- Korkmaz, İ. (2012). Facebook ve mahremiyet: Görmek ve gözetlenmek. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 107-122.
- Köktener, A. ve Akgün, N. (2020). Mahremiyet algısının dönüşümü: Instagram anneleri üzerinden bir analiz. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(9), 235-247.
- Köseoğlu, A. (2023). Tiktok'ta mahremiyet algısının dönüşümü. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 8(1), 172-188.
- Kundakçı, D. (2016). *Max Weber*. (1. Baskı). Say Yayınları.
- Kuyucu, M. (2015). Sosyal medyada mahremiyet: Türkiye'deki Twitter kullanıcılarının mahremiyet anlayışı. A. Büyükaslan ve A. M. Kırık (Ed.). *Sosyalleşen olgular sosyal medya araştırmaları 2* içinde (s. 21-53). Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Livberber Göçmen, T. (2018). *Toplumsal yaşamda bireylerin mahremiyet yönelimleri: Sosyal ağ kullanıcıları üzerine bir saha araştırması*. [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Lyon, D. (1997). *Elektronik göz*. (D. Hattatoğlu, Çev.). Sarmal Yayınları.
- Lyon, D. (2013). *Gözetim çalışmaları-genel bir bakış*. (A. Toprak, Çev.). Kalkedon Yayıncılık.
- Madran, R. O. (2013). *Bilgisayarın tarihçesi*. Kütüphanelerde Dijital İnsanbilimleri Programı Söyleşi Metni.
- Martin, B. (1998). *Information Liberation Challenging the Corruptions of Information Power*. Freedom Press. London.
- Marx, G. (2005). *Gözetim ve toplum*. Sosyal Teori Ansiklopedisi.

- Marx, G. T. (2002). What's New About the "New Surveillance?" Classifying for Change and Continuity. *Surveillance and Society Journal*, 1(1), 9-29.
- Marx, K. (2003). *Kapital, kapital üretimin eleştirel bir tahlili*. (A. Bilgili Çev.). (3. Baskı). Eriş Yayınları.
- Mathiesen, T. (1997). The Viewer Society: Michel Foucault's "Panopticon Revisited". *Theoretical Criminology*, 1(2).
- Mazıcı, E. T. (2018). Tüketim toplumunda gözetim uygulamaları ve tüketici bakış açısından bir değerlendirme. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(1), 149-171.
- Mill, J. S. (2000). *Özgürlük üstüne*. (A. Ertan, Çev.). Belge Yayınları.
- Mouriquand, D. (2023). "Elon Musk Twitter'in logosunu neden "x" olarak değiştirdi?" [Çevrim-içi: <https://tr.euronews.com/kultur/2023/07/29/elon-musk-twitterin-logosunu-neden-x-olarakdegistirdi>]. Erişim tarihi 27.02.2025.
- Orwell, G. (2002). *Bin dokuz yüz seksen dört*. (N. Akgören, Çev.). (4. Baskı). Can Yayınları.
- Öden Akman, A. , Çuhacı Çakır, B. ve Kocabaş, C. N. (2021). Çocukların sosyal medyadaki dijital ayak izleri: Mahremiyet ihlalinde hassas noktalar. *Türkiye Çocuk Hastalıkları Dergisi*, (15), 553-555.
- Öz, M. ve Kılıç, D. (2020). Kişisel verilerin çevrimiçi mahremiyet ile ilişkisinin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 22(39), 206-224.
- Özdemir, Ş. (2020). Post-panoptikon çağı: Gözetimin dijitalleşmesi ve çevrimiçi kimliğin gizliliği üzerine bir analiz. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 81-108.
- Özhan Dedeoğlu, A. ve Baybars, M. (2017). Bir iktidar alanı olarak çevrimiçi gözetleme ve tüketici tutumları. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 253-272.
- Pease Watkin, C. (2008). *Bentham'ın Panoptikon'u ve Dumont'un Panoptique'i*. B. Çoban ve Z. Özarslan (Ed.). *Panoptikon gözün iktidarı* içinde (s.77-81). (3. Baskı). Su Yayınları.
- Pimenta, E. (2010). *Low Power Society, Continuous Hyperconsumption and the End of the Medium Class in a Hyperurban Planet*. (3. Baskı). Londra: ASA Art and Technology UK Limited.

- Rogers, R. (2016). “Twitter’ı Sıradanlıktan Kurtarmak”. (Der. Katrin Weller vd.). Twitter ve Toplum (s. 9-31). Kafka Yayınları. İstanbul.
- Sabahçı, B. (2023). Sanal ortamlarda panoptikon kavramı ve gözetim toplumu. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(13), 111-134.
- Salman Gülalp, Ö. (2018). Yerel yönetimde sürdürülebilir siyasal iletişim modeline bir örnek; Yalova belediyesi şeffaf oda, şeffaf yönetim. M. Ö. seçim, vd. (Ed.), *1st International Conference on Cultural Informatics, Communication & Media Studies Proceedings*.
- Sezgin, A. A. ve Ünal, S. (2022). Sosyal medya okuryazarlığı çerçevesindeki yeni kavramlar üzerine bir haritalandırma çalışması. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, Dijitalleşme Özel Sayısı*, 93-107.
- Solove, D. J. (2002). Conceptualizing privacy. *California law review*, 90(4), 1087–1155. [Çevrim-içi: <https://doi.org/10.2307/3481326>].
- Şimşek, N. (2019). İleri veri aktarım teknolojilerinden uyduların eğitim ortamı olarak kullanılması. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 27(2), 627-637.
- Şimşek, T. (2019). Sosyal medyada mahremiyetin ifşası: Instagram örneği. *Sosyolojik Düşün Dergisi*, 4(1), 10-24.
- Tataroğlu, M. (2009). E-Devlet'te kullanılan gözetim ve kayıt teknolojilerinin mahremiyet üzerinde etkileri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(18), 95-120.
- Toffler, A. (1981). *Üçüncü dalga*. (A. Seden Çev.). Altın Kitaplar Yayınevi.
- Tuğ, A. , Hancı, İ. H. ve Balseven, A. (2002). İnsan genom projesi: umut mu, kabus mu?. *Sted Dergisi*, 11(2), 56-57.
- Tümurtürkan, M. (2010). Gündelik hayatın gözetimi: Panoptikon toplumu. *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 3(2), 1-19.
- Uluk, M. (2023). Sitemizi ziyaret ederek çerezleri kabul etmiş sayılırsınız: Türkiye’deki haber sitelerinin çerez kullanım izinleri üzerine bir araştırma. *Istanbul University Journal of Communication Sciences*, 64, 213-247.
- URL-1 <https://wearesocial.com/uk/special-reports/digital-in-2024-global-overview>. Erişim tarihi: 04.03.2025.
- URL-2. <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/ulkemizin-aktif-yapay-uydulari>. Erişim tarihi: 14.09.2024.

URL-3. <https://sozluk.gov.tr>. Erişim tarihi: 13.08.2024.

URL-4. <https://tr.linkedin.com/pulse/ilk-bilgisayar-eniac>. Erişim tarihi: 19.08.2024.

URL-5. <https://tua.gov.tr/tr/blog/havacilik-ve-teknoloji/uydu>. Erişim tarihi: 22.08.2024.

URL-6. <https://uydu.turksat.com.tr/tr/haberler/turkiyenin-uzaydaki-gozleri> Erişim tarihi: 14.09.2024.

URL-7. <https://uydu.turksat.com.tr/tr/hakkimizda/uydu-tarihcesi>. Erişim tarihi: 14.09.2024.

URL-8. <https://www.egm.gov.tr/bilgiteknolojilerivehaberlesme/kgysvepts>. Erişim tarihi: 20.08.2024.

URL-9. <https://www.maxar.com/maxar-intelligence/products/satellite-imagery> Erişim tarihi: 23.08.2024.

URL-10. [https://www.oed.com/dictionary/consider\\_v?tl=true](https://www.oed.com/dictionary/consider_v?tl=true). Erişim tarihi: 13.08.2024.

URL-11. [thinktech.com](https://thinktech.com). Erişim tarihi: 17.09.2024.

URL-12. <https://www.blog.vexodigital.com/dijital-dunya-nedir>. Erişim tarihi: 14.07.2024.

URL-13. <https://datareportal.com/reports/digital-2024-turkey>. Erişim tarihi: 18.07.2024.

URL-14. <https://uzay.tubitak.gov.tr/imece>. Erişim tarihi: 15.09.2024.

URL-15. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/surveillance>. Erişim tarihi: 05.02.2024.

URL-16. <https://tdk.gov.tr>. Erişim tarihi: 05.02.2024.

URL-17. <https://www.ntv.com.tr/teknoloji/whatsapp-gizlilik-sozlesmesi-nedir-whatsapp-gizlilik-sozlesmesi-hangi-maddeleri-iceriyor>. Erişim tarihi: 04.03.2025.

URL-18. [https://www.chip.com.tr/haber/kisisel-bilgilere-yonelik-saldirilar-artiyor\\_1367.html](https://www.chip.com.tr/haber/kisisel-bilgilere-yonelik-saldirilar-artiyor_1367.html). Erişim tarihi: 31.10.2024.

- URL-19. <https://uydu.turksat.com.tr/tr/uydu-filosu>. Erişim tarihi: 15.09.2024.
- URL-20. <https://m5dergi.com/genel/iste-turksatin-bu-zamana-kadar-uzaya-gonderdigi-tum-uydular-ve-ozellikleri>. Erişim tarihi: 15.09.2024.
- URL-21. <https://www.siberay.com/hakkimizda>. Erişim tarihi: 30.12.2024.
- URL-22. <https://tr.wikipedia.org>. Erişim Tarihi: 15.12.2024.
- URL-23. <http://www.loveartnotpeople.com/2011/12/working-class-stigmas-and-london-east.html>. Erişim Tarihi: 05.04.2024.
- URL-24. <https://www.nytimes.com/live/2022/04/25/business/elon-musk-twitter>. Erişim tarihi: 26.02.2025.
- URL-25. <https://www.webtekno.com/whatsapp-yeni-gizlilik-ozelligi-h157646.html>. Erişim tarihi: 14.04.2025.
- URL-26. <https://www.whatsapp.com/privacy>. Erişim tarihi: 14.04.2025.
- URL-27. <https://wabetainfo.com/whatsapp-beta-for-android-2-25-10-14-whats-new/>. Erişim tarihi: 14.04.2025.
- Utma, S. (2023). Gözetim kavramı ve sosyal medyada gözetimin içselleştirilmesi. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 9(61), 2276-2283.
- Uzun, K. ve Uluçay, D. M. (2017). İş ortamında Whatsapp kullanımı ve kesintiye uğrama. *Selçuk İletişim*, 10(1), 216-231.
- Üstün, E. (2020). *Gözetim toplumu olgusunun sosyal medya bağlamında değerlendirilmesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve otorite*. (H. B. Akın, Çev.). (8. Baskı). Adres Yayınları.
- Westin, A. F. (1967). *Privacy and freedom*. Atheneum.
- Yavuz, C. (2019). *Mahremiyet bağlamında sosyal medyada benliğin sunumu: Instagram örneği*. [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Yeygel Çakır, S., Çelik, M., Bazarcı, S., Aktuğlu, I., Okat, Ö., Bakır, U., Yıldırım Kaya, E. N., ve Özbükerci, İ. (2023). 65 yaş ve üzeri tüketici kitlesinin COVID-

19 salgınında değişen tüketim alışkanlıkları. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 43, 187-213.

Yıldırım, O. ve Ayan, V. M. (2024). Twitter'dan X'e: sosyal medyadaki sahiplik yapısı değişiminin X platformu üzerinden değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi İlel Dergisi*, 11(1), 111-148.

Yıldırım, A. (2022). Enformasyon çağında gözetim toplumu: Facebook Cambridge Analytica skandalı. *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 6(2), 104-112.

Yıldız, İ. (2021). Sosyal medya ve mahremiyet sorunsalı: panoptikondan süperpanoptikona mahremiyetin dönüşümü. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 122-132.

Yıldız, M. (2021). *Sosyal medyada dijital kimlik inşasında gözetim toplumunun etkisi*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Yüksel, H. (2021). Sosyal medya ortamında mahremiyet sorunu: Facebook ve WhatsApp platformları. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, (7), 86-108.

Yüksel, M. (2003). Mahremiyet hakkı ve sosyo-tarihsel gelişimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(01), 180-213.

Yüksel, M. (2009). Mahremiyet hakkına ve bireysel özgürlüklere felsefi yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(01), 275-298.

Zimmer, M. ve Proferes, N. (2016). Twitter'da mahremiyet, mahremiyet üzerine Twitter. (Der. Katrin Weller vd.). *Twitter ve Toplum*, 243-258.